

Ahmet HADROVIĆ

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

Izdavač: BOŠNJAČKA AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
Ul. Štrosmajerova br. 1/II, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

ISBN **978-9926-520-06-9**
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod
ID brojem **59104006**

Za izdavača: Akademik Prof dr. Mehmed A. Akšamija, predsjednik BANU

Recenzenti:
Prof. dr Lemja CHABBOUH AKŠAMIJA, dipl. inž. arh.
redovna profesorica Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Prof. dr Nerman RUSTEMPAŠIĆ, dipl. inž. arh.
redovni profesor Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

DTP
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa:
GRAFOTISAK Grude
Bosna i Hercegovina

Tiraž: 500 primjeraka na bosanskom jeziku.
Telefon: +387 61 764 399; Mail: banusanp@gmail.com

Knjiga je štampana/tiskana uz financijsku podršku Federalnog ministarstva financija / Federalnog ministarstva obrazovanja Vlade Federacije BiH.

Ahmet HADROVIĆ

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA U BOSNI I HERCEGOVINI

TOM II

Urednik
Mehmed A. AKŠAMIJA

BANU
Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti

Sarajevo 2024. godine

SADRŽAJ

KONTIRUIRANI RAST I RAZVOJ GRADOVA OD KRAJA 19. STOLJEĆA DO DANAS 9

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878-1908-1918). 9

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS, 1918-1941) 12

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme perioda socijalizma (1945-1990) 14

Suvremeno stanje urbanizacije u Bosni i Hercegovini 16

Sarajevo 19

Široki Brijeg 37

Novi Travnik 45

RURIZAM 51

SELO UMOLJANI NA BJELAŠNICI 51

SELO LUKAVAC NA BJELAŠNICI 71

SELO BUKOV DO NA RIJECI KRIVAJI 81

SELO ČUNIŠTA NA RIJECI KRIVAJI 105

NASELJE GODUŠA KOD VISOKOG 127

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA 155

STAMENA ARHITEKTURA 155

Gradska kuća orijentalnog tipa 156

Gradska kuća orijentalnog tipa u Sarajevu 165

Gradska kuća orijentalnog tipa u Mostaru . 187

Gradska kuća orijentalnog tipa u Stocu 193

Gradska kuća orijentalnog tipa u Blagaju na Buni 197
Bosanska kuća čardaklija 203
Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice 209
Kuća Mare Popović u Gračanici 227
Kuća obitelji Čolić u Varešu 245
Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja 261
Kuća obitelji Džider u Crnoču kod Kaknja .. 275
Kuća obitelji Alagić u Cazinu 293
Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina 305
Kuća obitelji Trešnjo u selu Čuhovići na Bjelašnici 319
Kuća obitelji Ćukas u selu Čuhovići na Bjelašnici 333
Kuća Obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog 351
Sakralna arhitektura i arhitektura javnih sadržaja 371
Temporarna stambena arhitektura (stočarski katuni) 385
Katunsko naselje Gradina kod sela Umoljani na Bjelašnici 385
UTILITARNA ARHITEKTURA 393
Tradicionalne kovačnice (majdani) u Očevlju kod Vareša 393
Mlinice i stupe u Stocu 397
Vodenice 400
Bučnice 404
Čatrnje 406
LITERATURA 411
POPIS SLIKA 423
INDEKS IMENA 463
INDEKS NASELJA I GEOGRAFSKIH POJMOVA 465
BIOGRAFIJA AUTORA 469

KONTIRUIRANI RAST I RAZVOJ GRADOVA OD KRAJA 19. STOLJEĆA DO DANAS

Većina gradova u Bosni i Hercegovini je rasla i razvijala se u kontinuitetu, od srednjeg vijeka do danas. Neki gradovi-srednjovjekovne utvrde, nakon što su izgubili svoju osnovnu svrhu (utvrđeno mjesto za stanovanje) su napušteni i danas se nalaze u manje-više očuvanom stanju.

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske uprave (1878-1908-1918).

Austro-Ugarska je na kongresu velesila u Berlinu (1878) dobila mandat da ‚uvede red i mir u Bosnu i Hercegovinu i ustroji novu upravu'. Tako se austrougarskim protektoratom nastojalo riješiti veliku istočnu krizu koja je izbila ustankom (1875). Pokazat će se, međutim, to nije bilo pravo rješenje, nego uzrok novih međunarodnih komplikacija koje će dovesti do aneksije tih pokrajina u sastavu Austro-Ugarske (1908). U Beču su očekivali (1878) da će ući u Bosnu bez otpora, uz vojničku muziku. Skupili su nekoliko desetaka hiljada vojnika, uglavnom susjednih Hrvata, Slovenaca, Srba, drugih slavenskih naroda kako bi pokazali da dolazi njima srodna i bliska država, ali se tada žestoko oduprlo muslimansko stanovništvo. Nanijeli su carsko-kraljevskoj vojsci nekoliko poraza i odupirali se tri mjeseca. Tek kad je Austro-Ugarska podigla još veću vojsku, uspjela je uspostaviti svoju upravu u Bosni i Hercegovini. Nova austro-ugarska vlast naseljava u Bosnu i Hercegovinu i druge narode, ponajviše Slavene poput Čeha, Ukrajinaca, Slovenaca i Poljaka, te Nijemce koji dolaze kao stručnjaci za otvaranje rudnika, izgradnju željeznica i cesta. U 40 godina nova je vlast podigla Bosnu i Hercegovinu ekonomski, ali nije riješila agrarno pitanje budući se bojala oduzeti zemlju muslimanskom plemstvu

na koje se oslanjala. Koncem 19. stoljeća počinju u Bosni i Hercegovini politička okupljanja na vjerskoj (a to ovdje znači i na nacionalnoj) osnovi. Muslimani i pravoslavni Srbi se bore za svoju vjersku i školsku autonomiju, a Katolička crkva (1882) dobiva Vrhbosansku nadbiskupiju sa sjedištem u Sarajevu. Bosanskohercegovački Srbi sve se više povezuju sa Srbima iz Srbije i Vojvodine, a tamošnji Hrvati s Hrvatima iz Hrvatske (Dalmacije i Slavonije). U želji da Bosnu i Hercegovinu što više izolira od utjecaja iz Zagreba i Beograda austrougarski upravitelj u Bosni i Hercegovini, mađarski povjesničar Benjamin Kallay, nameće bosansko ime za jezik (bosanski jezik) i pokušava ustrojiti i novu, bosansku naciju. On odobrava muslimanskim intelektualcima izdavanje lista „Bošnjak" (1891). Njegova nastojanja nisu polučila značajniji uspjeh. Kada je u Osmanskom Carstvu pobijedila mladoturska revolucija, Austro-Ugarska se pobojala da će morati vratiti Bosnu i Hercegovinu pa je (1908) odlučila te pokrajine anektirati u svoj državni ustroj. To je izazvalo proteste Srba i muslimana, ali i oštre istupe država Srbije i Crne Gore koje su prijetile ratom tvrdeći da je Bosna i Hercegovina njihova. Srbiju i Crnu Goru je (1908) primirila Rusija, kao njihov zaštitnik, s tvrdnjom kako još nije spremna za rat. Tako je aneksijska kriza oko Bosne i Hercegovine riješena samo privremeno, diplomatskim putem, ali su pripreme za konačni obračun ipak nastavljene. Najprije je Srbija uz pomoć Rusije i malih balkanskih saveznika (Crna Gora, Bugarska, Grčka) ušla u Prvi balkanski rat (1912) u kome je zajednički potisnuta Osmanlije, u Drugom balkanskom ratu (1913) zajedno sa saveznicima porazila Bugarsku, proširila se na jugu i postala vrlo utjecajan faktor na Balkanu. Tada je na red došla Bosna i Hercegovina gdje je Srbija radili na osnivanju javnih i tajnih društava i organizacija kojima je jedini cilj bilo rušenje Austro-Ugarske i stvaranje Velike Srbije („Crna ruka", četnička organizacija). Pod njihovim utjecajem bila je i Mlada Bosna koja je isticala svoj oslobodilački i tobožnji jugoslavenski program. Članovi Mlade Bosne, uvježbani i naoružani iz Srbije, organizirali su (28. juna 1914) atentat u Sarajevu kojom je prilikom ubijen austrougarski prijestolonasljednik Ferdinand i njegova supruga Sophie (Vojvotkinja od Hoheberga), što je bio i formalni povod za Prvi svjetki rat.

U razmjerno kratkom vremenskom periodu (1878-1918) uprave Austro-Ugarske Monarhije, Bosna i Hercegovina je preživjela mnoge društvene promjene koje su se odrazile i na njenu urbanizaciju. Bosna i Hercegovina je praktično prešla iz feudalizma u kapitalizam. Austro-Ugarska je izgradila razgranatu mrežu uskotračnih željezničkih pruga sa glavnim ciljem intenzivne eksploatacije šuma i ruda te uvezivanja gradova. Na razmeđu 19. i 20.

stoljeća, gradovi u Bosni i Hercegovini su se razvijali neravnomjerno, s dosta lokalnih i regionalnih obilježja. Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobijali oblike europskih industrijskih gradova (Tuzla, Zenica, na primjer), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanoj trgovini i saobraćaju. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije prema jugoistoku, te gradovi koji su svoj značaj dobijali kao agrarna središta. Promjene nisu bile intenzivne kao u zapadnoeuropskim razvijenim industrijskim zemljama. Prema popisu stanovništva iz 1879. godine[1], status grada imalo je 46 mjesta u Bosni i Hercegovini, a još 27 su upisana kao trgovišta ili trgovišne opštine koje su, zapravo, bile male bosanskohercegovačke kasabe, od kojih je čak u deset bilo smješteno sjedište sreza (kotara). Pojavom industrijalizacije, koja je počela za vrijeme turske uprave, proces urbanizacije je ubrzan i dobija nove vidove. Nastaju mali rudarsko-industrijski centri, kao što su Breza, Ugljevik, Kreka, Kakanj, Zavidovići, Drvar, Teslić, Lukavac, na primjer) te manji urbani centri na željezničko-cestovnim pravcima (Jablanica, Čapljina, Kalinovik, Bosansko Grahovo, Han Pijesak, Trnovo, Lištica, na primjer). Mnoga seoska naselja prerastaju u gradska i prigradska sa mješovitim tipom naselja, urbano- ruralnim.

[1] Popis Stanovništva u Bosni i Hercegovini 1879
Izvor: https://www.scribd.com/document/24776630/Popis-stanovni%C5%A1tva-u-Bosni-i-Hercegovini-1879#
Pristupljeno: 3. Januar 2023.

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS, 1918-1941)

Prije ulaska srbijanske vojske, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bačka i Banat (Vojvodina) i Slovenija ustrojile su svoja Narodna vijeća i središnje Narodno vijeće sa sjedištem u Zagrebu. Na temelju odluke Hrvatskog sabora, koji je kao predstavnički organ Kraljevine Hrvatske imao na to historijsko pravo (29. oktobra 1918) prekinuti su svi dotadašnji odnosi s Austro-Ugarskom i proglašena Država Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS) sa sjedištem u Zagrebu, koja je objedinjavala sve južnoslavenske zemlje koje su do tada bile u sastavu Austro-Ugarske (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Slovenija i Vojvodina). Država SHS postojala je kratko vrijeme, sve do nametnutog proglasa njenog ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom (i Crnom Gorom) u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS, Prvog decembra 1918). U toj je državi Bosna i Hercegovina bila središnje područje koje su Srbi na razne načine nastojali izravno uključiti u svoju interesnu sferu, pa su stoga proglasili kako u novoj državi ne postoje narodi-nacije, nego samo tri plemena jednog te istog srpsko-hrvatsko-slovenskog naroda[2]. Neko su vrijeme (do 1921) postojali određeni oblici samouprave u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i drugim zemljama koje su ušle u Kraljevinu SHS. Tada su ukinute sve zemaljske vlade pa i ona u Bosni i Hercegovini i nametnut srpski ustav koji je nazivn Vidovdanskim. Podržali su ga i bosanski muslimani i njihova politička stranka Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO). Sukladno Vidovdanskom ustavu, provedena je stroga centralizacija vlasti sa sjedištem u Beogradu i u rukama srpske dinastije Karađorđević. Umjesto dotadašnje teritorijalne podjele uvedena je srpska podjela na oblasti od kojih je njih šest bilo i na području Bosne i Hercegovine. Njihova su sjedišta bila u Bihaću, Banjaluci, Travniku, Tuzli, Sarajevu i Mostaru. Prema novoj teritorijalnoj podjeli (1929) Bosna i Hercegovina je bila razbijena izmedju više banovina. Bivša banjalučka, bihaćka i dio travničke oblasti činile su Vrbasku

[2] Bosna i Hercegovina se kao posebna historijska pokrajina i ne spominje, niti muslimani kao posebna vjerska ili etnička zajednica.

banovinu sa sjedištem u Banjaluci. Drinska banovina, sa sjedištem u Sarajevu, imala je u svom sastavu istočnu Bosnu, Srbiju do Kolubare, dio bivšeg hrvatskog Srijema i istočne Slavonije. Primorska banovina, sa sjedištem u Splitu, imala je u svom sastavu zapadnu Hercegovinu i dio Bosne do Travnika, dok je istočna Hercegovina pripala Zetskoj banovini sa sjedištem u Cetinju. Bila je to, očigledno, velikosrpska podjela historijskih sastavnica bosanskohercegovačkih područja. Nova podjela na banovine izvršena je 1931. godine, ali je i po njoj ostalo sve po starom, samo su iz Drinske banovine sa sjedištem u Sarajevu izdvojeni i Srijem i istočna Slavonija i dodijeljeni Dunavskoj banovini sa sjedištem u Novom Sadu. Iz Beograda se upravljalo Bosnom i Hercegovinom kao da je to u potpunosti srpska zemlja. Agrarna reforma provodi se u korist Srba, u prvom redu sudionika Prvog svjetskog rata, takozvanih ‚solunaša'. Razvlašćuju se imanja bosanskih begova koja se uglavnom dodjeljuju Srbima koji su oslonac nove vlasti. Bilo je i pojava socijalnog nezadovoljstva, pa i buna (na primjer ona rudarska u Husinu kraj Tuzle, 1920). Za autonomiju Bosne i Hercegovine zalagala se Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) Mehmeda Spahe, te dijelom Komunistička partija. U ovom periodu nastavljaju se obrasci urbanizicacije započeti u doba austrougarske uprave, ali znatno sporijim tempom.

Urbanizacija u Bosni i Hercegovini u vrijeme perioda socijalizma (1945-1990)

Uporedno s novim organima vlasti za čitavu Jugoslaviju, nastajali su tijekom Narodnooslobodilackog rata (NOR) i začeci Bosne i Hercegovine kao jedne od šest federativnih jedinica u okviru ‚druge' Jugoslavije. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a (Jajce, 29. novembar 1943) održano je Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu (25. novembar 1943). Bio je to začetak bosanskohercegovačkog parlamenta koji je na dva iduća zasijedanja donio odluke o Bosni i Hercegovini kao posebnoj republici u novoj, ‚drugoj' Jugoslaviji. Etabliranjem Bosne i Hercegovine kao posebne republike i uvođenjem federalizma, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je smatrala kako je nacionalno pitanje riješeno. Podjelu Jugoslavije na republike i određivanje njihovih granica smatrali su vladajući komunisti samo formalnim pitanjem. Pri određivanju granica Bosne i Hercegovine partijsko se vodstvo držalo povijesnog a ne etničkog načela. U Bosni i Hercegovini je poslije Drugog svjetskog rata izbila (1950) i prva prava buna (Cazinska buna) protiv novog socijalistickog uređenja. Pobunili su se muslimani, ali i Srbi i Hrvati na granici zapadne Bosne i Hrvatske. Budući je 1966. godine smijenjeno prosrpsko vođstvo u okviru Saveza komunista s Aleksandrom Rankovićem na čelu, počela su i u Bosni i Hercegovini slobodnija politička razmišljanja. Tome su pridonijeli slični procesi u Hrvatskoj i drugim republikama. Prvi korak u tom popuštanju bila je odluka Titovog vođstva da se 1971. godine i islamskom narodu, koji se dotad opredjeljivao kao srpski, hrvatski, jugoslavenski ili neutralno, dopusti status nacije. Otada se muslimani pišu kao Muslimani[3]. Zbog toga se u popisu stanovništva iz 1971. godine naglo smanjio broj Srba, Hrvata i Jugoslavena u korist Muslimana (broj Srba sa 42.9 % 1961. godine pao je na 37.2 %, a broj Muslimana u istom razdoblju povećao se sa 25.7 % na 39.6 %). Tada su prvi put Muslimani postali relativno najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini i ujedno priznati za jedan od konstitutivnih naroda-nacija u tadašnjoj Jugoslaviji. U želji da djelomice zadovolji nacionalne težnje pojedinih

[3] ...velikim početnim slovom „M".

naroda i republika za punijim federalnim odnosima unutar Jugoslavije, Savez komunista je morao popustiti i dopustiti da Savezna skupština u Beogradu donese (1974) novi Ustav prema kojem su svim republikama, pa i Bosni i Hercegovini, priznata prava saveznih država, a to znači i pravo na odcjepljenje[4]. Od sredine 70-ih godina Bosna i Hercegovina sve više napreduje: ekonomski, kulturno, politički i sportski. Sarajevo postaje velegradom, a u njemu, Tuzli, Zenici, Mostaru, Banjaluci, Velikoj Kladuši (...) podižu se tvornice, kombinati, pravi koncerni koji nalaze svoje mjesto na svjetskom tržištu (Energoinvest, Energopetrol, Agrokomerc, Željezara Zenica, Unioninvest, Hidrogradnja, ŽGP, Vranica...). Do toga napretka došlo se i smjenom starog partizanskog rukovotsva i dovođenjem novih kadrova na čelu političkih i privrednih institucija. Međunarodna sportsko-politička afirmacija Bosne i Hercegovine bila je XIV Zimska olimpijada 1984. godine u Sarajevu. Tom je prilikom izgrađeno i modernizirano mnogo toga (najviše u Sarajevu i njegovoj okolici) što je podiglo samosvijest vodećih struktura društvenog bića Bosne i Hercegovine, u prvom redu Muslimana. Budući takav razvoj nije odgovarao Beogradu i sve jačoj velikosrpskoj struji unutar Saveza komunista, počela je politička kampanja protiv muslimanskog rukovotstva s braćom Pozderac na čelu (čuvena afera Agrokomerc, 1987) u kojoj je smijenjeno rukovotstvo tog prehrambenog kombinata u Velikoj Kladuši kojeg je vodio Fikret Abdić.

Poslijeratni sveukupan razvoj Bosne i Hercegovene može se pratiti i kroz osnivanje novih urbanih centara (Ilijaš, Banovići, Novi Travnik, na primjer) i prostorno širenje i demografski rast starih gradova. Uz stare gradske četvrti na novim lokacijama podižu se nove planski građene gradske četvrti poput Dobrinje u Sarajevu i Malte u Tuzli. Snažni procesi industrijalizacije i urbanizacije ogledaju se i u nastanku i koncentraciji specifičnih naselja oko željezničkih stanica i duž cestovnih saobraćajnica, osobito u rudarskim i industrijskim područjima u Bosni i Hercegovini (duž saobraćajnica dolinom rijeka Bosne, Lašve i Spreče, na primjer).

[4] Bio je to presudan čin na temelju kojega je međunarodna komisija pravnika europskih zemalja (poznata kao Badinterova komisija), na početku 1992. godine riješila unutarnju krizu Jugoslavije tako da je dopustila odvajanje Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih republika od Jugoslavije i njihovo priznanje kao samostalnih država.

Suvremeno stanje urbanizacije u Bosni i Hercegovini

Iako je Bosna i Hercegovina u proljeće 1992. godine (poslije referenduma) bila priznata kao samostalna i cjelovita država i bila primljena za članicu UN-a, iako su u nju poslani međunarodni promatrači, zaštitne snage UN-a i humanitarna pomoć, ipak nisu tamošnji Hrvati, Bošnjaci-Muslimani i ostalo nesrpsko stanovništvo bili zaštićeni[5]. Otud je izbjeglo oko 700 hiljada Bošnjaka-Muslimana i Hrvata, najvećim dijelom iz područja koje su okupirali Srbi (Bosanska krajina, Posavina, Podrinje). Ostale su uz Drinu samo neke muslimanske enklave kojima su UN (tobože) garantirale sigurnost, ali nisu uopće reagirale kad su jedinice Republike Srpske zauzele Srebrenicu i Žepu u istočnoj Bosni i izvršile strahovite likvidacije više hiljada ratnih vojnih zarobljenika, ali i civila (11. jula 1995). Sačuvala se samo muslimanska enklava oko grada Goražda na Drini. U novembru 1995. godine sklopljen je u Daytonu (SAD) sporazum čelnika sva tri bosanskohercegovačka naroda (Bošnjaka, Srba i Hrvata) koji je idući mjesec službeno potpisan u Parizu uz prisustvo predstavnika UN-a i zapadnih velesila sa SAD-om na čelu. Prema njemu, utvrđeno je da Bosna i Hercegovina opstaje kao cjelovita država koja se dijeli na dva entiteta, Federaciju Muslimana-Bošnjaka i Hrvata te srpski dio. Pitanje grada Brčkog na Savi i koridora, koji spaja istočne sa zapadnim dijelovima Republike Srpske, riješeno je kasnije formom distrikta (bez ikakvog nacionalnog ekskluziviteta). Pitanje pet najvećih gradova riješeno je tako da glavni grad Sarajevo drže Bošnjaci (djelomice Srbi, takozvano Istočno Sarajevo), Tuzlu i Zenicu Bošnjaci, Banjaluku Srbi, a Mostar dijele Bošnjaci i Hrvati. U Bosnu i Hercegovinu su tada ušle zaštitne snage (SFOR) u kojima je najviše Amerikanaca. Provođenje dogovora u Daytonu preuzeo je Šveđanin Carl Bildt, a sve tri strane unutar Bosne i Hercegovine obvezale su se provesti u djelo sve dogovoreno,

[5] „Gotovo od prvog dana ratovanja u Bosni, zapadni su mediji bili puni mitova, laži i zabluda o prirodi povijesti Bosne općenito i o uzrocima rata posebno". Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo, str. 13

prevashodno sačuvati mir, omogućiti povratak prognanika i izbjeglica i uspostaviti život u multietničnosti, multikonfesionalnosti i multikulturalnosti, prema zapadnim uzorima[6].

Za Bosnu i Hercegovinu je naročito dramatičan bio prijelaz iz kapitalizma u socijalizam (nakon 2. Svjetskog rata, doba „Titove Jugoslavije") te prijelaz iz socijalizma u kapitalizam (dugi period, od višestranačkih izbora uoči rata 1992-1995, doba rata te poratni period, sve do danas). Dok je prvi prijelaz bio izvršen euforičnim preuzimanjem vlasti od radničke klase (komunistička partija-savez komunista je bio tek njen 'najizrasliji dio'), drugi je prijelaz bio prepoznat kao restitucija, vraćanje dobara iz ruku fluidno definirane društvene svojine u ruke konkretnih ljudi-pojedinaca ili njihovih udruženja.

S obzirom na etničku i religijsku raznolikost u Bosni i Hercegovini, neke su historijske prekretnice pojedini etniciteti doživljavali ka 'nastupanje dobrog vremena za njih', dok su te iste promjene drugi etniciteti doživljavali kao 'kraj dobrog vremena' te nastupanje (po njih) lošeg vremenskog razdoblja[7]. U današnjoj se Bosni i Hercegovini, više nego očigledno, ekskluzivnost pripadnosti određenom etnicitetu i religiji, zloupotrebljava i koristi kao 'kišobran' za netransparentnu 'privatizaciju' dotadašnje društvene imovine, dok se različito gleda (naročito sa pozicije dvaju entiteta) i na 'državnu imovinu' koja simbolizira državu. U

[6] „Zaključujem, stoga,da će Bosna i dalje postojati, unatoč očitom slabljenju mehanizama koji njeno postojanje garantiraju i podržavaju. Bosna kakvu smo znali prije 1992. godine nikada neće biti u potpunosti obnovljene; ali neka Bosna mora nastaviti postojati i iz toga slijedi da će ljudi koji žive u njoj morati shvatiti šta je ono što im je zajedničko kao Bosancima". Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo, str. 29

[7] Tako se, na primjer, dolasku austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu (1878-1918) jedino radovao hrvatski (katolički) korpus. Srbi su to doživjeli kao okupaciju, a tadašnji muslimanski korpus-i kao okupaciju i kao vjersko poniženje (potpada se pod vlast „nevjernika"). Osnivanju Kraljevine SHS (1918-1929), premda uz dogovor Srba, Hrvata i Slovenaca, najviše su se radovali Srbi, kao najmnogobrojniji narod. Hrvati su ovu tvorevinu prihvatili s rezervom, budući su se bojali srpske hegemonije, ali su se u isto vrijeme radovali mogućnosti da se kroz ovu državnu formu dočepaju dijela Bosne i Hercegovine; muslimanski korpus, pak, u ovoj državnoj tvorevini nije primijećen, ne samo kao relevantni etnički subjekat već niti kao vjerska skupina. (Naime, i Srbi i Hrvati, kao brojniji narodi, su svojakali muslimane kao „svoju braću" koja su, svojevremeno, promijenili pradjedovsku vjeru).Titova socijalistička Jugoslavija (FNRJ, SFRJ, 1943-1991, zasnovana na ideji internacionalizma i sekularistička) trebala je odgovarati podjednako svim etnicitetima i religijama (budući su religije bile irelevantne). Ovakva je država odgovarala muslimanima, budući su u njoj postali relevantni društveni subjekt (nacija Muslimani, 1974). Forma sadašnja Bosna i Hercegovina (nastala sporazumom u Daytonu, 21. 11. 1995., koji je ratificiran u Parizu, 14. 12. 1995.), je ishod rata 1992-1995., i niti jedna strana (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) nisu njome zadovoljni. Čini se da je to forama koja može „permutirati" u raznim pravcima koji se u ovom trenutku ne mogu niti pretpostaviti. Mišljenje ovog autora je da je perspektiva Bosne i Hercegovine-Europska Unija; Bosni i Hercegovini treba „širi administrativni okvir" u kome će se izgubiti ekskluzivitet etniciteta toliko vidljiv u samo balkanskom okviru.

okolnostima svjetske globalizacije, posve je anahrono neke obnovljive resurse s panplanetarnim kontekstom (voda, šuma) vezivati za ekskluzivitet naroda i užih društvenih zajednica[8].

U Bosni i Hercegovini ima više gradova u kojima je stupanj industrijalizacije razmjerno visok: Zenica, Visoko, Goražde, Novi Travnik, Živinice, Gračanica, Čajniče, Ilijaš, Vitez, Bosanski Brod, Banovići, Zavidovići, Lukavac, Maglaj, Gornji i Donji Vakuf. Od gradova sa razvijenim uslužnim djelatnostima možemo izdvojiti: Sarajevo, Mostar, Tuzla, Banjaluka, Široki Brijeg, Ljubuški, Doboj, Brčko, Trebinje, Gradačac, Jajce, Foča. Prema demografskim pokazateljima iz 1991. godine[9] u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.7 miliona stanovnika, odnosno 37% od ukupnog broja stanovnika u urbanim zonama, sa prosječnim rastom urbane populacije 2.8% godišnje. Procjenjuje se da 45% stanovništva živi u gradskim zonama (na osnovu procjene iz 2004. godine), sa prosječnim godišnjim prirastom urbanog stanovništva u posljednjih 15 godina od 0.3%. Administrativni status grada, vezan je ne samo za određeni broj stanovnika, nego i za nivo urbanog razvoja, kao i ekonomsku i kulturnu bazu općina. Iako je u poređenju sa prijeratnim, procenat urbanog stanovništva viši, uočava se značajan pad godišnjeg prirasta urbane populacije. Gradovi se sve više doživljavaju kao motori nacionalnih i regionalnih ekonomija, a oni posjeduju veliki kapacitet za promoviranje razvoja zajednice, socijalno povezivanje urbane kulture i identiteta. Današnju civilizaciju karakteriše urbano društvo, a na svjetskom nivou 56% populacije živi u gradovima[10], u Europi 74.96%[11], a u Bosni i Hercegovini 49.42%[12].

---

[8] ...Kao, na primjer: „Sarajevske šume“, “ZE-DO šume”, „Srpske šume“, „Srpske vode“…

[9] Popis stanovništva 1991.
Bosna i Hercegovine
Federacija Bosne i Hercegovine
Federalni zavod za statistiku
http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/. Pristupljeno: 3. Januar 2023.

[10] Danas oko 56% svjetske populacije – 4,4 milijarde stanovnika – živi u gradovima. Očekuje se da će se ovaj trend nastaviti, s urbanim stanovništvom koje će se do 2050. više nego udvostručiti u odnosu na sadašnju veličinu, a tada će gotovo 7 od 10 ljudi živjeti u gradovima.
Izvor: Urban Development
https://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/overview. Pristupljeno: 10. Januar 2023.

[11] European Union urban population for 2021 was 336,072,330, a 0.19% increase from 2020.
Izvor: European Union Urban Population 1960-2023
https://www.macrotrends.net/countries/EUU/european-union/urban-population. Pristupljeno: 10. Januar 2023.

[12] U 2021. godini udio urbanog stanovništva u Bosni i Hercegovini ostao je gotovo nepromijenjen na oko 49,42 posto. Ipak, najveću vrijednost u promatranom razdoblju dionica je dosegla 2021. godine.
Izvor: Bosnia & Herzegovina: Urbanization from 2011 to 2021.
https://www.statista.com/statistics/454222/urbanization-in-bosnia-herzegovina/. Pristupljeno: 10. Januar 2023.

Sarajevo

Ovdje ćemo predstaviti neka od najznačajnijih pojedinačnih ostvarenja arhitekture u Sarajevu od kraja 19. stoljeća do danas. Većina predstavljenih arhitektonskih realizacija nije rađena po principima bioklimatske arhitekture već u 'duhu svog vremena'.

Katedrala (Katedralna crkva Srca Isusova), Sarajevo[13], je locirana u Sarajevu, na platou kojeg sa sjeverne strane tangira ulica Mula Mustafe Bašeskije, a sa južne strane ulica Ferhadija. Objekat je izgrađen (1884-1889), po projektu arhitekte Josipa pl. Vancaša (Slika 1.147.).

[13] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (25. do 31. januara 2005., Službeni glasnik BiH, broj 02/06) kojom se Katedrala (Katedralna crkva Srca Isusova) u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

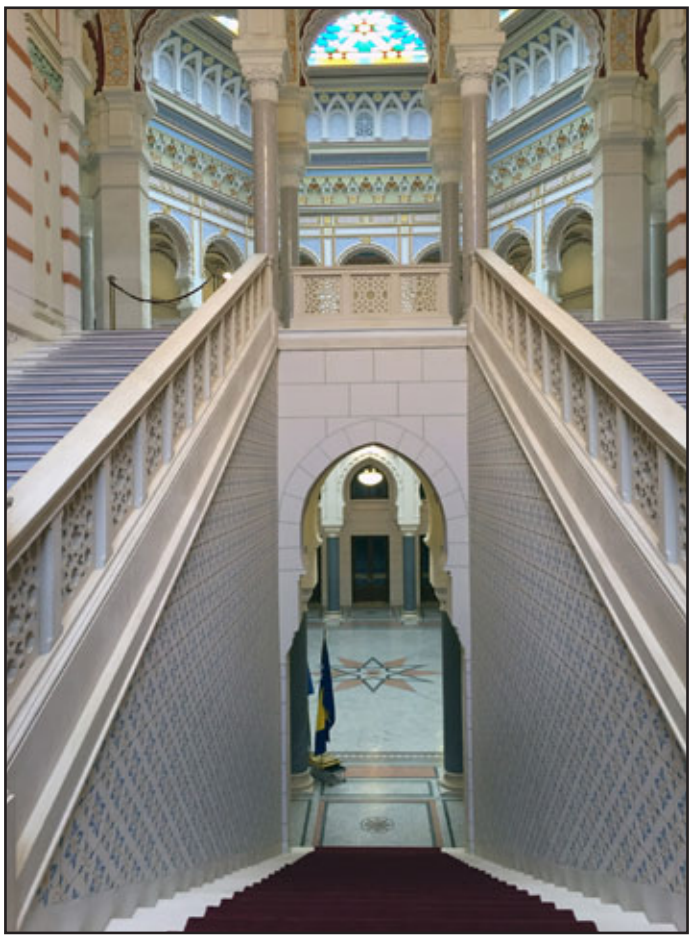

Slika 1.147. Katedrala (Katedralna crkva Srca Isusova) u Sarajevu

Gradska vijećnica u Sarajevu[14], je građena (1892-1894) u vrijeme austrougarske uprave, po projektu Alexandra Witteka (1852-1894) i Ćirila Metoda Ivekovića (1864-1933), na prostoru nekadašnjeg Mustaj-pašinog mejdana, na desnoj obali Miljacke (Slika 1.148.).

[14] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 04. decembra 2009, Službeni glasnik BiH, broj 88/07) kojom se Gradska vijećnica u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 1.148. Vijećnica

Aškenaska sinagoga u Sarajevu[15] je izgrađena (1902) u doba austrougarske uprave, prema projektu arhitekte Karela Paříka (1857-1942). Bila je to u ono vrijeme treća po veličini sinagoga u Europi. Građevinskim radovima je rukovodio Ludwig Jungwirth, dok je unutarnje uređenje i oslikavanje radio Ludwig Oisner. Zgrada je 1933. godine obnovljena. Rekonstrukcijom koja je urađena u periodu 1964-1965, zgrada je pregrađena po visini, pri čemu je gornji dio zadržao funkciju hrama, dok je prizemni dio za razne društvene aktivnosti (Slika 1.149.).

[15] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 07.1-2-126/06-4 od 06. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Historijski spomenik – Aškenaski hram u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 1.149. Aškenaska sinagoga u Sarajevu (1902)

Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke)[16], je locirana na desnoj obali rijeke Miljacke u Sarajevu. Objekat je okružen poznatim gradnjama iz doba austro-ugarske vladavine u Bosni i Hercegovini: Oficirski dom, zgrade osnovne škole „Safvet-beg Bašagić“ i Palače Ješue D. Objekat je sagrađen 1913. godine, prema projektu arhitekte Rudolfa Tönniesa (1869-1929) u stilu secesije (Slika 1.150.).

Zgrada Slavije[17] je locirana u ulici Obala Kulina Bala na desnoj obali rijeke Miljacke. Rađena je (1912) po projektu češkog arhitekte Jana Kotere (1871-1923), koji je bio student Otta Wagnera u Beču. Ova je gradnja jedan od prvih primjera moderne u Sarajevu (Slika 1.150.).

Narodno pozorište[18] je locirano u ulici Obala Kulina Bala na desnoj obali rijeke Miljacke. Irađeno je 1898. godine, po projektu arhitekte Karla Pařika (1857-1942). Objekat je rađen u stilu neorenesanse. Dizajn Narodnog pozorišta je rađen po uzoru dizajna zgrade Narodnog pozorišta u Pragu (Slika 1.151.).

[16] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (01. do 11. septembra 2006., Broj: 02-2.2-40/2009-68) kojom se Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke), proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

[17] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 07.3-2.3-59/14-10 od 04.02.2014. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

[18] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 02-2-131/07-5 od 12.09.2007. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 1.150. Lijevo: Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke). Desno: Zgrada Slavije

Slika 1.151. Narodno pozorište u Sarajevu

Zgrada Glavna pošta na Obali Kulina Bana je izgrađena 1913. godine po projektu Josipa pl. Vancaša (1859-1932). Dizajn ovog objekta slijedi dizajn Poštanske štedionice (Postsparkasse) u Beču (rađene po projektu Otta Wagnera). Arhitektonski je naročito vrijedno unutarnje dvorište zgrade-šalter sala-koje je natkriveno željeznim rešetkama i staklom (Slika 1.152.).

Palača pravde u Sarajevu je izgrađena (1914) po projektu arhitekte Karla Pařika. U ovom je objektu sjedište rektorata Univerziteta u Sarajevu, te prostori njegovog Pravnog fakulteta. Objekat je dizajniran u stilu neoklasicizma (Slika 1.152.).

Slika 1.152. Lijevo: Zgrada Glavna pošta na Obali Kulina Bana. Desno: Palača pravde

Muzejski kompleks (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine) čine četiri paviljona međusobno povezana pristupnom terasom, te botanički vrt koji zauzima centralni prostor.

Projektatnt čitavog kompleksa i glavni nadzornik nad izvođenjem radova bio je Karlo Parik, tadašnji građevinski nadsavjetnik Zemaljske vlade.

Posebna pažnja je posvećena etnografskom odjeljenju za koji je arhitekta Jozef Pospišil dao nacrte za ulaz i stepenište, a Ćiro Truhelka enterijersko uređenje na prvom spratu, korištenjem na terenu primjenjivih motiva. Izgradnja kompleksa je trajala od 1909. do 1913. godine. Botanički vrt se nalazi u centralnom dijelu grada i čini sastavni dio kompleksa Zemaljskogmuzeja. Jedini je spomenik ove vrste u Sarajevu. Osnovan je 1913. godine, a njegov osnivač je bio istaknuti botaničar Karlo Maly. Površina Botaničkog vrta iznosi 14270 m^2 i u njemu se uzgaja više od 2000 biljnih vrsta. Vrt sadrži vrlo vrijedne zbirke: endemičnih vrsta,tercijalnih relikata, naših floristićkih rijetkosti. U prekrasnom ambijentu se na

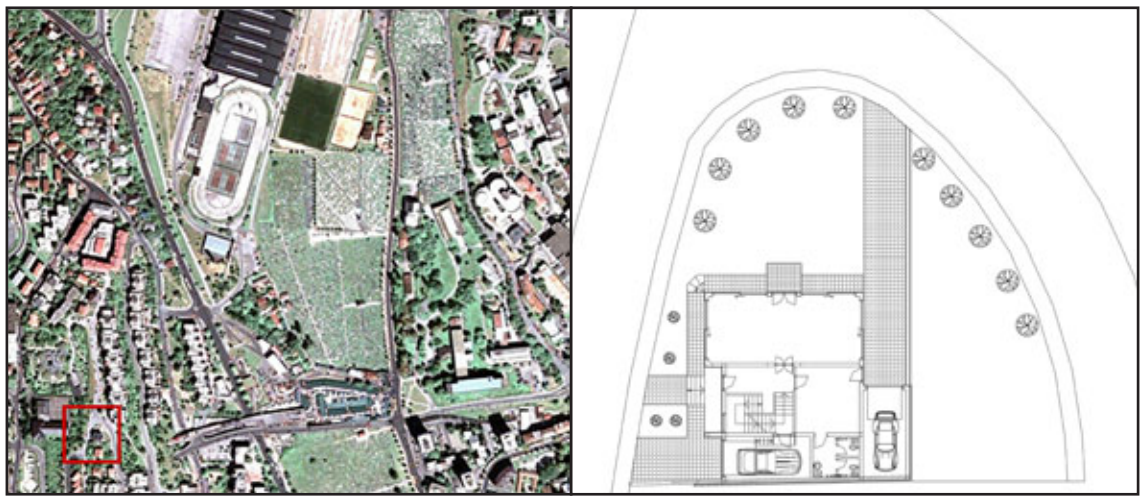
jednom mjestumogu vidjeti brojne egzotične vrste drveća kao što su: japanska trešnja (Prunus serrulata), mamutovac (Sequoia), ginko (Ginkgho biloba) i dr. Posebnu atrakciju predstavlja fontana ucentralnom dijelu vrta, okružena bujnom vegetacijom, koja doprinosi da vrt na posjetiocaostavlja utisak romantičnog cvijetnog parka (Slika 1.153.).

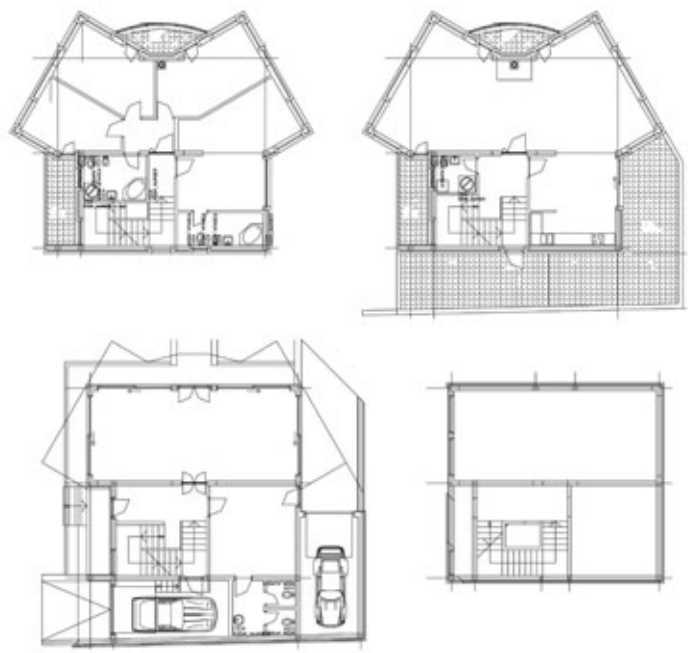
Slika 1.153. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini je locirana u naselju Koševsko brdo, na samom vrhu brda, sa izvanrednim pogledom na sve strane[19] (geografske koordinate: 43°52'00.74"N, 18°24'24.77"E, nadmorska visina: 596 m). Kako su vizure otvorene na sve strane, tako su se one u projektu tretirale kao da su 'sve podjednako važne'. Kod projektiranja se vodilo računa da objekat bude 'energetski učinkovit" čime je dispozicija horizontalnog plana rađena po principu 'Sokratove kuće' (razuđen volumen prema južnoj ekspoziciji, a kompaktan prema sjeveru). Na sjevernoj fasadi objekta je ostakljena lođa tretirana kao zaštitna zona ('buffer area'). Sve vanjske granične površine su rađene sa 'pojačanom toplinskom izolacijom' (Slike 1.154. - 1.156.).

[19] Kraljevina Katar ga je otkupila i preuredila u rezidenciju svoga ambasadora u Bosni i Hercegovini. Objekat je izvorno bio projektiran i izgrađen kao vila (E. Baljić).

Slika 1.154. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (2002-2008). Lokacija

Osnove

Slika 1.155. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo

Slika 1.156. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (2002-2008)

Adil-begova džamija je locirana uz put Sarajevo-Vogošća-Tuzla (Slike 1.57., 1.158.), na samom ulazu u grad iz pravca Vogošće (geografske koordinate: 43°53'01.95"N, 18°23'04.84"E, nadmorska visina: 640 m). Na mjestu ove džamije stajala je manja džamija izgrađena i tek otvorena (1989) uoči rata u Bosni i Hercegovini. Minaret ove džamije (koji je srušen 1992. godine usljed granatiranja) je projektirao autor ove knjige, i bio je nagovještaj novog pristupa dizajnu vjerskih objekata. Posve paradoksalno, projekat nove džamije Autor je uradio u teškim ratnim uvjetima u Bosni i Hercegovini (1994). Riječ je o objektu koji je trebao pružiti visoke standarde za obavljanje molitve, uz niz drugih sadržaja 'svjetovne prirode'. Gradnja ovog objekta je finansirana raznim dobrovoljnim manjim i većim donacijama. Nakon što je izgrađen suteren objekta pojavio se glavni donator (vakif), gospodin Adil-beg Zulfikarpašić, koji je finansirao većinu radova do završetka i svečanog otvorenja (1999) džamije.

Projektni zadatak nove džamije je, uz standardne prostore za ovu vrstu objekata, predvidio niz sadržaja primjerenih ‚islamskom centru': polivalentna sala, biblioteka sa salom za vjerska vjenčanja i svečane prijeme, učionica za vjersku pouku, ured[20]...

Autor je u startu shvatio da ova džamija mora biti jednovremeno krajnje funkcionalna i moderna, da ponudi rješenje koje bi moglo postati ‚klasično' za dizajn budućih džamija. Kao 'sjeverna kapija' Sarajeva, glavnog grada multietničke Bosne i Hercegovine, ona svojom pojavnošću ne bi smjela nikoga iritirati, već naprotiv, da sugerira dobrodošlicu.

Sadržaji ove džamije su razvijeni kroz suteren, prizemlje i kat (mahfil). Na nivou prizemlja organizirani su glavni harem (unutarnje dvorište sa velikom kapijom), centralni ulaz u džamiju, i glavni molitveni prostor. Na nivou suterena je 'južni', sporedni harem sa malom kapijom te velika polivalentna dvorana sa sopstvenom ulaznom partijom. Uz polivalentnu dvoranu date su abdesthane (dizajnirane i kao svlačionice koje idu uz suvremene sportske dvorane). Na nivou kata je galerija (mahfil), te svečana sala.

Svi navedeni nivoi džamije, u određenim prilikama trebaju funkcionirati kao jedinstven prostor džamije.

[20] Projekat za ovu džamiju Autor je uradio kao suradnik firme „ENCO" iz Sarajeva čiji je vlasnik Sakim Hodžić, dipl.inž.arh. Menadžer u ovom poslu je bio Vehbija ef. Makić.

Jedan od (nepisanih) principa koje je autor postavio pred sebe, kada je riječ o projektiranju džamija, je taj da u glavnom molitvenom prostoru ne smije biti slobodnostojećih stupova[21].

Osiguranje mogućnosti separatnog funkcioniranja sadržaja džamije[22] kao i mogućnosti jednovremenog korištenja svih prostorija džamije bio je važan input u dizajnu džamije, kako definiranju njenog horizontalnog i vertikalnog plana, tako i u dizajnu njenog konstruktivnog sistema i, naposljetku, njene ukupne pojavnosti.

Učinkovitu 'unutarnju protočnost' objekta autor je osigurao prostranom ulaznom partijom (sa policama za obuću), holom te dva stubišta koji uvezuju nivoe džamije po vertikali. Ta propulzivna komunikacija, dobila je karakter 'mijene' u intenzitetu sadržaja, a u envelopu džamije je riješena staklenim plohama, kako zidnim tako i krovnim.

Dizajnu centralne kupole autor je, osim nužno potrebne pažnje u pogledu njene konstruktivne uloge, dao naročitu pažnju i u pogledu osiguranja kvalitetnog (jednolikog) prirodnog osvjetljenja i naglašenu simboliku: kombinacijom većeg i manjeg segmenta kupole dobio se svjetlosni luk koji simbolizira svečani ulazak u Sarajevo sa dobrodošlicom.

Autor je na ovoj kao i na svim drugim džamijama ravnopravno tretirao dan i noć, odnosno, svjetlosti je dao značaj građevinskog materijala. Tijekom dana, svjetlost sa nebeskog svoda dospijeva u džamiju na način koji njezin posjetilac tek treba da otkrije, dok noću, svjetlost izbija iz džamije kao veseo i ohrabrujući znak.

Terasa na nivou mahfila je mjesto za obavljanje molitve, kako u ljetnom tako i u zimskom periodu. Ovaj motiv tredicionalne lođe (divanhane) je dobio svoje moderno značenje kroz rješenje 'duple opne' arhitektonskog objekta kojim se osigurava unutarnji komfor kroz efekat staklenika, zimi, odnosno intenzivna prirodna ventilacija, ljeti.

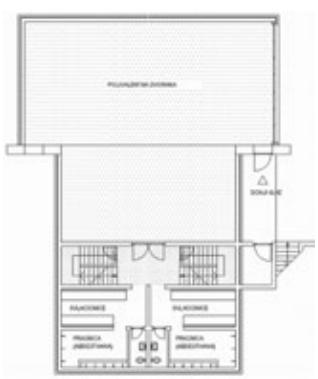
Minaret je dizajniran kao prostorno razvijena arabeska sa puno simbolike, u kojoj svjetlosni efekti, po posebnom programu, sugeriraju značaj događaja u džamiji[23].

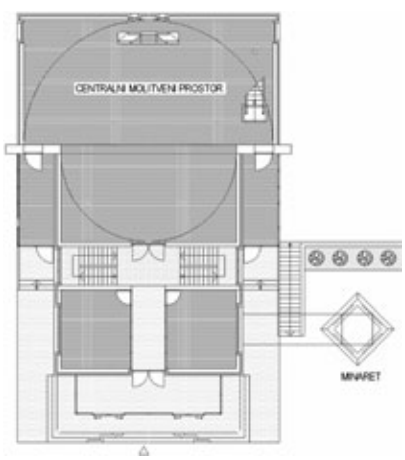
[21] Naime, slobodnostojeći stupovi remete jedinstvenost molitvenog prostora i često predstavljaju audio-vizualnu barijeru izmedju ljudi koji su u molitvi i imama u mihrabu ili na mimberi; osim toga, stupovi vrlo često mogu narušiti formiranje redova (safova) ljudi u molitvi, što je sa aspekta obavljanja kolektivne molitve nedopustivo.

[22] Ovaj se zahtjev pokazao opravdanim i u pogledu osiguravanja mogućnosti separatnog zagrijavanja pojedinih prostorija i funkcionalnih cjelina džamije.

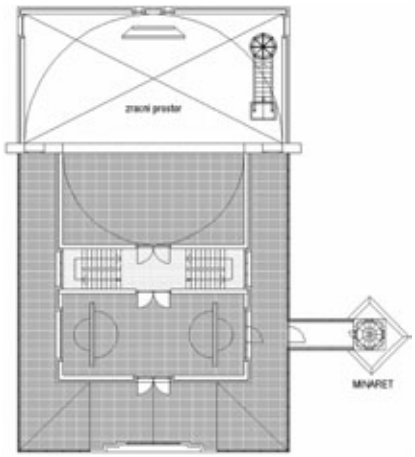
[23] Pri tome, glavna asocijacija koju bi kod vanjskog promatrača trebao pobuditi minaret jest nebesko putovanje Poslanika Muhameda s.a.v.s (miradž), odnosno pobjeda svjetlosti nad mrakom.

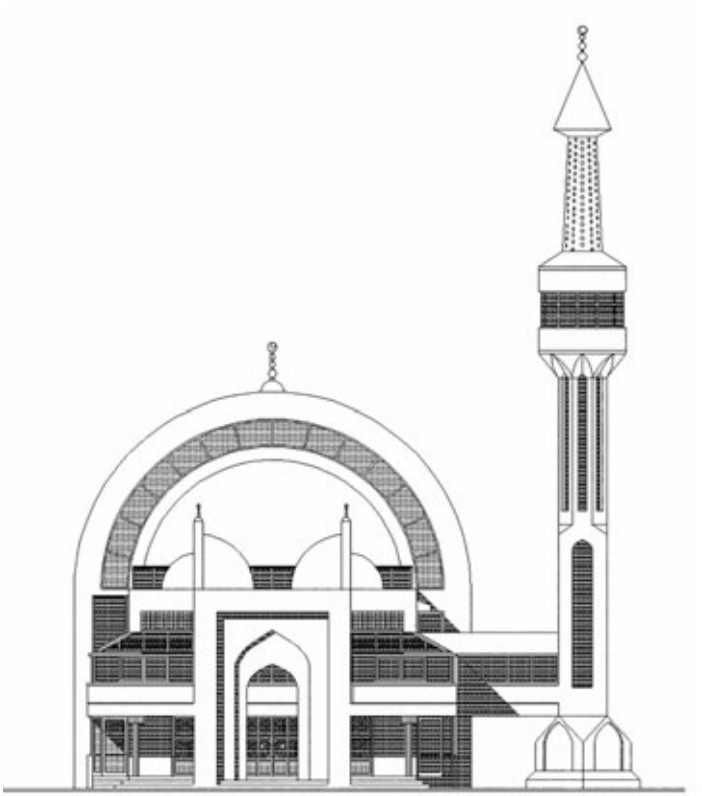
Osnova suterena

Osnova prizemlja

Osnova kata

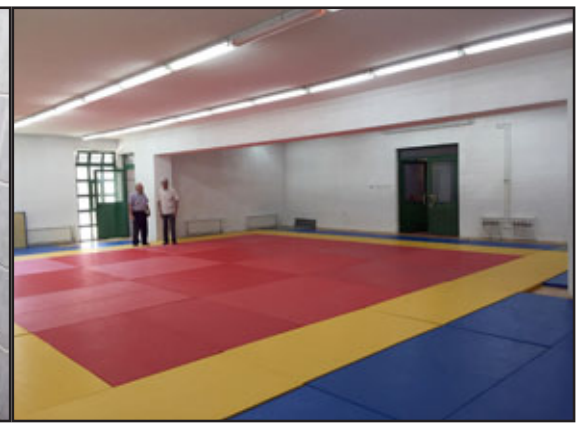

Ulazna fasada

Slika 1.157. Adil-begova džamija u Sarajevu. Nacrti

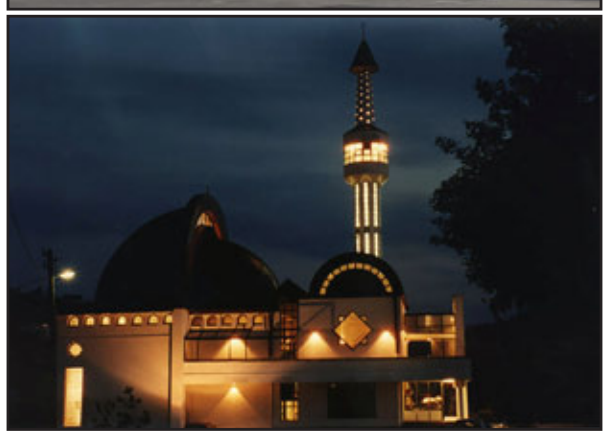

Jedna od dvije identičnih abdesthana

Polivalentna dvorana (u suterenu džamije)

Izgled džamije danju i noću

Pogled dron-kamerom iz pravca sjevera
Slika 1.158. Adil-begova džamija u Sarajevu

Kuvajtska džamija je locirana u sarajevskom naselju Čengić Vila, uz glavnu gradsku saobraćajnicu poznatu ka ‚kičma' Sarajeva (geografske koordinate: 43º51'04.30"N, 18º22'24.56" E, nadmorska visina: 522 m). Upavo će lokacija dati veliku vrijednost ovoj džamiji i učiniti je stalno prisutnom u svakidašnjem životu velikog broja stanovnika Sarajeva te njegovih gostiju (Slike 1.159., 1.160.).

Projektni zadatak Kuvajtske džamije u naselju Čengić Vila u Sarajevu, uz glavni molitveni proctor, predvidio je niz sadržaja: stan za imama uključujući i garažu, abdesthane i sanitarije (odvojeno za muškarce i žene), učionicu za vjersku pouku (mekteb), polivalentna dvorana,

džamijski ured i ured za imama. Neposredno pred izgradnju objekta odustalo se od stana za imama i od ulaznog trijema objekta.

Utvrđeni nivo podzemne vode odredio je kotu suterena gdje je organizirana polivalentna dvorana, abdesthana i sanitarije. U prizemlju, kome se pristupa stubištem i rampom, organiziran je ulazni hol sa abdesthanama i sanitarijama (odvojeno za muškarce i žene) te džamijski ured i ured za imama[24]. Između ulaznog hola i glavnog molitvenog prostora uređena je prostrana komukacija sa dva stubišta, simetrično u odbnosu na centralnu os (pravac kibble) džamije. Stubišta uvezuju sve sadžaje džamije po vertikali, od suterena do kata.

Na katu džamije je uređena galerija (mahfil) kao glavni molitveni proctor za žene, te prostrana učionica (mekteb) za vjersku pouku. Uz učionicu je kabinet za vjeroučitelja (mualima). Sa mahfila se pristupa minaretu, preko mosta koji je natkriven metalno-staklenim plaštom.

Kuvajtska džamija u Sarajevu je tipična gradska džamija[25] koja je izgrađena neposredno uz glavnu saobraćajnu longitudinalu, 'kičmu Sarajeva', u centralnoj gradskoj zoni.

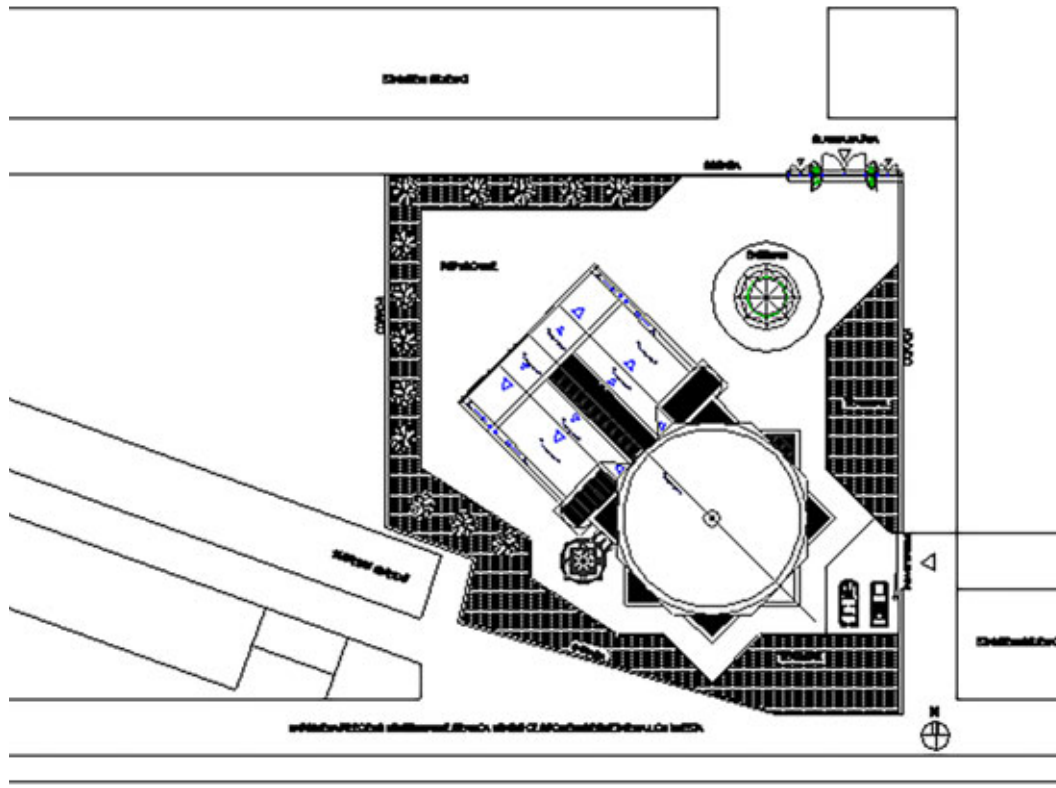
Projektiranje je bilo krajnje osjetljiv zadatak budući na mnoštvo objektivnih i 'mentalnih' ograničenja koja je nametalo okruženje. Autor je unaprijed znao da potrebnu monumentalnost džamije mora postići ne njenom fizičkom veličinom već snagom čistoće i simbolike njenih volumena koji posjeduju vlastito mjerilo, neovisno o fizičkim strukturama koje su zatečene na lokaciji. Slično džamiji Islamskog centra u Novom Travniku, i ovdje je za osnovu džamije korištena pravilna osmokraka zvijeda, s tom razlikom što svi kraci zvijezde Kuvajtske džamije ne polaze sa istog, već sa različitih nivoa. Ovdje su kraci zvijezde postali doksati galerije (mahfila). Kraci osmokrake zvijezde su vidljivi iz enterijera (kao 'nebeski prozori'), i u petoj fasadi. Iz enterijera se može sagledati sedam (trokutastih) krakova zvijezde, dok je osmi (odnosno prvi) krak transformiran u longitudinalnu svjetlosnu traku koja prati glavnu os (pravac Kible) džamije[26].

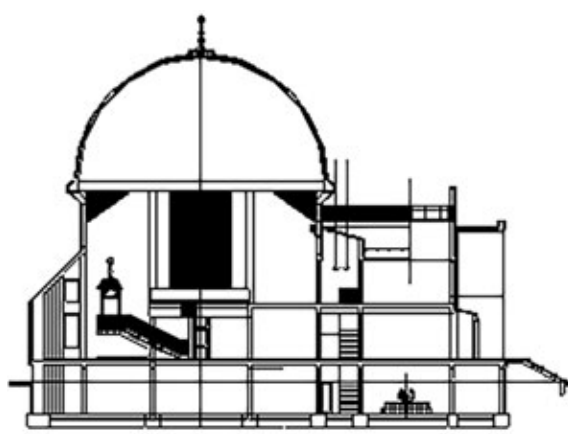
[24] Vremenom je ured za imama preuređen u obdanište za manju grupu djece. Prostorija za pripremu imama, locirana blizu mimbera (kojoj se može pristupiti i izvana, iz harema), postala je i ured imama.

[25] Naziv „Kuvajtska džamija" dolazi prema donaciji koju je darovala Kraljevina Kuvajt. Projektni zadatak je definiran u Islamskoj zajednici Bosne i Hercegovine, a projekat džamije je rađen u firmi ENCO d.o.o. Sarajevo. Menadžeri projekta su bili gospoda hadži-Smail Barakovac (kasnije mutevelija Kuvajtske džamije) i Avdo ef. Velić (kasnije prvi imam Kuvajtske džamije). Objekat je izgradila firme ENGRA d.o.o. iz Zenice.

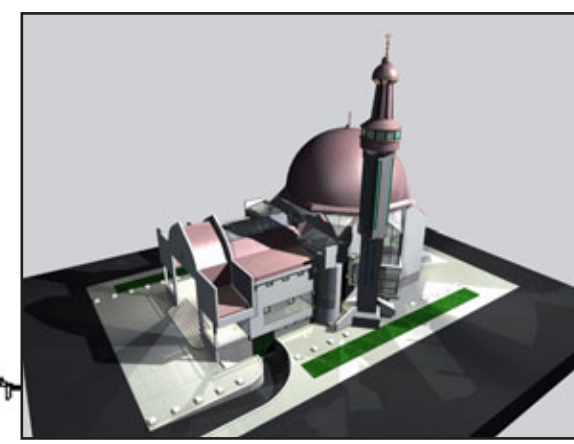
[26] Jedan od Autoru najdražih komentara na rješenje Kuvajtske džamije je onaj u kome posjetilac džamije sa čuđenjem konstatuje ... „da je džamija veća iznutra nego spolja"!

Slika 1.159. Situacija
Izvor: Autor (Crteži, 2006)

Podužni presjek džamije

3D prikaz džamije

Izvor: Autor (Crteži, 2006)

Slika 1.160. Kuvajtka džamija u Sarajevu

Široki Brijeg

Široki Brijeg je grad i sjedište općine lociran na oko 23 km zapadno od Mostara. Grad je smješten na trasama važnih prometnica, Mostar-Split te Mostar-Livno (i dalje prema Bihaću i Zagrebu). U blizini Širokog Brijega (42 km) je grad Međugorje. Sa geografskog aspekta, Široki Brijeg je lociran u zoni visokog hercegovačkog krša, na nadmorskoj visini većoj od 270 mnv. To je dio tektonske jedinice Rakitno-Hrgud. Između planina Varde, Gvozda, Rujna i Trtle nalaze ze zaravni-kraška polja: Kočarinsko, Mokarsko Ruževo, Trnsko polje te Mostarsko Blato. U geološkom pogledu, ovaj prostor pripada boksitonosnim terenima sa pravcima prostiranja Crne Lokve-Kidačke Njive, Resnica-Polog te Uzarići-Knešpolje. Prostor Širokog Brijega je relativno bogat vodom. Prema depresiji Mostarsko Blato teku rijeke Lištica (koja u gradu Široki Brijeg prima rijeku Ugrovaču), Mokašnica, Crnašnica i Žvatić. Voda iz Mostarskog Blata ponire, da bi se ponovno pojavila, u vidu izdašnih izvora, na desnoj obali Neretve, južno od Mostara (vrelo rijeke Jasenice, vrelo Rebrac,...).

Na području Širokog Brijega je veliki broj manjih vodotoka-potoka (Točak, Jelica, Zmijanac, Brinja, Ladina, Dobrinjski potok, koji su manje-više stalni, i završavaju ili u rijekama ili u kraškim poljima). Glavni prirodni 'snabdjevač' vodom ovih vodotoka je planinaa Čabulja (čiji je najvisočiji vrh Velika Vlajna na visini od 1776 mnv).

Kontinuitet naseljavanje i života na ovom prostoru traje od predhistorije, o čemu svjedoče materijalni ostaci kulture:

- Predhistorijske gomile, na lokalitetima: Cigansko brdo iznad Oklaja, Soldine kuće
- (uz put Okaji-Dobrkovići), Radešice, Krstine (odnosno Bunker), Stražnica (kod Šuškovih kuća), Mokarsko polje,

- Predhistorijske gradine, na lokalitetima: desna obala rijeke Lištice (Markanovića gradina), na vrhu Ciganskog brda, Ćavarova gradina (na stijeni uz rijeku Lišticu),
- Predhistorijska gradina, Antikno-rimska (i kasnije) ranosrednjovjekovna utvrda u Mokrom (Mokriskik, Mokarski grad). Utvrda je sagrađena u doba Ilira, a u kasnoantičko doba u njoj je podignut refugij (pribježište). Utvrda je služila za zaštitu puta koji je od Brotnja iza Trtala vodio do Privalja i Kočerinskog polja, te zaštitu naselja u podnožju brda na kome se utvrda nalazi. Kao važan objekat spominje je i bizantski car i historičar Konstantin VII Porfirogenet (912-959) u svom djelu "De administrando imperio" ("O upravljanju carstvom"), koje je napisano u periodu 949-955.
- Ostaci ranokršćanske bazilike (5.-6. stoljeće) sa krstionicom,
- Srednjovjekovna nekropola stećaka na lokalitetima: Trn, Sajmište kraj rijeke Lištice, Barevište, Jelinak, Polugrina u Mokrom,
- Prostor srednjovjekovnog sajmišta uz rijeku Lišticu,
- Ostaci srednjovjekovne utvrde na lokalitetu Borak (u blizini vrela rijeke Lištice).

Prirodni resursi i znamenitosti. Grad Široki Brijeg i naselja oko njega su dar rijeke Lištice (Slika 1.161.). Rijeka Lištica, pak, je dar plenine Čabulje koje 'hvata' kišu i snijeg, i tijekom cijele kodine u svojoj šupljikavoj krečnjačkoj strukturi čuva vodu koja, u vidu rijeka, potoka i manjig izvora izvire u njenom podnožju i osigurava život ljudima, životinjama i biljkama. Rijeka Lištica izvire u podnožju planine Čabulje, oko 4 km sjeverno od Širokog Brijega. Od tog mjesta do lokaliteta Borak, toku Lištice se pridružuje više novih izvora. Način na koji je čovjek ostvario svoj utjecaj na tok rijeke Lištice je zadivljujući, u isto vrijeme racionalan i ostvaren s vidnim nastojanjem djelovanja na način prirodnog i lijepog. Izgrađene betonske brane i kamene podzide rastaču tok rijeke Lištice u više pravaca kako bi se, na pogodnim mjestima mogle podići mlinice-vodenice. Kinetička energija vode postaje naprosto vidljiva okom promatrača.

Rijeka Lištica u gradu Široki Brijeg (lijevo). Obradiva polja kod Širokog Brijega (desno)
Slika 1.161. Rijeka Lištica kod Širokog Brijega

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Bogato kulturno nasljeđe Širokog Brijega koje se slagalo stoljećima proizašlo je iz kontinuiteta života na ovom prostoru od predhistorije do danas, u čijoj je osnovi voda, široka polja i Sunce (Slika 1.162.).

Srednjovjekovna utvrda je locirana na kamenoj kosi u blizini izvora koji, uz ostale izvore, čini rijeku Lišticu. U narodu je ova utvrda poznata pod nazivom Gradina i Borak (Slika 1.163.).

Slika 1.162. Gradina Mokro. Gradina je predhistorijska struktura koju su izgradili Iliri

Slika 1.163. Srednjovjekovna utvrda

Na lokalitetu Borak izgrađena je betonska brana na rijeci Lištici. U stvari, radi se o inženjerskoj gradnji na kojoj se, na krajnje svrsishodan način, voda preusmjerava u više kontroliranih pravaca radi kasnijeg, vrlo racionalnog, korištenja[27] (Slike 1.164., 1.165.).

Jadan rukavac vode je preusmjeren betonskim koritom (presjeka oko 2x2 m) po blago nagetoj izohipsi prema Širokom prijegu, okolnim naseljima i poljima. Ovaj vodotok, svojom pojavnošću u kamenoj litici, izgleda nestvarno, pogotovo na dijelu vijadukta koji premošćava put Široki Brijeg-Borak.

Slika 1.164. Vodenice na rijeci Lištici

[27] "Godine 1905. izgrađen je kanal od vrela rijeke Lištice, preko Oklaja (Ružova polja) i Trna, do korita periodične rijeke Ugrovače. Taj kanal dug je 3500 m, a pomoću njega natapa se 1800 dunuma (180 ha), većinom zemlje oranice. Godine 1919. nastavak je gradnje natapnoga sustava za Mokarsko polje, a najviše se kanala izgradilo 1922.-58. Akciju oko prokopavanja kanala vodio je fra Dominik Mandić".
Izvor: Dugandžić, I., *O nastanku grada Širokoga Brijega*
http://www.matica.hr/hrrevija/revija2007_2.nsf/AllWebDocs/O_NASTANKU_GRADA_SIROKOGA_BRIJEGA.
Pristupljeno: 20. Juni 2013.

Slika 1.165. Betonska brana na rijeci Ličtici (Dio sistema za navodnjavanje)

Ovdje ćemo predstaviti neka od najznačajnijih pojedinačnih ostvarenja arhitekture u Širokom Brijegu od kraja 19. stoljeća do danas. Većina predstavljenih arhitektonskih realizacija nije rađena po principima bioklimatske arhitekture već u 'duhu svog vremena'.

Franjevački samostan sa crkvom lociran je na brdu (Široki Brijeg) koji dominira iznad grada, i sa koga se prostiru daleki vidici unaokolo. Danas je jedan od najvažnijih spomenika kulture samostan Franjevački samostan sa crkvom[28] (osnovan 1846. godine).

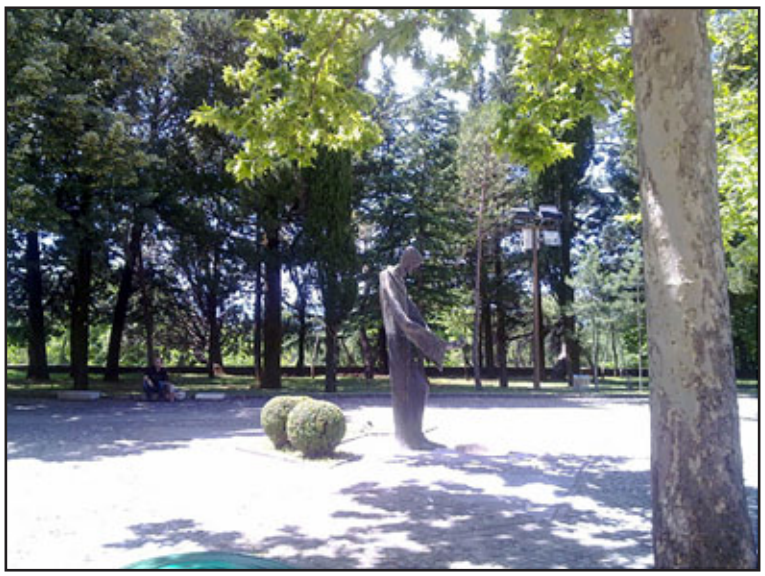
Očigledno je da u ovoj lokaciji samostana ima puno duhovno-religijske simbolike koje su stanovnici Širokog Brijega i cijele Hercegovine svjesni, u kojoj uživaju i u kojoj vide ishodište svog identiteta. S desne strane, neposredno po pristupu u uređeni park crkve monumentalnim stubištem, zatičemo česmu sa četiri isteka vode (u tlocrtu česme je križ). Oko česme su fino uređene kamene klupe. Izdašna voda česmi, solidna izvedbe svih elemenata česme u kamenu ostavlja na promatrača utisak vječnog trajanja i česme i svega što pogled obuhvata s ovog mjesta. Ovom utisku doprinosi pogled od crkve na grad, stara stabla drveća oko crkve, skulpture koje odišu naročitom smirenošću, posjetioci crkve (oni koji su tu na molitvi) djeca koja se igraju u parku... U uređenom i prijatnom parku ispred crkve nalazi se skroman spomenik kojim se podsjeća na godinu osnutka 'redodržave' Franjevaca u Hercegovini. U bijeloj kamenoj ploči uklesan je tekst:

[28] Graditeljska cjelina-Franjevački samostan sa crkvom u Širokom Brijegu je proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, broj 88/07).

DOM
1846.23/7-1896.28/7
Hercegovački Franjevci sa svojim
pukom da se oduže Časnoj uspo-
meni otaca koji zasnovaše Herce-
govačku redodržavu Fra Rafo Barišić.
Nikola Kordić, Angjeo Kraljević, Ilija
Vidosović, Miho Slišković, Mate Čutura,
Augustin Marijić, Ilija Skoko, Filip Ančić,
Paško Kvesić, Pilip Ćorić, Angijeo Primo-
rac, Mate Ćorić. Ovaj spomenik vječne
harnosti podigoše. Prigodom Pedest
godišnjice zasnovanja Franjevačke
redodržave u Hercegovini.

Posebnu pažnju posjetitelja privlači skulptura franjevca urađena u bronci, dar izvjesnog Mirka (Gornji Gradac, 1939.) i njegove žene Margite iz Californije. Skulptura je u polju unutarnjeg dvorišta, izložena suncu, kiši snijegu (...), čime se želio iskazati način života i ustrajnos franjevca (Slika 1.166.).

Slika 1.166. Franjevački samostan sa crkvom

Zavod Svete Obitelji u naselju Puringaj kod Širokog Brijega (1997-2000). Zavod Svete Obitelji je ustanova za smještaj, odgoj i obrazovanje djevojaka bez odgovarajuće roditeljske brige i djevojaka iz socijalno ugroženih obitelji (Slika 1.167.).

Slika 1.167. Zavod Svete Obitelji u naselju Puringaj kod Širokog Brijega

Novi Travnik

Novi Travnik, kako mu već i ime govori, je grad nedaleko od Travnika, starog vezirskog bosanskohercegovačkog grada u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine, nastao (1949) poslije Drugog svjetskog rata kao naselje koje se razvilo oko snažnog kompleksa vojne industrije bivše SFRJ[29]. Grad je, kao i cijela općina, uokviren planinama Vilenica, Komar, Radovan i Vranica. Za oko sedamdeset godina od svog nastanka do danas grad je dobio zamašan fizički obim, ali bez onih sadržaja koji imaju svoju memoriju, svoj genius loci, koji se grade i stiču stotinama godina. Multietničan po sastavu svog stanovništva, Novi Travnik je važio za tipični socijalistički grad koji je, kao takav, dočekao i rat (1992-1995).

Prirodni resursi i znamenitosti. Najveći prirodni resursi Novog Travnika jesu obradiva polja i livade te šume. Kroz grad protječe Rijeka, lijeva pritoka Grlonice, čijem slivu pripada najveći dio općine Novi Travnik. Grlonica se ulijeva u rijeku Lašvu. Novi Trvavnik je, međutim, nastao i razvijao se kao industrijski grad gdje je firma MMK "Bratstvo" (koja je imala proizvodni program vezan za vojne potrebe) bila temelj njegove privrede. Zahvaljujući ovoj firmi koja je zapošljavala više od 7000 ljudi, Novi Travnik je sedamdesetih godina 20. stoljeća važio za jedan od najnaprednijih gradova u ondašnjoj Jugoslaviji. Općina je (2016) definirala prostor nove inustrijske zone van grada kako bi privukla domaće i strane investiture.

Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Na prostoru općine Novi Travnik postoje mnogi lokaliteti sa ostacima materijalne kulture. Posebno su brojni lokaliteti nekropola stećaka koji datiraju u srednji vijek. Iz doba osmanske uprave potječe Stara džamija u selu Šenkovići. Kako je ovo mlad grad (osnovan 1949. godine) njegove arhitektonske strukture su novijeg datuma.

[29] Grad je u periodu (1980-1991) nosio naziv Pucarevo (prema političaru Đuri Pucaru-Starom)

Ovdje ćemo predstaviti neka od najznačajnijih pojedinačnih ostvarenja arhitekture u Novom Travniku, od njegovog utemeljenja do danas[30]. Većina predstavljenih arhitektonskih realizacija nije rađena po principima bioklimatske arhitekture već u 'duhu svog vremena'.

Stara džamija u selu Šenkovići. Džamija (čiji su vanjski gabariti osnove 8.8 x 7.4 m) pripada tipu jednoprostornih džamija sa četverovodnim krovom i drvenim minaretom. Do sedamdesetih godina 20. Stoljeća džamija je na ulaznom pročelju imala dvije sofe natkrivene kosim krovom, koje su kasnije uklonjene. Nije precizno poznata godina gradnje ove džamije, ali uporednom analizom njene arhitekture i materijalizacije sa sličnim džamijama sa sigurnošću se može tvrditi da je džamije građena u 16. ili početkom 17. stoljeća[31] (Slika 1.179.).

Slika 1.168. Stara džamija u selu Šenkovići

[30] Grad je utemeljen 1949. godine za radnike novoosnovane tvornice MMK "Bratstvo", te je nazvan Novi Travnik (prema obližnjem starom gradu Travniku). Prvobitno se grad zvao Kasapovići (prema obližnjem selu Kasapovićima). U novo naselje doselili su i stručnjaci iz cijele bivše države (Slovenije, Hrvatske i Srbije).

[31] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevinu – Staru džamiju u selu Šenkovići, Opština Novi Travnik, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02-77/05-4, od 09.11.2005. godine.

Slika 1.169. Novi Travnik (Stambene četvrti). Stambena četvrt (sa dječijim obdaništem) u Novo Travniku (50-e godine 20. stoljeća). Današnje stanje

Slika 1.170. Zgrada općine Novi Travnik (lijevo) i Dom kulture Novi Travnik

Slika 1.171. Crkva Presveto Trojstvo. Crkva je izgrađena 2003. godine.

Po završetku rata (1992-1995), gradske su vlasti naručile projekat islamskog centra[32] s vrlo ambicioznim projektnim zadatkom. Uz džamiju kao tradicionalni hram u islamu, projektni zadatak je predvidio i niz drugih sadržaja: mekteb (prostorije za izvođenje elementarne vjerske pouke), veliki broj poslovnih sadržaja, polivalentna sala, uredi te niz servisnih prostora koji trebaju opsluživati glavne sadržaje Islamskog centra[33]. U sastavu islamskog centra je i obdanište koje je Autor projektirao kao zasebnu gradnju, sa posebnim pristupom van kruga džamije (Slike 1.183., 1.184.).

Slika 1.172. Islamski centar u Novom Travniku (2016)

Uz ogradu kompleksa Islamskog centra u Novom Travniku, u potpunosti orijentirana na ulicu, podignuta je javna česma sa izvanrednim osjećajem da se učini dobro djelo na dobrobit što većeg broja ljudi.

Objekati džamije i obdaništa Sultan Fatih u zaleđu ove javne česme, poslužili su kao snažna slika, scenografija za česmu koju će koristiti i oni ljudi koji ne posjećuju sadržaje Islamskog centra u Novom Travniku (Slika 1.183.).

[32] Novi Travnik je, slično i mnogim drugim gradovima u Bosni i Hercegovini (Mostar, Gornji Vakuf – Uskoplje, Doboj…) nakon rata 1992-1995 bio mentalno (pa čak i administrativno) etnički podijeljen. Hrvati (katolici) su u ('svom') Novom Travniku poslije 1995. godine izgradili crkvu zamašnih gabarita.

[33] I ranije je (u doba Osmanskog Carstva) izgradnju svake džamije pratila institucija vakufa (zadužbine) iz čijeg se p rihoda osiguravalo funkcioniranje džamije (kao fizičke strukture i kao institucije). Osim toga, u Travniku je i čuvena „Šarena džamija" (Sulejmanija, 16. stoljeće) koja, mimo uobičajenih tipova osmanskih džamija , ima na razini prizemlja poslovne prostorije, dok je na njenom katu molitveni prostor.

Slika 1.173. Javna česma u Novom Travniku

Slika 1.174. Novi Travnik danas

RURIZAM

Sela su ljudska naselja koja se, u pravilu, uređuju u prirodnim okruženjima koja su bogata vodom, obradivim tlom i pašnjacima. Ovdje je čovjek i njegove zajednice u najtješnjem odnosu sa prirodom, a osnovno zanimanje ljudi je poljoprivrada (uglavnom stočarstvo i zemljoradnja)[34]. Organizacija sela, pojedinačnih gazdinstava i pojadinačnih objekata prati datosti prirodnog okruženja (reljef, hidrohrafija, raspoloživi materijali) na način izvornog razumijevanja pojma bioklimatičnost.

SELO UMOLJANI NA BJELAŠNICI

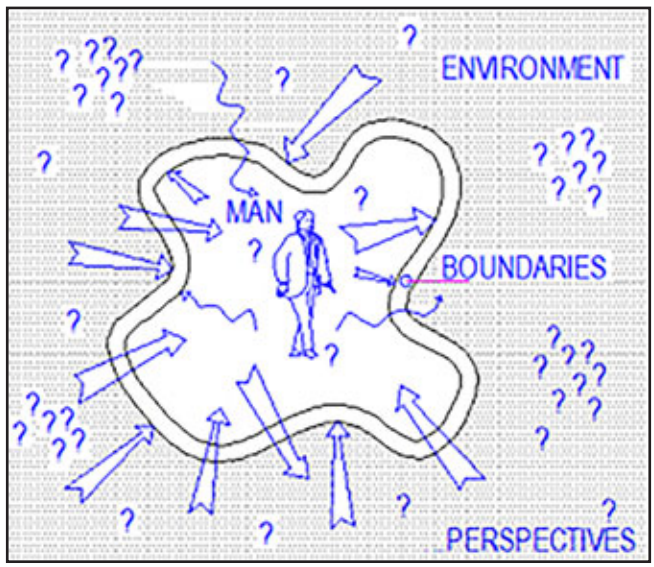
Selo Umoljani (geografske koordinate: 43°40'12.81"N, 18°13'41.39"E, nadmorska visina: oko 1333 metara) nalazi se na južnoj padini planine Bjelašnice, u pitomoj visoravni[35] (Slika 2.1.). Selo pripada općini Trnovo (oko 16.3 km zračne linije). Prema popisu iz 2013. bilo je 43 stanovnika, što je manje od popisa iz 1991. (92), popisa iz 1981. (245) i popisa iz 1971. (415).

[34] Chabbouh Akšamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata: aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Acta arhitectonica et urbanistica, Sarajevo
[35] Čelebija, E. (1967). *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, izdanje H. Šabanovića, Sarajevo

Slika 2.1. Selo Umoljani. Lokacija

Prema teoriji Arhitektonski Definiranog Prostora (ADP) koju je autor razvio 1987. godine, selo Umoljani ovdje će biti promatramo kao sistem, odnosno arhitektonski definiran prostor (ADP) kroz razmatranje njegova četiri temeljna elementa: okoliš, čovjek, granice i perspektive36 (Slika 2.2.). Simultana zastupljenost ovih elemenata odredit će njihovu međusobnu uzročno-posljedičnu vezu i neće izostaviti ništa što je bitno za formiranje slike ovog prostora.

Slika 2.2. Arhitektonski Definirani Prostor (ADP)

Okruženje. Pod pojmom 'okruženje' podrazumijevamo svaku mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoju egzistenciju[37].

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okruženjem' podrazumijevamo sve one podatke koje daje priroda, a na koje čovjek (uglavnom) nije djelovao: geografski položaj, geomorfologija, vodotoci i vodeni rezervoari, životinjski svijet, dostupno tlo, klima...

Bjelašnička visoravan je prostrano geografsko područje u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine, sa vrhom planine Bjelašnice kao središnjom točkom, uokvirenom planinama

[36] Hadrović, A. (2007.). *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA
[37] Ibid.

Igman, Ivan-Planina, Visočica i Treskavica. Visoravan je udaljena oko 25 km jugozapadno od Sarajeva. Ova visoravan (zajedno sa planinom Igman koja je u njenom sastavu) pruža se oko 30 km u pravcu sjeveroistok-jugozapad, okomito na dinarski masiv i širine oko 10-20 km. Najsjeverniji dio Bjelašnice (ujedno i njen najviši greben) pruža se od istoka prema zapadu u dužini od oko 12 km. Na krajnjem istočnom rubu ovog grebena nalazi se najviši ugao Bjelašnice s meteorološkom stanicom (zvjezdarnicom). Granice ove visoravni su tok rijeke Zujevine i planine Igman na sjeveru, greben Hojta i planina Treskavica na jugoistoku, 25 km dug kanjon rijeke Rakitnice (koji dijeli visoravan Bjelašnice i planinu Visočicu) na jugu, dolina rijeke Neretve (koja razdvaja Bjelašničku visoravan i planinu Prenj) na jugozapadu, te Ivan-planinski prevoj (koji spaja Bjelašničku visoravan sa planinom Bitovnjom) na zapadu. Bjelašnica je dobila ime po bijelom snježnom pokrivaču ('kapa') koji se tu zadržava veći dio godine, od novembra do maja (ponekad i ljeti). Najviši vrh Bjelašnice (2067 m) naziva se i Zvjezdarnica, prema tamošnjoj meteorološkoj stanici. Bjelašnica je olimpijska planina, danas omiljeno izletište Sarajlija koja nudi odlične mogućnosti za skijanje (na olimpijskim stazama), šetnju i planinarenje, brdski biciklizam, rafting (na rijeci Rakitnici), paragliding u zraku i snijegu…

Bjelašnička visoravan obiluje raznovrsnim reljefnim oblicima. Sa geološke tačke gledišta, Bjelašnica je dio Dinarskog gorja, sastavljena od sekundarnih i tercijarnih sedimentnih stijena, uglavnom krečnjaka i dolomita. Najveći dio Bjelašnice izgrađen je od srednjo- i gornjotrijaskih krečnjaka i dolomita. Postoje razlike u geološkom sastavu pojedinih njegovih dijelova. Stijene na istočnom dijelu planine, istočno od Umoljana (dolina rijeke Rakitnice oko sela Šabići i Rakitnice) formirane su u glinovite, odnosno vodonepropusne lapore, pješčenjake.

Klima Bjelašnice je prijelaznog karaktera, između mediteranskih i kontinentalnih utjecaja, sa dominantnim karakteristikama planinske i alpske klime. U širem području Bjelašnice ispod 1500 metara nadmorske visine vlada planinska klima (tip Dfb, prema Koppenovoj klasifikaciji klime, vlažna borealna klima sa toplim ljetima). Ovaj tip klime karakteriziraju velike godišnje amplitude: srednje temperature najtoplijeg mjeseca ≤ 22 °C, 3 do 4 pa čak i 5 mjeseci temperature su niže od 0 °C, crnogorične šume i stepe razvijaju se u sušnim krajevima, a listopadne šume u one vlažnije. U područjima s nadmorskom visinom većom od 1500 metara zastupljena je planinska klima (tip Dfc prema Koppenovoj klasifikaciji, vlažna borealna klima sa svježim ljetom). Ovaj tip klime karakteriziraju duge, vrlo hladne zime i kratka svježa

ljeta – samo 1 do 4 mjeseca prosječna temperatura je ≥ 10 °C. Zbog svog položaja i nadmorske visine, Bjelašnica predstavlja granicu utjecaja dvije velike klimatske cjeline – mediteranske i kontinentalne. Dakle, Bjelašnica se sukobljava s jadranskim i kontinentalnim zračnim masama, što rezultira čestim i brzim promjenama vremenskih prilika, čestim i jakim vjetrovima i obilnim padalinama, relativno ranom pojavom prvog snijega i mraza (sredina rujna), kao i dugim zadržavanje većeg snježnog pokrivača u višim predjelima (do druge polovice svibnja). Svake sezone ima dosta oborina. Prosječna godišnja količina padalina u planinskom području prelazi 1200 mm, a uglavnom se radi o snježnim oborinama koje se zadržavaju duže vrijeme. Planina je općenito poznata po jakim i čestim vjetrovima, a na vrhu Bjelašnice ponekad u zimskim mjesecima dostižu orkansku snagu i brzinu i preko 100 km/h. Resursi su prirodna bogatstva koja čovjek više ili manje izravno koristi za zadovoljenje širokog spektra potreba. S obzirom na njihovu brojnost, razlikujemo obnovljive i neobnovljive izvore. Obnovljivi izvori su: Sunčevo zračenje, voda, šume i živa bića općenito. Neobnovljivi izvori uključuju naftu, plin, ugljen i minerale. U našim razmatranjima tretirat ćemo vodu, šumu (kao resurs nastao više-manje bez utjecaja čovjeka), tlo (kao „izvedeni“ prirodni resurs, bez ili uz djelovanje čovjeka) u pojavnim oblicima šumskih pašnjaka, kultiviranih livada i polja. , voćnjaci kao obnovljivi resursi (kao ljudsko uzgojeno i posebno namjensko drveće ili biljna biomasa). Od neobnovljivih resursa kamen je najvažniji, prije svega kao građevinski materijal. Rijeka Rakitnica izvire na zapadnom kraju Treskavice kod sela Rakovica, na nadmorskoj visini između 1300 i 1500 metara i ulijeva se u Neretvu na planinskoj pritoci Bjelašnica-Visočica-Prenj, kao njena desna pritoka, nedaleko od Boračko jezero, nalazi se na nadmorskoj visini od 324 metra. Ova tipična planinska rijeka duboko se usjekla između Bjelašnice s desne i Visočice s lijeve strane, formirajući kanjon, morfološki fenomen i idilično čudo divlje prirode, s nizom brzaca, slapova, slapova i mirnih bara (Slika 2.3.).

Slika 2.3. Pogled sa Obalja na Gradinu i katunsko naselje iznad Umoljana

Kanjon rijeke Rakitnice je najduži i najdublji u Bosni i Hercegovini. Dugo je preko 20 km, a dubina se kreće između 800 i 1000 m. Početak kanjona Rakitnice nalazi se na nadmorskoj visini od 1120 m. To je tok od 4-5 km s padom od oko 300 m i brojnim vodopadima i vodopadima. Do rata 1992-1995. godine Rakitnica je bila mjesto velikog broja vodenica, a danas je prirodna atrakcija za brojne posjetitelje. Dugo polje je gotovo 4 km duga udolina između obronaka i brežuljaka Krvavca, na zapadu i sjeverozapadu i Obalja na jugoistoku (Slika 2.4.). Pruža se u smjeru jugozapad-sjeveroistok, s blagim zavojom prema istoku na trećini svoje dužine (sjeverni dio). Na svom krajnjem jugozapadu prelazi u okomito položenu uvalu Mrkovalje, koja se nastavlja u smjeru jugoistoka, paralelno s grebenom Lovnice, sve do Gornjeg Lukomira, koji se uzdiže iznad kanjona Rakitnice.

Slika 2.4. Dugo polje. Pogled sa vrhova Bjelašnice

Društveno okruženje. 'Društveno okruženje' predstavlja sve ono što je čovjek stvorio i što ga izdvaja iz svijeta ostalih živih bića. Obuhvata kako fizičke strukture (razne materijalne, više-manje uredjene produkte svoje aktivnosti), tako i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (nauka, filozofija, religija, pravo, moral) putem uređenog sistema apstraktnih simbola (pismo, znakovi). Prema dosadašnjim istraživanjima, dijelu današnjih sela na platou Bjelašnice početak se može utvrditi još od 14. stoljeća, kada su još služila za ljetne ispaše hercegovačkih nomada. Međutim, život je na planini postojao i ranije, o čemu svjedoče i brojne nekropole stećaka, kao i arheološki nalazi iz ranijih historijskih razdoblja (neolitik, doba Ilira, kakav je lokalitet Gradina[38], utvrđenja u blizini sela Umoljana), (Slika 2.5.). Tu su još loka-

[38] Prema dosadašnjim znanstvenim saznanjima, gradina datira od prije 2500 godina, iz doba Ilira.
Pasch, K. (1902). Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

litet Crkvina koji se nalazi nedaleko od rijeke Rakitnice na jednom brežuljku iznad srednjovjekovnog groblja. Dugo je vladalo uvjerenje da je područje bjelašničkih sela bilo područje bogumilstva, gdje se ovo učenje i pogled na svijet najduže zadržalo.

Stanovništvo slaviziranih Iliro-romana se bavilo pretežno stočarstvom i kiridžijskim poslovima. Stupili su u vezu s dalmatinskim gradovima koji su trgovali sa slavenskim zaleđem. Robu su prevozili karavanama - konjima, mulama i magarcima. Među bjelašničkim selima nalaze se između ostalih i Donji i Gornji Kramari čije ime (vjerovatno) potječe od vlaških starješina karavana koje su se zvali kramari. Bjelašnički vrhovi Velika i Mala Vlahinja svjedoči u prilog ovoj tvrdnji.

Slika 2.5. Ostaci Gradine iznad Umoljana

Nekoliko nekropola na platou Bjelašnice, među kojima je i ona u selu Umoljani, koje datiraju iz 14. i 15. stoljeća svjedoče o postojanju učenja i prekse „Crkve bosanske“, odnosno ljudi koji su sebe smatrali ‘pravim kristjanima – bogumilima’. U osmanskom popisu vilajeta Hercegovina (iz 1477. godine, četrnaest godina nakon pada Bosne pod Osmansko Carstvo) spominje se bjelašničko selo Tušila koje pripada timaru Zagorje Grgura vojvode[39]. Nekropola stećaka u selu Umoljani (na lokalitetu Dolovi) je dio šire cjeline, Nacionalnog spomenika, koji obuhvata 53 stećka, 11 starih nišana i ostatke stare crkve smještenih na 6 lokacija u blizini sela Umoljani[40] (Slika 2.6.).

[39] Na tom timaru zabilježena je jedna kuća koju nastanjuje Radovan sin Miroslava. Od prihoda spominju se pšenica, zob, i nešto povrća sa veoma skomnim prihodom od 214 akči dok selo Drežica naprimjer ima prihod od 1992 akče.

[40] Nekropola 47 stećaka na lokalitetu Dolovi (6 ploča, 32 sanduka, 5 visokih sanduka i 4 sljemenjaka, od toga 12 ukrašenih),
- Jedanaest starih nišana raspoređenih na dva brežuljka iznad lokaliteta Dolovi,
- Obris mjesta gdje je bila crkva na lokalitetu Crkvina,

Slika 2.6. Nekropola stećaka na lokaciji Dolovi kod Umoljana (lijevo) i četiri mezara (Šehidi vojske Mehmeda II Fatiha, desno)

Džamija u Umoljanima je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine[41]. O gradnji ove džamije ne postoje pisani tragovi (vakufname ili nekog drugog pisanog dokumenta). Smatra se da je prva gradnja džamije (od proje 200 godina) na ovom mjestu bila od drveta, a da je sadašnja gradnja građena početkom 20. stoljeća (Slika 2.7.). Džamija u Umoljanima je, između ostalog, poznata po tome što je u njoj tijekom 2. svjetskog rata čuvana i sačuvana čuvena Sarajevska Hagada. Ovo je jedini objekat na dijelu platoa Bjelašnice koji pripada općini Trnovo da ostao nezapaljen tijekom rata 1992-1995.

- Osamljeni ukrašeni stećak na brežuljku oko 500 m zapadno od lokaliteta Dolovi,
- Nekropola sa 5 stećaka u formi sanduka koji su u potpunosti utonuli (na brežuljku oko 200 m zapadno od osamljenog stećka).

Nekropola stećaka u selu Umoljani nalazi se na listi 30 srednjovjekovnih nekropola stećaka koje su 2016. godine proglašene Svjetskom baštinom UNESCO-a. Nekropola je i nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine.

[41] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 06.1-02-110/07-9, od 10.09.2008. godine džamiju u Umoljanima proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 2.7. Džamija u Umoljanima

Strateška važnost Bjelašnice bila je poznata još u SFRJ kada je na njoj, za potrebe JNA, sagrađena velika radarska stanica na jednom od vrhova grebena Vlahinje, a komunikacijski centar i toranj su sagrađeni uz meteorološku stanicu na vrhu planine. Bjelašnica je imala i stratešku ulogu u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, u vrijeme opsade Sarajeva (1992-1995).

U tome razdoblju područje Bjelašnice i Igmana, između Konjica i Aerodroma Sarajevo (koji su nadzirale snage UN-a) kontrolirale su snage Armije Bosne i Hercegovine.

Zbog iznimne ljepote i prirodnih bogatstava te bogatog kulturno-historijskog nasljeđa i njenih ljudi (očuvanih običaja, tradicionalne nošnje i gostoprimstva), plato Bjelašnice je privlačio mnoge znanstvenike, umjetnike, ljubitelje prirode[42].

Slika 2.8. Atmosfera u tradicionalnoj kući u Umoljanima

Društveno-ekonomski odnosi, s jedne strane, pokazuju stupanj razvijenosti proizvodnih snaga i stupanj društvene nadgradnje, s druge strane odslikavaju odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Na taj način društveno-ekonomski odnosi postaju bitno ogledalo cjelokupnog društva.

Unatoč velikim društvenim promjenama, život ljudi u selu Umoljani (i na platou Bjelašnice u cjelini) je ostao u tradicijskim okvirima sve do rata (1992-1995) kada su i ovdje nastale velike promjene. Tijekom rata (1992-1995) stanovnici mnogih sela (među njima i stanovnici

[42] Inspirirani ljepotama platoa Bjelašnice, ondje su snimljeni mnogi dokumentarni i igrani filmovi, među kojima i dokumentarni film *Svadbeni običaji na Bjelašnici* snimljen za njemačku televiziju WDR 1980-ih godina, a koji se odnosi na selo Umoljane.

sela Umoljani) na platou Bjelašnice su protjerani, a njihova sela spaljena. U izgnanstvu (u Sarajevu, Konjicu te širom svijeta) je rođena nova generacija ljudi koji su ondje otpočeli novi život, nimalo sličan onom tradicijskom njihovih predaka. U novim sredinama su njihovi roditelji našli novi posao i osnovali svoja nova domaćinstva. Završetkom rata mnogi ljudi su se vratili na plato Bjelašnice, napravili svoje kuće, rjeđe na temeljima ranijih kuća koje su devastirane, uglavnom, kuće na novim lokacijama u selu i po obrascima gradnje kuća bilo gdje u Bosni i Hercegovini. Za neke ljude je gradnja novih kuća bilo održavanje mentalne veze sa svojim krajem i svojim precima (budući su i dalje ostali živjeti u gradu), dok je za druge ljude to bila obnova ranijeg života, uz modernu poljoprivrednu opremu i prijevozna sredstva (traktori, multikultivatori, motorne kosilice, kombi-vozila, teretni kamioni...). Neki pojedinci su, u novim okolnostima, samo period ljeta provodili život u Umoljanima (gajenje ovaca i goveda, obrada zemlje-uglavnom gajenje krompira, održavanje pčelinjaka), dok su zimu provodili u gradu[43].

Stanovnici sela Umoljani su po svojoj etničkoj pripadnosti Bošnjaci. Islam je, i kao religija i kao sveukupan pogled na svijet, odredio njihov psihološki profil, sistem vrijednosti te praktično djelanje u svim segmentima života. U tom je smislu ovo područje prepoznatljivo ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire. Ljudi ovog kraja duboko vjeruju da je poštovanje prema Bogu osnovni preduvjet za red na Zemlji (i cijelom Svemiru).

Moral čini sistem vrijednosti koji odredjuje odnos čovjeka prema prirodi, odnos čovjeka-pojedinca prema društvu, odnos čovjeka prema čovjeku te odnos čovjeka-pojedinca prema samome sebi. Budući da ovaj sistem vrijednosti nije propisan, on na isti način nije ni sankcioniran. Bez obzira na to, on je uredjivao navedene odnose, često na vrlo strog način, čime je, nerijetko, imao veću snagu od zakona. Moral je vremenski i prostorno uvjetovan, čime dobiva i obilježje relativnosti.

Otuda su moralne vrijednosti i unutar jedne te iste društvene skupine ili zajednice vremenski promjenljive i pod utjecajem sistema vrijednosti drugih zajednica koji u promatranu zajednicu dolaze spontano, katkada i manje-više nametljivo. Kolektivnost i solidarnost su

[43] Obilazeći plato Bjelašnice, Autor je naročito volio posjetiti katunsko naselje Gradina iznad Umoljana, gdje su pojedinci napravili svoje nove kuće za odmor na temeljima ili pored ranijih kuća njihovih predaka. Supruge ovih ljudi su pored kuće, uz pješačke staze, prodavale planinsko bilje i plodove, proizvode 'kućnih rukotvorina', spremale čaj i kafu za prolaznike-planinare.

bili temelji na kojima je funkcionirala i na kojima su se razvijale društvene zajednice u na platou Bjelašnice.

Čovjek je golemo pitanje čiju suštinu on sam pokušava odgonetnuti u sopstvenim granicama, u granicama Zemlje i granicama Svemira. Skupa sa ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja materije i energije u prirodi, dijeleći sa njim istu sudbinu, rađanja i umiranja mimo svoje volje. Budući obdaren razumom, voljom i osjećajima on je, jedini u živom svijetu, u stanju otkrivati zadane zakonitosti ustrojstva prirode.

O tradicionalnom načinu života ljudi na platou Bjelašnice, njihovim običajima, nošnji, vjerovanju i moralu dobar uvid pruža dokumentarni film „Svadbeni običaji na Bjelašnici" snimljen za njemačku televiziju WDR 1980-ih godina (Slika 2.8.). U okviru jednog domaćinstva vladala je hijerarhija dužnosti i odgovornosti: na hijerarhijskom vrhu je muž/otac koji je donosio konačne odluke i čija su se naređenja morala izvršavati i poštovati; supruga/majka je bila zadažuna za vođenje kućne ekonomije te obavljanje niza poslova (servisiranje staje sa domaćim životinjama, tkanje ćilima i pamučnog platna, izrada odjeće, briga o djeci, razni poslovi na njivi...); djeca su pomagala roditeljima u raznim poslovima i time, osim konkretnog učinka, stjecala znanja o vođenju domaćinstva; djedovi i nane nisu imali striktna zaduženja u domaćinstvu, a radili su što su mogli i htjeli.

Današnja su domaćinstva suvremena, slična domaćinstvima u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Ljudi u selu Umoljani danas, u pravilu, imaju svoje kuće u gradu (Sarajevo, Hrasnica, Hadžići, Pazarić) gdje žive gradskim načinom života, gdje rade i školuju svoju djecu. Neki od njih u ljetnom periodu izlaze u selo gdje obrađuju zemlju (uglavnom siju krompir, luk, mrkvu, peršun te rjeđe papriku i paradajz), skupljaju ljekovito bilje i šumsko voće te gaje stoku. Imaju odgovarajuća prijevozna sredstva za transport stoke, hrane i drugih potrebština. Neki su ljudi podigli ugostiteljske objekte (kolibe, kuće te restorane sa prenoćištima) i bave se eko-turizmom.

Veliki značaj u životu ljudi sela Umoljana (i platoa Bjelašnice u cjelini) ima vjersko okupljanje ljudi gdje je, osim vjerskog čina, izuzetno važno međusobno upoznavanje ljudi, komuniciranje i zajedničko družanje, kako u džamijama tako i na otvorenom prostoru. Pri tome je sedmična kolektivna molitva - džuma-namaz petkom, a sezonsko okupljanje – mevlud (molitva i svečanost u slavu rođenja Poslanika Muhammeda, s.a.v.s.). Osim vjerskih okupljanja, plato Bjelašnice je poznat i po održavanju ljetnih teferiča (Slika 2.9.), obično koncem ljeta,

čiji je značaj u životu ljudi višedimenzionalan: opuštanje i zabava, trgovina, međusobno upoznavanje ljudi (naročito mladih koji sup red ženidbu/udaju)…

Slika 2.9. Narodni teferič (selo Umoljani)

Granice su ona mjesta ADP-a (Arhitektonski Definiranog Prostora) na kojima se, uglavnom na materijalno egzaktan način, iskazuje sučeljavanje čovječijih potreba, s jedne, i uvjeta okruženja, s druge strane. Granice su, najčešće, fizički iskazane, a netijetko tek mentalno.

Nivo platoa Bjelašnice. Uvidom na plato Bjelašnice, na planu i sa vrhova planina na njegovim rubovima (Slika 2.10.) može se uočiti da svako selo ima svoj areal s kojim poprima svoj identitet mikro-društvene zajednice. Svako od sela ima, u okviru svog areala, osnovne resurse koji ga čine održivim: izvor vode (sa javnom česmom), neka sela i svoje potoke gdje su uređene vodenice za mljevenje žita (pri čemu je rijeka Rakitnica zajednički resurs za sva sela), plodne vrtove, njive, manje-više pašnjake, a neka od sela i svoju šumu. Pritome, široke otvorene površine planina Bjelašnice (te Visočice i Treskavice) su njihov zajednički resurs gdje se napasaju velika stada ovaca tijekom ljetnog perioda.

U ovakvim okolnostima, na nivou svakog pojedinačnog sela se razvijaju tijesni društveni odnosi, unutar pojedinih obitelji te međususjedni odnosi obitelji na nivou sela. Međusobno uvezivanje dva i više sela na nivou platoa Bjelašnice, gdje svako selo iz vizure onog drugog 'tuđi svijet' sa svojim specifičnostima, odvija se međufamilijarnim odnosima uspostavljenih ženidbom/udajom, teferičima, sijelima, susretima u centralnoj džamiji (stara džamija u Umoljanima), trgovinom, susretima na otvorenim pašnjacima, mlinovima na centralnoj

rijeci-Rakitnici… Čini se da je na taj način osiguran dovoljno bogat društveni život koji osigurava integrit osobe-pojedinca i njenih društvenih kolektiviteta. Međusobna udeljenost između sela je dovoljno velika da se posjeta ljudi iz jednog sela drugom selu (naročito ranije kada se putovalo pješece ili jahao konj) doživljava ka 'događaj', a ne rutina.

Slika 2.10. Plato Bjelašnice: pogled sa vrha Bjelašnice prema Visočici

Nivo sela Umoljani. Glavni resursi sela su plodni vrtovi uz kuće, oranice i livade u blizini sela, pašnjaci oko sela i dalje (Dugo Polje i južne padine Bjelašnice) te voda. Osim u samom selu, izvori i javne česme sa pojilima za stoku nalaze se u samim pašnjacima (Slike 2.11. - 2.13.).

Slika 2.11. Centralna seoska česma u Umoljanima (lijevo) i spomen-česma Bosanskim Šehidima (1992-1995) sa pojilištem za stoku u Gornjim Umoljanima

Slika 2.12. Izvor-potok-vodenice (Sedrenik) u selu Umoljani

Naročito je značajan izvor i potok Sedrenik u blizini sela na kojem je podignuto devet vodenica, što govori o velikim potrebama sela i njegovoj ekonomskoj snazi (Slika 2.12., desno). Neposredno iznad sela je katunsko naselje Gradina, a iznad njega, na brdu Pošijak, ostaci predhistorijske gradinekoja svjedoči o starosti naseljavanja ovog prostora[44].

U podnožju vrha Obalj nalazi se šuma iz koje su se Umoljani tradicionalno snabdijevali ogrjevom i drvetom za izgradnju nekih objekata zgrada.

[44] Prema dosadašnjim znanstvenim saznanjima, gradina datira od prije 2500 godina, iz doba Ilira.
Pasch, K. (1902). Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

Slika 2.13. Hair-česma uz put Šabići-Umoljani (lokalitet Dolovi)

Slika 2.14. Vrtovi i livade uz kuće u Umoljanima

Selo Umoljani spaljeno je tijekom rata 1992.-1995., i nema sačuvanih primjera tradicionalne arhitekture (osim u kanutom naselju Gradina). O ovoj arhitekturi doznajemo iz starih fotografija, dokumentarnih filmova i znanstvene literature (Slika 2.15.).

Perspektive. Prirodna sredina je više-manje konstanta sela Umoljani, dok su društvena sredina i čovjek fleksibilnije kategorije čiji se sadržaj brže mijenja.

Prirodni i društveni ambijent sela Umoljani i dalje će biti preduvjet za život po tradicijskim obrascima, uz veliko olakšanje izgradnjom asfaltnih cesta, namjenskih vozila (za prijevoz

stoke u zimskoj i ljetnoj sezoni, od platoa do kuća u podbjelašničkim naseljima - Tarčin, Pazarić, Hadžići, Ovčari) i uvođenje modernih komunikacijskih sustava (mobilna telefonija, internet).

Slika 2.15. Tradicionalna kuća u Umoljanima

Slika 2.16. Ruševine tradicionalnih struktura u Umoljanima

Prirodno i društveno okruženje sela Umoljani osnova je čitavog spektra novih aktivnosti ljudi: restorana domaće hrane, pansiona, uređenja domaćinstava i njihovog rentiranja tijekom cijele sezone. Planinarenje, obilasci kanjona Rakitnice, obilasci kulturno-povijesnih spomenika (učenici i studenti svih obrazovnih razina) aktivnosti su koje neće donijeti izravnu materijalnu korist mještanima sela Umoljani, ali će svakako doprinijeti njegovoj promociji na međunarodnom planu, što će donijeti ekonomske koristi.

Slika 2.17. Neki novoizgrađeni objekti prate obrasce tradicionalne arhitekture

Slika 2.18. Sezonski boravak ljudi u Umoljanima

Selo Umoljani (kao i cijela Bjelašnička visoravan) i dalje će biti vrijedan resurs za Sarajlije, gdje će svako, prema svojim potrebama, imati prostor za zadovoljenje najrazličitijih potreba - primjerenih ljudima. živeći u gradu.

Slika 2.19. Restorani domaće hrane sa prenoćištem „Umoljani“ (lijevo i u sredini) i „Studeni potok“ (desno)

Arhitektura kao okvir života na Bjelašničkoj visoravni uvijek će nalaziti svoje nove obrasce (Slike 2.17. - 2.20.) i jezik izražavanja budući da su budući inputi života vrlo snažni, a s nekima dobre perspektive.

Slika 2.20. Restoran domaće hrane „Koliba“ sa prenoćištem (lijevo) i kuća za izdavanje-’boravak na selu’ (desno)

SELO LUKAVAC NA BJELAŠNICI

Selo Lukavac (Geografske koordinate: 43°40'50.42"N, 18°15'59.81"E, nadmorska visina: oko 1335 m) je selo locirano na južnim padinama planine Bjelšnica, od rijeke Rakitnice udaljeno oko 2.6 km zračnom linijom (Slike 2.21., 2.22.). Selo pripada općini Trnovo (od Trnova je udaljeno oko 14.6 km zračnom linijom)[45]. Prema popisu iz 2013. godine ondje je živjelo 46 stanovnika, što je manje od broja prema popisu 1991 (66), prema popisu 1981 (225) i popisu 1971 (379)[46].

Slika 2.21. Selo Lukavac. Lokacija

[45] Popović, J. (1935). Kroz planine Bosne i Hercegovine, Izdanje planinarskih društava u Sarajevu, Sarajevo

[46]

- Bešlagić, Š. (1982). *Stećci-kultura i umjetnost*, "Veselin Masleša", Sarajevo
- Karanović, M. (1927). *O tipovima kuća u Bosni*, Državna štamparija, Sarajevo
- Chabbouh Ašamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata-aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Hadrović, A. (2020). *Plato Bjelašnice: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Slika 2.22. Selo Lukavac zimi

Glavni resursi sela Lukavac su voda, vrtovi neposredno uz kuće (koji se mogu navodnjavati dobrim dijelom sezone od potoka koji teku iz podnožja Bjelašnice), oranice i livade, pašnjaci (oko sela i na padinama Bjelašnice) te šuma u blizini sela (Slike 2.23. - 2.25.). Vodenice su bile intalirane na rijeci Rakitnici. Konji su bili glavno prijevozno sredstvo sve do rata 1992-1995[47].

Slika 2.23. Vrtovi i njive uz sezonski potok u selu Lukavac (lijevo).Vrtovi neposredno uz kuće (desno)

47

- Hadrović, A. (2020). *Plato Bjelašnice: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Hadrovic, A. (2014). *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, Avicena

Slika 2.24. Selo Lokavac (ljeti)

Slika 2.25. Selo Lokavac. Resursi

Selo je sve do rata 1992-1995 živjelo na tradicionalan način (Slika 2.26.), s tim da su rijetki pojedinci radili i u državnim firmama (kao što je „Šumarstvo“ Hadžići, na primjer)[48].

Slika 2.26. Selo Lukavac (1970-ih 2000-ih)

48

- Alić, H. S. (1976). *Arapsko-islamska filozofija; definicija i značaj u istoriji*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo
- Grozdanić, Dr S. (1976). *Uvod u arapsko-islamsku estetiku*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo

Tijekom rata 1992-1995 selo je popaljeno, a njegove fizičke strukture razorene (Slika 2.27.). Poslije rata selo se brzo obnovilo, pri čemu se obnova, uglavnom, nije temeljila na starim strukturama već su građeni potpuno novi objekti, na novim lokacijama ili neposrednoj blizini ranijih struktura (Slika 8.). Čak ni obnovljeni objekti na temeljima ranijih struktura ne prate obrasce oblikovanje tradicionalne arhitekture. Nove kuće se rade 'po projektu', suvremene dispozicije, oblikovanja i materijalizacije (Slike 2.28. - 2.33.).

Slika 2.27. Ostaci struktura nekadašnjih objekata u selu Lukavac

Slika 2.28. Obnovljeni objektu na ostacima struktura ranijih objekata (lijevo) i nova staja (desno)

Slika 2.29. Današnji izgled sela Lukavac

Tradicionalni način života (gdje su stočarstvo i zemljaradnja bili glavna zanimanja ljudi) poslije rata 1992-1995 ustupio je mjesto suvremenim obrascima[49]. Bavljenje stočarstvom i zemljoradnjom je sporadično, a utemeljeni su novi načini privređivanja: farme brojlera (Slika 2.30.), restorani zdrave hrane sa pansionom i prenoćišta (Slika 2.31.).

Slika 2.30. Dvije farme pilića u selu Lukavac

Slika 2.31. Prenoćište (lijevo) i restoran zdrave hrane sa prenoćištem u selu Lukavac (desno)

49

- Klaić, V. (1990). *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo
- Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo

Na mjestu nekadašnje seoske javne česme podignuta je spomen-česma sa mermernom pločom u koju su uklesana imena poginulih boraca (šehida) u ratu 1992-1995[50] (Slika 2.32.).

Slika 2.32. Spomen-česma (na mjestu nekadašnje javne seoske česme) u selu Lukavac

[50] Hadrović, A. (2020). *Plato Bjelašnice: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Poslije rata je obnovljena seoska džamija uz groblje. Starost mnogih nišana svjedoči o starosti ovog sela (Slika 2.33.).

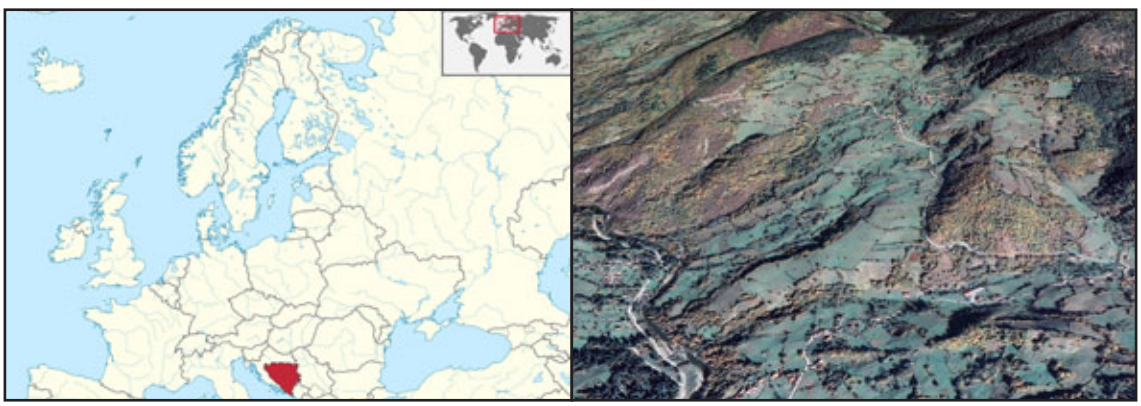

Slika 2.33. Džamija sa grobljem u selu Lukavac

Selo Bukov Do na rijeci Krivaji

Selo Bukov Do (geografske koordinate: 44º11'02.07"N, 18º33'27.93"E, nadmorska visina: 721 m) nalazi se u blagoj zaravni ispod Bijelog vrha, na desnoj obali Krivaje, oko 1 km zračne udaljenosti od rijeke (Slika 2.34.). Područje sela prostire se do rijeke Krivaje, na zapadu Žunovskog potoka (i dijelom dalje desnom obalom Krivaje), na jugu Crnog potoka i Zaratja (lokalitet u selu Milankovići, ispod prevoja Mladosevac). , na sjeveru. Istočno od sela uzdiže se Bijeli vrh (1271 metar nadmorske visine), (Slika 2.35.). Selo je udaljeno od Soluna na rijeci Krivaji 2,2 km, a od Olova 6,5 km (zračnom linijom). Do sela je izgrađen asfaltni put koji se nastavlja na makadamski put za selo Milankovići.

Prema popisu iz 2013. godine u Bukovom Dolu je živjelo 113 stanovnika, što je znatno manje od broja stanovnika (160) prema popisu iz 1991[51]. U Bukovom Dolu živi nekoliko obitelji: Kljajić, Ejubović, Čolaković i Alikadić.

Slika 2.34. Bukov Do. Location

[51] DEMOGRAFIJA/DEMOGRAPHY 2015, TB 02, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016. http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB%20Demografija%202015_BS_ENG_www.pdf
Pristupljeno: 15.Juli 2022.

Slika 2.35. Pogled na Bukov Do sa puta Hadre-Glavično (lijevo) i pogled sa Drenove glavice (desno)

Okruženje. Pod 'okruženjem' podrazumijevamo svaku mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoje postojanje[52].

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okruženjem' podrazumijevamo sve one značajke koje je priroda dala, a na koje čovjek (uglavnom) nije ostvario svoj utjecaj: geografski položaj, geomorfologiju, vodotoke i akumulacije, biljni i životinjski svijet, raspoloživo tlo, klimu. U morfostrukturnom smislu sliv rijeke Krivaje uglavnom pripada središnjoj ofiolitskoj zoni Dinarida. Ovaj ofiolitski kompleks, jedan od najvećih u Dinaridima, predstavljen je klasičnim stijenama jursko-kredne starosti. U slivu rijeke Krivaje prisutni su trijaski vapnenci i dolomiti koji se javljaju duž dislokacijskih zona i pretežno u područjima tektonskog dodira ultramafičnih masiva i jurskih vulkansko-sedimentnih tvorevina. Bilo da je ofiolitni melanž (rogovača, pješčenjak, breča, glina, dijabaz, grab i periodotit) nastao izdizanjem oceanske kore ili velikim prodorom ultramafita u kontinentalnu koru, njegove naslage leže preko vapnenaca srednjeg trijasa, a u nekim nad njima se iscrtavaju dijelovi trijaskog bazena. Ovakav položaj značajno se odražava na specifičnu hidrološku funkciju u slivu Krivaje[53]. Na području Krive Rijeke zastupljeni su različiti geomorfološki oblici: strmi reljef (brdo, dolina,

[52] Hadrovic, A. (2007). *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 9

[53] Skopljak, F., Alić, F., Žigić, I. (2008). *Termalne vode u slivu rijeke Krivaje*, Geološki glasnik br. 37., Federalni zavod za geologiju, Sarajevo, str. 229-246

greben, razvođe), planinski reljef (planinski lanac, planina), erozijski reljef (kanjon, kuk, špilja), riječni reljef (dolina, ušće, izvor, riječno korito, meandar, močvara, aluvijalna ravnica, otok, plaža, špilja, klanac, kanjon).

Kriva Rijeka nalazi se u zoni tople i umjerene klime. Ova klima se smatra Cfb (prema Köppen-Geigerovoj klasifikaciji klima) koju karakteriziraju četiri više ili manje diferencirana godišnja doba - proljeće, ljeto, jesen i zima[54]. Proljeća su uglavnom blaga i kišovita, praćena čestim izlivanjem Krivaje iz svog korita. Dešavalo se da proljeće dođe rano, kada u martu dug niz toplih dana potakne vegetaciju i cvjetanje voća, a onda, mraz uništi behar voćaka, a samim tim i njihov cjelokupni godišnji rod. U pravilu proljetna sjetva počinje sredinom i završava krajem travnja. I ovdje se dogodilo da je mraz u prvoj polovici svibnja uništio već uznapredovalu vegetaciju usjeva (kukuruz i grah), kada je trebalo ići u ponovnu sjetvu. Ljeta su u pravilu topla, s puno vedrih i sunčanih dana. Dešavalo se da proljetne kiše potraju do početka srpnja, a bilo je i sušnih razdoblja, kada kiša uopće nije padala od svibnja do rujna. Košnja trave i sušenje sijena u pravilu završavaju sredinom srpnja, žetva i vršidba žitarica do sredine kolovoza, a žetva kukuruza i berba krumpira krajem rujna. U rujnu je drugi otkos trave (otava), koji ponekad dostiže razinu prinosa prvog otkosa. Jesen je u pravilu blago topla, s poznatim razdobljem 'miholjskog ljeta'. Traje od početka rujna do početka prosinca. Ponekad su jeseni blage i suhe, a ponekad i kišovite, što, s jedne strane, uzrokuje poplave u Krivaji, as druge - donosi snijeg, već sredinom novembra. Prvi mrazevi javljaju se sredinom listopada. Jesen je razdoblje berbe, prerade voća (sušenje, slastice, kiseljenje) i skladištenja u podrumima. Prvi snijeg pada sredinom studenog, obično krajem studenog. Dogodi se da prvi snijeg ostane do proljeća, ali i da se okopa, opet padne i okopa i tako sve do početka siječnja. Ponekad su zime pune snijega (više od jednog metra), relativno hladne, a ponekad su potpuno bez snijega. Zimske temperature ponekad padnu i do -20 °C kada površina Krivaje na pojedinim mjestima potpuno zaledi. Dešavalo se i da početkom veljače, kada su temperature inače najniže, temperature budu i +20 °C. Unatoč rijetkim ekstremnim odstupanjima, diferencijacija godišnjih doba je jasna i time određuje pojedinačne ljudske aktivnosti, slažući ih u ustaljene životne cikluse. Oborine su značajne, čak iu najsušnijem mjesecu. Prosječna godišnja temperatura

[54] OLOVO CLIMATE
https://en.climate-data.org/europe/bosnia-and-herzegovina/olovo/olovo-26489/. Pristupljeno: 2. Maj 2020.

u Olovu je 10,0 °C. Količina padalina je oko 936 mm/m2 godišnje. Olovo se nalazi na 534 m nadmorske visine, dok je prosječna nadmorska visina Krive Rijeke oko 620 m.

Najvažniji resursi sela Bukov Do su: položaj sela u geografskom prostoru (Slika 2.34.), bogatstvo izvora pitke vode (Slike 2.36., 2.37.), povoljan položaj vrtova i voćnjaka u blizini kuća (Slika 2.39.).), njive i livade (Slika 2.41.), pašnjaci (Slika 2.42.), privatne i državne šume (Slika 2.43.).

U samom selu i bližoj okolici ima mnogo, izdašnih, izvora pitke vode. Po mjestu i načinu smještaja u geografski prostor selo Bukov Do je tipičan primjer smještaja naselja u dolini Krivaje. Fizičke strukture sela izgrađene su uz šumu iznad sela, na mjestu sa obilnim izvorima vode, dok se ispod sela proteže prostrano područje polja i livada, do rijeke Krivaje[55]. U blizini sela, na rubovima polja i livada, nalazi se nekoliko lokaliteta listopadne šume (Drenova glava, Dragolaš, Sinja glava), gdje je svatko mogao opipati manje komade drva u poljima (plast sijena, građa za sijeno) posebna konstrukcija, sl. do sojenice, na kojoj je spaljeno sijeno ispod kojeg je bilo skrovište za čobane), motke za grah, korov i rajčice, kolce i motke za ograđivanje polja…

Glavna ljetna ispaša odvijala se u šumi i šumskim proplancima na Bijelom vrhu i dalje u pravcu Kladnja. Mještani Bukovog Dola (i Milankovići) imali su velike komplekse kvalitetnih livada na lokalitetu Bebrova, u planini Konjuh, općina Kladanj.

Usred sela nalazi se stablo tise za koje se pretpostavlja da je staro više od tri stotine godina (geografske koordinate: 44°11’02.07”N, 18°33’28.44”E, nadmorska visina: 727 m), (Slika 2.38.) . Mještani Bukova Dola čuvaju ovo stablo i jako su ponosni na njega, jer su uvjereni da ih štiti od raznih nedaća[56].

55

- Hadrovic, A. (2009). *Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 6-7
- Hadrović, A. (2020.). *Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje: život na održiv način*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 128-155
- Hadrovic, A. (2008). *Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 16
- Hadrovic, A. (2014). *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Avicena, Sarajevo, str. 1

56 U narodu je sačuvano vjerovanje o profilaktičkoj (zaštitnoj) moći tise u obrani područja od nevremena i leda. Zato se smatra velikim grijehom posjeći njeno stablo. Stablo tise je bilo „skriveno“ u vrtu za malu djecu, kako bi se zaštitilo od „uroka“. Uvijek se vidjelo da se neki pribor za oranje izrađuje od tisovine, a da se na rog stoke, osobito vola, pritišće komadić drveta kao obrana od svakog zla. U istu svrhu posebno je na cijeni bio štap ili drvena zdjela za tučenje maslaca od ovog drveta, zbog vjerovanja da nijedna vještica neće moći uzeti mlijeko kravi niti je bilo tko prokleti.

Slika 2.36. Mnoštvo izvora pitke vode na padinama Bijelog vrha iznad Bukovog Dola

Slika 2.37. Javne česme uz cestu Zunova-Bukov Do iu naselju Bukov Do

Slika 2.38. Veliko stablo tise u selu Bukov Do (staro oko 300 godina)

Slika 2.39. Jedno domaćinstvo u Bukovom Dolu (u pozadini se vidi selo Kovačići i planina Velika glava na čijem vrhu se nalaze sela Ligatići i Mižunovići)

Slika 2.40. Vrtovi i voćnjaci uz kuće

Njive i livade

Slika 2.41. Njive i livade

Slika 2.42. Pašnjaci

Bijeli vrh, simbol šuma Krive Rijeka na lokalitetu Zaratje (između sela Bukov Do i Milankovići)
Slika 2.43. Šume oko sela Bukov Do

Društveno okruženje. Društveno okruženje predstavlja sve ono što je čovjek stvorio i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Uključuje i fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene produkte njihove djelatnosti) i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sustav apstraktnih simbola (pismo, znakovi).

U izdanju Bošnjačkog instituta Zürich-Sarajevo (Fondacija Adil-bega Zulfikarpašića) 2000. godine objavljen je prijevod Popisa stanovništva Bosanskog sandžaka iz 1604. godine (u prijevodu Adema Handžića) u kojem se spominje selo Bukov Do. U navedenom defteru dati su precizni podaci o stanovnicima Bukova Dola, njihovim prihodima i poreznim obavezama[57].

[57] Iako se u ovom izvoru (str. 234) spominje selo Bukov Do u nahiji Olovo, njegov opis ne odgovara poznatom selu Bukov Do u Krivoj Rijeci. Ipak, navodimo ga ovdje.
78. Selo Bukovi Dol, pripada Olovu:
Izgrađen je most na rijeci Bioštici, koja protiče u blizini sela Dusina, Međupalež, Bukov Dol i Crvotina. Kako je rijeka stalno plava, putnici koji idu u pravcu Budima, Beograda i Sarajeva obilaze tri dana.
Mještani spomenutih sela preuzeli su obvezu popravka i održavanja (tog mosta), a za tu uslugu bili su oslobođeni svih uobičajenih davanja.
Kao i do sada oni će spomenuti most održavati i za tu službu, prema ranijem običaju biti muaf. Prema časnoj naredbi, a na

Pred kraj osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, izvjesni hodža Jusuf Kišić sa svojom obitelji odselio je iz Bukova Dola u Tursku, od kada se o njima ništa ne zna.

Selo Bukov Do (zajedno sa selima Žunova i Rečica) ima svoju molitvu (dovu). Prvobitno se vjerski obred obavljao na dovištu (mjesto na šumskom proplanku za obavljanje zajedničke molitve, na Bijelom vrhu), a zabavni dio u selu Zunova, kod zgrade mekteba.

Čovjek. Pojam 'čovjek' golemo je pitanje čiju bit on sam pokušava dešifrirati u svojim granicama, u granicama Zemlje i granica Svemira. Zajedno s ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja materije i energije u prirodi, dijeleći s njom istu sudbinu, rađajući i umirući protiv njezine volje. Obdaren razumom, voljom i osjećajima, on jedini u živom svijetu može otkriti zadane zakone ustrojstva prirode.

Bukov Do je poznat po majstorima raznih specijalnosti. Najpoznatiji su bili klesari Ibrahim Kljajić sa sinovima-Idrizom, Safetom, Sifetom i Mirsadom. Četvrti Ibrahimov sin, Ahmet-Ahmo, bio je učitelj osnovne škole u Solunu na Krivaji, a zatim upravnik pošte u Olovu, gdje je sagradio kuću i osnovao svoju obitelj.

Prvi mladić iz sela Bukov Do koji je stekao fakultetsko obrazovanje bio je Hasan Alikadić (rođen 1950.), koji je završio Šumarski fakultet u Sarajevu. Zaposlio se u Tešnju, gdje i danas

---

temelju kraljevskog fermana koji je stigao 4. dana mjeseca Ramazana 1008. godine, u novi defter uveden je njihov otpust.
Kurd, Firuza; Bešir, Pir-Alije; Uvejs, Junusa; Osman, Mehmeda - o baštini Veselina; Gazi, Timurhana; Baština Miloša Radivoja, u posjedu Timura, sina Oručeva; Šaban, Nesuha; Korkud, Šabana; Ibrahim, Sinana; Husein, Timur - na očevoj baštini; Pir-Mezid, Ferhada - na očevoj baštini, umjesto Pir-Alije; Behram, Balije; Timur, Vladka - na očevoj baštini; Baština Milorada, u posjedu Komlena, sada u posjedu Pir-Alije, sina Nesukhovog; Baština Vladonje, u posjedu Besira Iskendera; Memihan, Alije; Kurd, Timura; Milašin, Radivoje - o baštini; Abdi, Balije; Baština Vukosav, u posjedu stanovnika sela, sada u posjedu Besira Firuzova; Jahja, Firuza;
Muslimana s baštinom 19, nemuslimana 1;
Prihod:
resmi par i bennak 420
ispendja 25
pšenice, kejla 9, iznos 198
mješanac, kejla 20, iznos 260
zob, keila 15, količina 105
širi, medri 4, iznos 28
juha od povrća 5
ušur od lana i sijena 35
ušur iz košnica 30
ušur od bijelog i crvenog luka 204
1 milijun, naknada 15
polovica poreza badihava, mlađarina, poljačina i tapija na zemlju 319
Ukupno: 1600

živi. Od rata 1992.-1995. veliki broj mladih ljudi, kako mladića tako i djevojaka, stjecao je fakultetsko obrazovanje na sveučilištima u Sarajevu i Tuzli. Uglavnom se tamo zaposle, zasnuju svoje obitelji i stalno žive, dok u Bukov Do dolaze u posjet roditeljima i na odmor.

Granice. Kuće, staje i pomoćni objekti u Bukovom Dolu građeni su po principima koji su zajednički svim selima na području Krive Rijeke. Još uvijek ima sačuvanih kuća izgrađenih nakon Drugog svjetskog rata i šezdesetih godina prošlog stoljeća (Slika 2.44.). Kuće su vertikalno razvijene kroz suteren (skladište/magaza), prizemlje i kat. Drvo je osnovni građevinski materijal, a kamen je korišten za izradu zidova podruma (magaze/magaze), koji je bio glavna smočnica domaćinstva. Neke kuće su rekonstruirane, adaptirane i opremljene modernim instalacijama te su vrlo ugodne za stanovanje. Neke su napuštene i nenastanjene.

Kuća Mehe Kljajića (čuveni i bogati domaćin u Bukovom Dolu, danas kuća njegovog sina Kemala)
Slika 2.44. Kuće u Bukovom Dolu građene šezdesetih godina prošlog stoljeća

Nakon osamdesetih godina 20. stoljeća do danas, kuće su projektirane prema suvremenom rasporedu, konstrukciji i materijalizaciji. Što se tiče arhitektonskog oblikovanja (slično kućama iz ovog razdoblja u drugim selima Krive Rijeke), kuće uglavnom nemaju nikakve veze s autohtonom tradicijom (Slika 2.45.).

Domaćinstvo Džemala Kljajića

Kuća sa dvorištem i pomoćnim objektima domaćinstva u Bukovom Dolu.
Slika 2.45. Kuće u Bukovom Dolu građene 1980-ih godina do danas

Slika 2.46. Staje i pomoćni objekti u Bukovom Dolu

U selu Bukov Do izgrađena je nova džamija (2005. godine) u kojoj se izvodi osnovna vjerska pouka djece i klanja namaz, uglavnom u mjesecu ramazanu. U haremu džamije čuva se stari kameni stup za žitarice (prva faza u pripremi poznatog jela keške), (Slika 2.47.).

Slika 2.47. Džamija u Bukovom Dolu

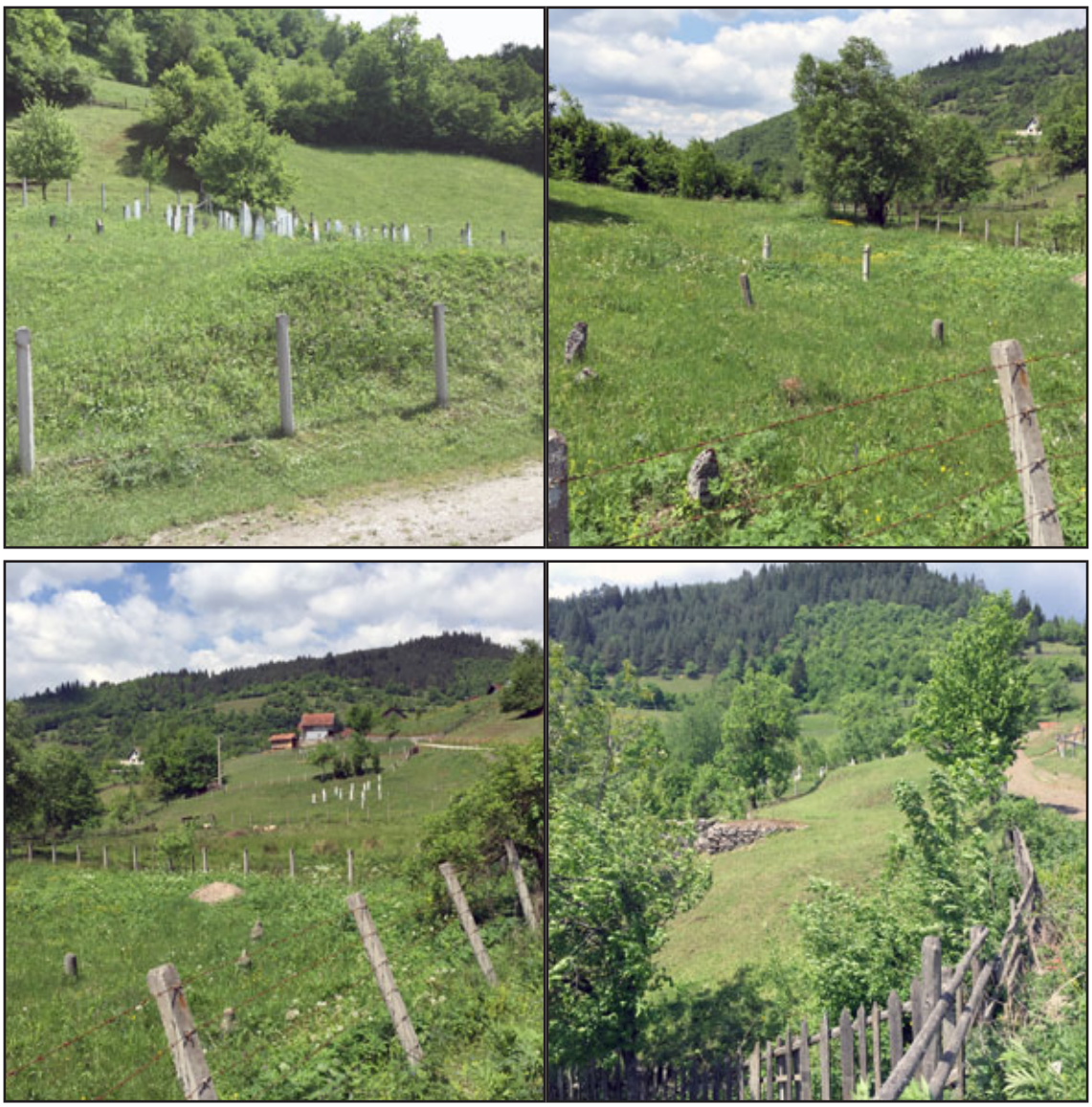
Selo Bukov Do ima široku glavnu seosku ulicu s nekoliko proširenja (seoskih trgova) gdje se okupljaju, razgovaraju i provode slobodno vrijeme i stariji i mlađi ljudi (Slika 2.48.). Na nekim trgovima odvija se trgovina gdje se zaustavljaju trgovci vozilima (mobilne trgovine) i prodaju svoju robu.

Slika 2.48. Slobodni prostor unutar fizičkih struktura sela

Zanimljivo je da sve uže obitelji u selu Bukov Do imaju svoja obiteljska groblja. Sva mezarja se nalaze uz glavnu cestu čime mještani sela čuvaju sjećanje na svoje pretke učenjem dove (El Fatiha), (Slika 2.49.).

Slika 2.49. Groblje u Bukovom Dolu

Zaključak. Prirodni okoliš je više-manje dana stvarnost koju čovjek može sačuvati, promijeniti ili devestirati (promijeniti) do te mjere da ona postane 'nova prirodna stvarnost'. Te

promjene, u pravilu, s druge strane dugoročnih ljudskih potreba, rijetko su korisne, kako kratkoročno tako i dugoročno.

Dominantna vrijednost sela Bukov Do je rijeka Krivaja. Očuvanje vodnog potencijala, čistoće, prirodnih obilježja (kanjoni, slapovi, mirni dijelovi potoka) i bioraznolikosti ovisit će ne samo o autohtonom stanovništvu koje živi u njegovom slivu, već i o razvoju svijesti užih i širih zajednica (od lokalnih zajednica do zemalja i Europske unije). Sama Krivaja nije rezultat samo reljefa, već i postojanja šuma u njenom slivnom području. Kako bi se osigurale trajne vrijednosti prirodnog okoliša potrebno je izraditi prostorne planove, od općinske do državne razine, kojima bi se uredio način upravljanja resursima i mjesto čovjeka u prirodnom okolišu (mogući zahvati u smislu infrastruktura, gospodarstvo, naselja, rekreacija).

Mnoštvo potoka veliki je resurs sela Bukov Do koji treba očuvati. Potoci su ugroženi već nakon nekontroliranog kaptiranja njihovih izvora, pa i nakon, nakon nekontroliranog odvodnje otpadnih voda i nekontroliranog stvaranja deponija smeća. Već spomenuti prostorni plan trebao bi biti popraćen odgovarajućom zakonskom regulativom (s naglaskom na okolišnu komponentu) koja bi regulirala ponašanje čovjeka u okolišu[58].

Šume su važan resurs područja naselja Bukov Do. Do sada su tretirani kao izvor drvne mase (tehničko drvo, ogrjevno drvo), a zanemarena je nejasnoća njihovog mjesta u okolišu (okoliš koji osigurava bioraznolikost, baza izvora pitke vode, klimatski regulator, osnova izvora zdrave hrane) . Adekvatan tretman u budućem prostornom planu trebao bi osigurati raznolikost šuma, što će se osigurati odgovarajućom zakonskom regulativom kroz sve razine društvenog organiziranja.

Raspoložive obradive površine prirodna su konstanta. Podizanje razine njezinog boniteta treba provoditi i pratiti uz pomoć znanosti i struke, na način da se osigura organska proizvodnja hrane.

Seoski turizam bi u budućnosti mogao imati značajno mjesto u životu sela Bukov Do[59]. Već u ovom trenutku ovaj vid turizma se prakticira, a kako bi postao kontinuiran tijekom cijele godine potrebno je urediti upravljačku infrastrukturu (putničke agencije) od lokalne zajednice do najviše državne razine. Čini se da jedino članstvo u Europskoj uniji Bosne i

[58] Na rijeci Krivaji već su se počele organizirati rafting regate. Na sličan način moglo bi se organizirati i prvenstvo u sportskom ribolovu.

[59] Vikendom na obale Krivaje dolaze gosti iz Sarajeva i Tuzle koji u ishrani koriste domaće proizvode autohtonog stanovništva.

Hercegovine može podići razinu svijesti o postojanju i onim poslovnim mogućnostima koje, iako očigledne, sada izgledaju utopistički.

U uvjetima globalizacije svijeta društveno okruženje prvenstveno je određeno općim društvenim tendencijama na globalnom svjetskom planu, planu Evrope i mjestu Bosne i Hercegovine u tom svijetu. Osim toga, samim uređenjem Bosne i Hercegovine može se dodatno regulirati značaj resursa, kao i mogućnost ispoljavanja ljudskih sposobnosti u svim sferama života.

Budući da se područje naselja Bukov Do nalazi u blizini Sarajeva, uvijek će biti privlačno mjesto za život. Već danas je to mjesto vikend boravka, ljetovanja i zimovanja obitelji stalno nastanjenih u Sarajevu, a ovaj boravak, osim hedonističkih, ima i brojne praktične dimenzije (uzgoj voća i povrća, na primjer).

Svjetska globalizacija nije zaobišla ni Bosnu i Hercegovinu niti bilo koji dio njene teritorije. Završetkom fakulteta, kako u Bosni i Hercegovini tako i u svijetu, mlade generacije sela Bukov Do svoj egzistencijalni prostor ne određuju teritorijalno, već prema procjeni svojih mogućnosti i šansi na otvorenom svjetskom tržištu. Bit će onih potomaka koji će, sukladno svojoj naravi i profesionalnom opredjeljenju, ostati u svojim selima i ostvariti visoku razinu egzistencije, sukladno užem i širem društvenom kontekstu u kojem se selo Bukov Do sada nalazi, odnosno u kojem kontekstu može biti u budućnosti. Bit će i onih potomaka koji će ostati u selu Bukov Do živjeti po inerciji, ne razmišljajući o perspektivama, prilagođavajući se svakoj situaciji, na sličan način kao što su to radile prethodne generacije.

Bez obzira na potrebe koje će se generirati iz egzistencijalnih razloga, budući naraštaji sela Bukov Do imat će manje ili više izražene estetske i psihološke potrebe za kontaktima s ovim prostorom, čime će se potvrditi oni slojevi njihove osobnosti koji stoje ispred svake praktične. akcijski. I ovdje treba naglasiti da su perspektive čovjeka u budućim generacijama sela Bukov Do određene relativnom blizinom Sarajeva i Tuzle, pa su kao takve svakako široke i sadržajne.

Dosadašnja povijest sela Bukov Do pokazala je da je prirodna sredina prvenstveno određivala perspektive čovjeka i perspektive granica sa svim novima, dok je društvena sredina određivala intenzitet života.

Ulaskom Bosne i Hercegovine u Europsku uniju obesmislila bi se rigidnost etničke pripadnosti, kao temeljnog inputa u složenosti života, a afirmirali svi drugi inputi koji omogućuju svestrani razvoj kako pojedinca, tako i njegovog kolektivima.

U uvjetima otvorenih mogućnosti, razvoj i afirmacija specifičnosti doći će do svog prirodnog izražaja, sukladno svojoj imanentnoj snazi, u uvjetima konkurencije. Već se apriorno nametanje i institucionaliziranje posebnosti pokazalo kao sredstvo kojim se ostvaruju sasvim pragmatični interesi pojedinaca i kolektiva.

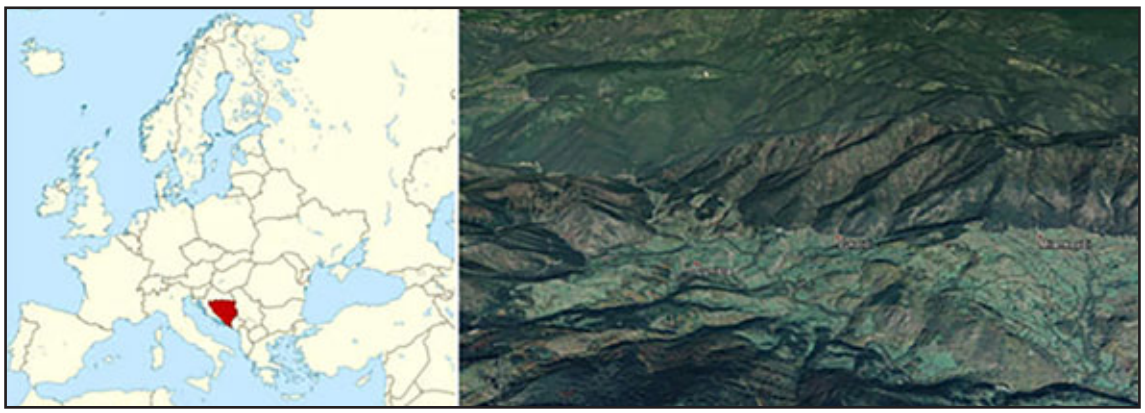
Selo Čuništa na rijeci Krivaji

Selo Čuništa (geografske koordinate: 44°12′13.11″N, 18°30′11.55″E, nadmorska visina: 505 m) nalazi se na lijevoj obali rijeke Krivaje, na blago valovitoj padini pretežno sjeveroistočne ekspozicije (Slika 2.50.). Selo je udaljeno od Soluna na rijeci Krivaji 5.2 km, a od Olova zračnom linijom 10.5 km. Područje sela, sa sjeveroistočne strane, omeđeno je rijekom Krivajom, sa jugoistočne strane brdima Crljen, Meduna i Orlov krš, sa sjeverozapadne strane brdima Lanište, Plana i Borovac. Selo Čuništa nalazi se u vlastitoj dolini koja se nakon sužen-ja Solunske kotline otvara kod potoka Poganac, a zatim se kod lokaliteta Kamenica ponovno sužava prema Kamenskom[60]. Prema popisu iz 2013. godine u Čuništu su živjela 463 stanovnika, što je znatno manje od broja stanovnika (674) prema popisu iz 1991[61]. Slijedeći teoriju prostora koju je autor razvio 1987. godine[62], područje sela Čuništa promatrat će se kao sustav, tj. kao „arhitektonski definiran prostor (ADP)“, uzimajući u obzir njegova četiri osnovna elementa: okoliš, čovjeka, granice i perspektive. Istovremeni prikaz ovih elemenata odredit će njihov međusobni uzročno-posljedični odnos i neće biti izostavljeno ništa što je bitno za formiranje slike ovog prostora.

[60] Hadrović, A. (2020.). *Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

[61] DEMOGRAFIJA/DEMOGRAPHY 2015, TB 02, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016., http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB%20Demografija%202015_BS_ENG_www.pdf
Pristupljeno 13.Maj 2020.

[62] Hadrovic, A. (2007.). *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA

Slika 2.50. Selo Ćuništa na rijeci Krivaji. Lokacija

Slika 2.51. Pogled na selo Čuništa sa Ibrahimovića Brda (Vukotići)

Okruženje. Pod 'okruženjem' podrazumijevamo svaku mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoje postojanje.

Prirodno okruženje. Pod 'prirodnim okruženjem' podrazumijevamo sve one značajke koje je priroda dala, a na koje čovjek (uglavnom) nije ostvario svoj utjecaj: geografski položaj, geomorfologiju, vodotoke i akumulacije, biljni i životinjski svijet, raspoloživo tlo, klimu... U morfostrukturnom smislu sliv rijeke Krivaje uglavnom pripada središnjoj ofiolitskoj zoni Dinarida. Ovaj ofiolitski kompleks, jedan od najvećih u Dinaridima, predstavljen je klasičnim stijenama jursko-kredne starosti. U slivu rijeke Krivaje prisutni su trijaski vapnenci i dolomiti koji se javljaju duž dislokacijskih zona i pretežno u područjima tektonskog dodira ultramafičnih masiva i jurskih vulkansko-sedimentnih tvorevina. Bilo da je ofiolitni melanž (rožnik, pješčenjak, breča, glina, dijabaz, gabro i periodotit) nastao izdizanjem oceanske kore ili se radi o velikoj intruziji ultramafita u kontinentalnu koru, njegove naslage leže preko srednjotrijaskih vapnenaca, iscrtavaju se preko njih. Ovakav položaj bitno se odražava na specifičnu hidrološku funkciju u slivu Krivaje. Na području Krive Rijeke zastupljeni su različiti geomorfološki oblici: strmi reljef (brdo, dolina, greben, razvođe), planinski reljef (planinski lanac, planina), erozijski reljef (kanjon, kuk, špilja), riječni reljef (dolina, estuarij, izvor, riječno korito), meandar, močvara, poplavno područje, otok, plaža, špilja, klanac, kanjon). Kriva Rijeka nalazi se u zoni tople i umjerene klime. Ova klima se smatra Cfb (prema Köppen-Geigerovoj klasifikaciji klime) koju karakteriziraju četiri više ili manje diferencirana godišnja doba - proljeće, ljeto, jesen i zima. Proljeća su uglavnom blaga i kišovita, praćena čestim izlijevanjem Krivaje iz korita. Dešavalo se da proljeće dođe rano, kada u martu dug niz toplih dana potakne vegetaciju i cvjetanje voća, a onda, mraz uništi behar voćaka, a samim tim i njihov cjelokupni godišnji rod. U pravilu proljetna sjetva počinje sredinom i završava krajem travnja. I ovdje se dogodilo da je mraz u prvoj polovici svibnja uništio već uznapredovalu vegetaciju usjeva (kukuruz i grah), kada je trebalo ići u ponovnu sjetvu. Ljeta su u pravilu topla, s puno vedrih i sunčanih dana. Dešavalo se da proljetne kiše potraju do početka srpnja, a bilo je i sušnih razdoblja, kada kiša uopće nije padala od svibnja do rujna. Košnja trave i sušenje sijena u pravilu završavaju sredinom srpnja, žetva i vršidba žitarica do sredine kolovoza, a žetva kukuruza i berba krumpira krajem rujna. U rujnu je drugi otkos trave (otava), koji ponekad dostiže razinu prinosa prvog otkosa. Jesen je u pravilu blago topla, s poznatim

razdobljem 'miholjskog ljeta'. Traje od početka rujna do početka prosinca. Ponekad su jeseni blage i suhe, a ponekad i kišovite, što, s jedne strane, uzrokuje poplave u Krivaji, as druge - donosi snijeg, već sredinom novembra. Prvi mrazevi javljaju se sredinom listopada. Jesen je razdoblje berbe, prerade voća (sušenje, slastice, kiseljenje) i skladištenja u podrumima. Prvi snijeg pada sredinom studenog, obično krajem studenog. Dešava se da prvi snijeg ostane do proljeća, ali i da okapa, opet padne pa okapa i tako sve do početka siječnja. Ponekad su zime obilne sa snijegom (više od jednog metra), relativno hladne, a ponekad su potpuno bez snijega. Zimske temperature ponekad padnu i do -20 ºC kada površina Krivaje na pojedinim mjestima potpuno zaledi. Dešavalo se i da početkom veljače, kada su temperature inače najniže, temperature budu i +20 ºC. Unatoč rijetkim ekstremnim odstupanjima, diferencijacija godišnjih doba je jasna i time određuje pojedinačne ljudske aktivnosti, slažući ih u ustaljene životne cikluse. Oborine su značajne, čak iu najsušnijem mjesecu. Prosječna godišnja temperatura u Olovu je 10 °C. Količina padalina je oko 936 mm/m2 godišnje. Olovo se nalazi na 534 m nadmorske visine, dok je prosječna nadmorska visina Krive Rijeke oko 620 m. Glavni resursi sela Čuništa su: geografski položaj (uz cestu Olovo-Zavidovići), rijeka Krivaja (Slika 2.52.), prostrane luke uz rijeku Krivaju, dvije manje rijeke (Liješnica i Smršnjica) koje teku kroz samo selo Čunista i zaselak Mahala (pa su dragocjeni za zalijevanje vrtova i odrzavanje higijene dvorista i sela u cjelini), (Slike 2.54., 2.55.), izvori pitke vode (Slika 2.56.), vrtovi unutar uža fizička struktura sela (Slika 2.57.), polja i livade na prilično širokom području sela, prostrane livade i pašnjaci (Slika 2.58.) i šume (Slika 2.59.). Selo Čuništa ima najblažu klimu od svih sela Krive Rijeke. Povoljna klima i tlo pogoduju uzgoju svih vrsta žitarica, voća i povrća. Cuništa je, uz Vukotiće, najpoznatije selo u Krivoj Rijeci po bogatstvu uroda i vrstama voća, najviše po vrsti trešnje-ašlame.

Slika 2.52. Rijeka Krivaja kod čeličnog mosta (lijevo) na lokalitetu Kamenica (desno)

Slika 2.53. Čelični most na rijeci Krivaji na lokalitetu Kamenica (most se nalazi oko 400 metara nizvodno od čelično-rešetkastog mosta ispod sela Čuništa)

Slika 2.54. Rječica Liješnica u selu Čunista

Slika 2.55. Rječica Smršnjica u zaseoku Mahala

Slika 2.56. Javne česme u selu Čuništa i zaseoku Mahala

Slika 2.57. Vrtovi i voćnjaci uz kuće u selu Čuništa

Slika 2.58. Pašnjaci u selu Čuništa

Slika 2.59. Šuma crnog bora kod sela Čuništa (lijevo) i tragovi smolanja (desno)

Društveno okruženje. 'Društveno okruženje' predstavlja sve ono što je čovjek stvorio i što ga odvaja od svijeta ostalih živih bića. Obuhvaća kako fizičke strukture (razne materijalne, više ili manje uređene produkte njihove djelatnosti) tako i nematerijalni svijet koji spoznajemo intelektom (znanost, filozofija, religija, pravo, moral) kroz uređeni sustav apstraktnih simbola (pismo, znakovi). Prema Opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine[63], selo Čuništa se pominje (str. 262) u sastavu nahije Olovo, gdje je dat detaljan pregled njegovih stanovnika, njihovih prihoda i poreskih obaveza[64]. Izgradnjom željezničke pruge Zavidovići-Olovo-Han Pijesak-Kusače (1901.) selo Čuništa je dobilo bolju vezu sa ostalim mjestima u dolini rijeke Krivaje, ai dalje u svijet (Slika 2.60.).

Selo Čuništa ima i svoje mjesto molitve na otvorenom ('Dovište'). Vjerski obred obavlja se na 'Doništu' (Slika 2.62.), a zabavni dio u selu (na luci obitelji Višća, a nakon izgradnje kuća na luci, na lijepom proplanku u borovoj šumi, na desnoj obali Krivaje, odmah iza mosta).

---

[63] OPŠIRNI POPIS BOSANSKOG SANDŽAKA IZ 1604. GODINE, Tomus septimus, Serija II, DEFTERI, Knjiga 4, sv. I/l. BOŠNJAČKI INSTITUT ZURICH - ODJEL SARAJEVO ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU (MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM ILLUSTRANTIA). Obradio: Adem Handžić, Sarajevo, 2000.

[64] 126. Selo Ču n i š t a, pripada Olovu:
Mezid, Davuda; Velihan, Mezida; Ejnebegi, Murada; Hasan, Vukca; Pir-Ali, Ejnehana; Veli, Džafera; Baština Radmila, u posjedu Vukmira, sada u posjedu Balije, sina Mehmedovog; Baština Radmile, u posjedu Antuna, sada u posjedu Osmana, sina Hasanovog; Baština Vladimira Pribića, sada u posjedu Sinan Andrije; Šaban, Ali – o naslijeđu Huseina; Hurrem, Ejnehana; Šihabuddin, Alije; Ali Ferhada - baština; Muslimani s baštinom 13;
Prihod:
resmi par i bennak 286
pšenice, kejla 15, iznos 330
mješanac, kejla 50, iznos 650
zob, keila 30, količina 210
širi, medri 20, iznos 140
ušur od povrća, bijelog i crvenog luka 10
ušur od lana 20
plast sijena 30
ušur iz košnica 54
1 milijun, naknada 15
polovina badihava, mladjarina, poljacina
i naknade za zemljišne knjige 267
Ukupno: 1900

Slika 2.60. Željeznička stanica Čuništa (1963. i 1970.)

Slika 2.61. Četverorazredna osnovna škola u selu Čuništa (područna škola osmorazredne osnovne škole "Hasan Kikić" u Solunu na rijeci Krivaji)

Slika 2.62. Molitveno mjesto ('Dovište') u selu Ćuništa uređeno je kao amfiteatar u prirodi. Uređen mezar na 'Dovištu' (vjeruje se da je to mezar šehida iz vremena El Fatihovog osvajanja Bosne, 1463.)

Čovjek. Pojam 'čovjek' veliko je pitanje čiju bit on sam pokušava dešifrirati u svojim granicama, u granicama Zemlje i granica Svemira. Zajedno s ostalim živim svijetom sudjeluje u procesu kruženja tvari i energije prirodu, dijeleći s njom istu sudbinu, rađanje i umiranje protiv njezine volje. Obdaren razumom, voljom i osjećajima, on jedini u živom svijetu može otkriti zadane zakone ustrojstva prirode. U selu Čuništa živi nekoliko velikih obitelji: Smailhodžić, Višća, Kopić, Sokolar, Ferhatović i Bjelić. Do 50-ih godina prošlog stoljeća selo Čuništa bilo je naseljeno na tradicionalan način (Slika 2.63.), gdje je poljoprivreda (zemljoradnja, stočarstvo, voćarstvo) bila glavna klanica ljudi. Osim toga, u selu su postojale lokalne radionice (tradicionalne stolarske radionice i kovačnica) i privatna trgovina.

Tradicionalno, omladina sela Čuništa, s kraja svijeta. rata do danas, idi u školu. Od prvog mladića koji je stekao fakultetsko obrazovanje, do danas, deseci mladih ljudi su stekli akademsko obrazovanje, u širokom spektru disciplina. Mnogi su završili razne više, srednje i stručne škole, zaposlili se u općini Olovo (kao profesori u osnovnim školama) iu velikim sarajevskim poduzećima. Nakon rata (1992-1995), neki ljudi su pokrenuli privatne poslove (farme pilića, stolarske i bravarske firme) u Čuništu, Olovu i Sarajevu[65].

Granice. U arhitekturi sela jasno se razlikuju određena razdoblja: objekti nastali neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata (uglavnom rekonstruirani i adaptirani predratni objekti), objekti izgrađeni 1960-ih, te objekti nastali 1980-ih godina do danas. Zanimljivo je da se na većim imanjima dalje od sela, obično uz rijeku Krivaju, grade neke vrste vikendica (uobičajeno zvanih vikendica). Kuće izgrađene neposredno nakon završetka Drugog

[65] Nogometaš Edin Višća (rođen 1990.) međunarodnu sportsku afirmaciju stekao je igrajući nogomet za nekoliko poznatih klubova te za reprezentaciju Bosne i Hercegovine (sve dobne selekcije-U19, U21, seniori, od 2010. do danas).

svjetskog rata uglavnom su rekonstruirane i adaptirane sterije, tradicionalne, bosanske kuće čardaklija, građene 'na dva boja i čardacima u krovištu'. Neke od ovih kuća zadržale su karakteristične divanhane i vanjske drvene stepenice-basamake (Slike 2.64., 2.65.).

Slika 2.63. Obiteljska fotografija: Bračni par Kopić (oko 1950.)

Slika 2.64. Rekonstruirana i renovirana kuća građena prije Drugog svjetskog rata

Slika 2.65. Kuće izgrađene neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata

Kuće izgrađene šezdesetih godina 20. stoljeća slijede uzore gradnje, materijalizacije i oblikovanja kuća u drugim selima Krive Rijeke. U vertikalnom planu razvijeni su kroz suteren, prizemlje i kat. Zidovi podruma su od kamena debljine 50-80 cm debljine, različitih stupnjeva obrade, od fino klesanog do poluobrađenog kamena. Zidovi od klesanog kamena nisu ožbukani i predstavljaju 'sliku' kuće i domaćina. Zidovi od poluobrađenog kamena često su žbukani i bojani, a ponekad i crno obojeni (emulzijom posebne vrste gline). U dispoziciji, materijalizaciji i dizajnu ovih kuća vidljivi su mnogi detalji preuzeti sa bosanske kuće čardaklije (Slike 2.66. 2.67.).

Slika 2.66. Rekonstruirana i renovirana kuća u naselju Čuništa građena 60-ih godina prošlog stoljeća.

Slika 2.67. Rekonstruirana i renovirana kuća građena šezdesetih godina prošlog stoljeća u zaseoku Mahala

Kuće iz 1980-ih godina gradila je generacija mlađih ljudi koji napuštaju obiteljsku zajednicu i osnivaju vlastito kućanstvo. Riječ je o generaciji ljudi koji su školovani majstori svih građevinskih zanimanja koji su završili stručne škole i zaposlili se u velikim firmama u Sarajevu i Tuzli. Kuće su moderne u svakom pogledu, rađene po projektu ili kopirajući rješenja koja su njihovi graditelji vidjeli širom Bosne i Hercegovine, ili 'po katalozima' (Slike 2.68., 2.69.).

Slika 2.68. Kuće u selu Ćuništa građene osamdesetih godina prošlog stoljeća do danas

Neki ljudi imaju lijepa imanja izvan sela, naročito uz rijeku Krivaju. Ondje grade manje kuće za odmor i ljeti tamo provode najviše vremena. Ove kuće su rađene po uzoru na slične kuće (vikendice) koje se grade u dolini rijeke Krivaje, od Olova do Zavidovića (Slika 2.70.).

U selu su staje za krupnu i sitnu stoku izuzetno važni arhitektonski sadržaji. Uz kuću se grade ljetne kuhinje ('kolibe', 'mutvaci'), staje, ponekad tako da s kućom i ostalim pomoćnim objektima (Slike 2.71.) čine prave 'salaše', slične salašima u ravnici. Neke staje su dosta stare, koliko-toliko očuvane, i lijepi su primjerci izvorne narodne arhitekture (Slika 2.72.). Ostale staje su novijeg datuma, ali u svemu slijede tradicionalne obrasce gradnje staja (Slika 2.73.).

Slika 2.69. Kuće uz rijeku Smršnjicu u zaseoku Mahala (građene 1960-ih i 1980-ih godina)

Slika 2.70. Kuća za odmor u luci Radakovica kod sela Čuništa

Slika 2.71. Ljetna kuhinja (koliba, mutvak) uz kuću Naima (Mehmeda) Kopića u selu Čuništa (lijevo). Kuće s jedne i staje s druge strane seoske ulice u selu Čuništa (desno)

Slika 2.72. Stara štala građena u potpunosti od drveta (zaseok Mahala)

Slika 2.73. Staje u selu Čunista

Stanovnici sela Čuništa izgradili su (2015) novu džamiju na mjestu stare džamije (Slika 2.74.).

Slika 2.74. Nova džamija u Ćuništu (2015)

Slika 2.75. Rekreacijski centar Kamenica (na rijeci Krivaji kod sela Čuništa)

Selo Čuništa je u ratu 1992-1995. godine dalo veliki broj šehida za slobodu Bosne i Hercegovine. Ovih ogromnih žrtava svjesni su i današnji stanovnici sela Čuništa što pokazuje spomen-česma uz regionalni put Olovo-Zavidovići (Slika 2.76.).

Slika 2.76. Spomen (šehidska) česma u Ćuništu, uz cestu Olovo-Zavidovići.

Razumijevanje vode kao simbola života, a česme s pitkom vodom na prikladnom mjestu kao najboljeg dara čovjeka-čovjeku, mještani sela Čuništa iskazuju gradnjom hair-česmi, najčešće 'za dušu' dragog donatora fontane (Slika 2.77.).

Slika 2.77. Hair česme u selu Čuništa, uz cestu Olovo-Zavidovići

Česma se, naime, podiže na svakom zgodnom mjestu, pa i tamo gdje čovjek rijetko dolazi, a gdje su najčešći gosti ptice i divlje životinje. To pokazuje česma uz sam tok rijeke Krivaje, u blizini kuće u novom naselju izgrađenom u blizini mosta za selo Vukotiće. Na tom mjestu je jednostavno bio izvor, a čovjek ga je 'doradio' u obliku česme (Slika 2.77.).

Centralno groblje u selu Ćuništa nalazi se nedaleko od sela, na lokalitetu Majino brdo. Pored ovog groblja u selu Ćuništa, kao iu zaseoku Mahala, nalazi se niz manjih, porodičnih, grobalja (Slika 2.78.).

Slika 2.78. Centralno groblje i manja obiteljska groblja u selu Ćuništa

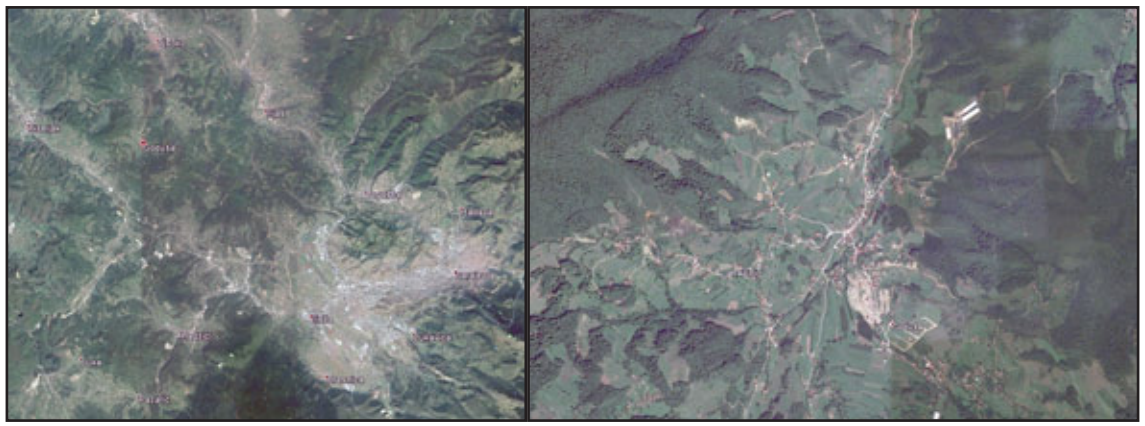
Zaključak. Prirodni okoliš je više-manje dana stvarnost koju čovjek može sačuvati, promijeniti ili lišiti (mijenjati) do te mjere da ona postane 'nova prirodna stvarnost'. Te promjene, po pravilu, s druge strane dugoročnih ljudskih potreba, rijetko su korisne, kako kratkoročno tako i dugoročno. Najvažnija vrijednost sela Čuništa je rijeka Krivaja. Očuvanje vodnog potencijala, čistoće, prirodnih obilježja (kanjoni, slapovi, mirni dijelovi potoka) i bioraznolikosti ovisit će ne samo o autohtonom stanovništvu koje živi u njegovom slivu, već i o razvoju svijesti užih i širih zajednica (od lokalnih zajednica do zemalja i Europske unije). Sama Krivaja nije rezultat samo reljefa, već i postojanja šuma u njenom slivnom području. Kako bi se osigurale trajne vrijednosti prirodnog okoliša potrebno je izraditi prostorne planove, od općinske do državne razine, kojima bi se uredio način upravljanja resursima i mjesto čovjeka u prirodnom okolišu (mogući zahvati u smislu infrastruktura, gospodarstvo, naselja, rekreacija). Na rijeci Krivaji već su se počele organizirati rafting regate. Na sličan način moglo bi se organizirati i prvenstvo u sportskom ribolovu. Mnoštvo potoka ogroman je resurs sela Ćuništa koji treba očuvati. Potoci su ugroženi već nakon nekontroliranog kaptiranja njihovih izvora, pa i nakon, nakon nekontroliranog odvodnje otpadnih voda i nekontroliranog stvaranja deponija smeća. Već spomenuti prostorni plan trebao bi biti popraćen odgovarajućom

zakonskom regulativom (s naglaskom na ekološku komponentu), koja bi regulirala ponašanje čovjeka u okolišu. Općina Olovo je u posljednjih nekoliko godina poduzela značajne i vrlo učinkovite aktivnosti na tom planu. Odvoz i odvoz smeća na području Krive Rijeke odvija se kontrolirano, a stanovnici plaćaju male participacije za usluge. Šume su važan resurs područja sela Čuništa. Do sada su tretirani kao izvor drvne mase (tehničko drvo, ogrjevno drvo), a zanemarena je nejasnoća njihovog mjesta u okolišu (okoliš koji osigurava bioraznolikost, baza izvora pitke vode, klimatski regulator, osnova izvora zdrave hrane). Adekvatan tretman u budućem prostornom planu trebao bi osigurati raznolikost šuma, što će se osigurati odgovarajućom zakonskom regulativom kroz sve razine društvenog organiziranja. Raspoložive obradive površine prirodna su konstanta. Podizanje razine njezine kreditne sposobnosti treba provoditi i pratiti uz pomoć znanosti i struke, na način da se osigura organska proizvodnja hrane. Seoski turizam bi u budućnosti mogao imati značajno mjesto u životu sela Čuništa. Već u ovom trenutku ovaj vid turizma se prakticira, a da bi postao kontinuiran tijekom cijele godine, potrebno je urediti upravljačku infrastrukturu (putničke agencije), od lokalne zajednice do najviše državne razine. Čini se da jedino članstvo u Europskoj uniji Bosne i Hercegovine može podići razinu svijesti o postojanju i onim poslovnim mogućnostima koje, iako očigledne, sada izgledaju utopistički. Budući da se područje sela Čuništa nalazi u blizini Sarajeva, uvijek će biti privlačno mjesto za život. Već danas je to mjesto vikend boravka, ljetovanja i zimovanja obitelji stalno nastanjenih u Sarajevu, a ovaj boravak, osim hedonističkih, ima i brojne praktične dimenzije (uzgoj voća i povrća, na primjer). Svjetska globalizacija nije zaobišla ni Bosnu i Hercegovinu niti bilo koji dio njene teritorije. Završetkom fakulteta, kako u Bosni i Hercegovini tako iu svijetu, mlade generacije sela Čuništa svoj egzistencijalni prostor ne određuju teritorijalno, već prema procjeni svojih mogućnosti i šansi na otvorenom svjetskom tržištu. Bit će onih potomaka koji će, sukladno svojoj prirodi i profesionalnom opredjeljenju, ostati u svojim selima i ostvariti visoku razinu egzistencije, sukladno užem i širem društvenom kontekstu u kojem se selo Čuništa sada nalazi, odnosno u kojem kontekstu to može biti u budućnosti. Bit će i onih potomaka koji će ostati u selu Ćuništa živjeti po inerciji, ne razmišljajući o perspektivi, prilagođavajući se svakoj situaciji, na sličan način kao što su to radile prethodne generacije. Bez obzira na potrebe koje će se generirati iz egzistencijalnih razloga, budućnosti generacije sela Čuništa imat će više ili manje izražene estetske i psihološke potrebe za kontaktima s ovim prostorom, čime će se potvrditi oni slojevi njihove

osobnosti koji stoje ispred svakog praktičnog djelovanja. I ovdje treba naglasiti da su perspektive čovjeka u budućim generacijama sela Cuniata određene relativnom blizinom Sarajeva i Tuzle, pa su kao takve svakako široke i sadržajne. Dosadašnja povijest sela Čuništa pokazala je da je prirodna sredina prvenstveno određivala perspektive čovjeka i perspektive granica sa svim novima, dok je društvena sredina određivala intenzitet života. Ulaskom Bosne i Hercegovine u Europsku uniju obesmislila bi se rigidnost etničke pripadnosti, kao temeljnog inputa u složenosti života, ali i svih drugih inputa koji omogućuju svestrani razvoj kako pojedinca tako i njegovih kolektiva. . U uvjetima otvorenih mogućnosti, razvoj i afirmacija specifičnosti doći će do svog prirodnog izražaja, sukladno svojoj imanentnoj snazi, u uvjetima konkurencije. Već se apriorno nametanje i institucionaliziranje posebnosti pokazalo kao sredstvo kojim se ostvaruju sasvim pragmatični interesi pojedinaca i kolektiva.

Naselje Goduša kod Visokog

Naselje Goduša (geografske koordinate: 43º55'58.59"N, 18º09'57.67"E, nadmorska visina: 520 m) nalazi se u pitomoj dolini rječice Goduše, oko 6.7 km južno od grada Visokog i oko 16 km sjeverozapadno od Sarajeva (Slika 2.79.). Dolina je duga oko 3 km, a široka oko 1.10 km, sa ekstenzijama od oko 1.10 km u njenom južnom dijelu (Slike 2.80., 2.81.). Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, u Goduši je živjelo 466 stanovnika, što je više od broja stanovnika (429) prema popisu iz 1991. godine. Kompletna populacija su etnički Bošnjaci. Grad Visoko je, kao općinsko središte, izravno spojeno na autocestu europskom trasom E73 (autocesta A1) koja ga direktno povezuje sa Zenicom i Sarajevom, a zatim se nastavlja cestom M17. S ostalim mjestima je povezan regionalnom cestom R443 (Visoko - Kiseljak - Kreševo - Tarčin). Nalazi se uz željezničku prugu Šamac-Sarajevo.

Slika 2.79. Naselje Goduša kod Visokog. Lokacija

Okruženje. 'Okruženjem' smatramo svaku potencijalnu mogućnost u prostoru u kojoj čovjek može ostvariti svoju egzistenciju. Kada govorimo o okruženju onda ne mislimo samo na one datosti 'po sebi' koje je obezbijedila priroda; tu mislimo i na sve rezultate ljudskog

rada i prisustva na određenom mjestu: izgrađena naselja, kultivirane terene, infrastrukturu, te kulturnu tradiciju, društveno-ekonomske odnose, oblike svijesti (filozofija, nauka, religija, moral...). Različita okruženja postavljaju pred arhitektonski definirani prostor različite zahtjeve, što rezultira praktično neograničenim brojem vidova u kojima se on može javiti. Okruženje je temeljna osobina Arhitektonski Definiranog Prostora (ADP). Kao kompleksni izraz čovjekovog bitka, arhitektura je jednovremeno strogo definirana empirijska pojavnost koja se, uvijek, ostvaruje u konkretnom prirodnom okruženju u kome treba opstati kao fizička struktura, rezistentna na manje-više agresivne prirodne utjecaje. Pri tome, mnogi inputi društvenog okruženja arhitekturi daju obilježja konkretnog društva u historijsko-vremenskom kontekstu.

Prirodno okruženje. Kada govorimo o 'prirodnom okruženju' mislimo na one dijelove vidljivog svijeta koje nije stvorio čovjek i koje možemo razabrati osjetilima. Pojam 'priroda' se odnosi na sve fizičke fenomene, od mikroskopskih do makroskopskih dimenzija, od materije i energije do Svemira. Kako se Arhitektonski Definirani Prostor (arhitektura) uvijek ostvaruje u nekom konkretnom prirodnom okruženju, podrazumijeva se uzajamna ovisnost prirode na arhitektonski objekat kao i arhitektonskog objekta na prirodu. Ta uzajamna ovisnost nekada je toliko očigledna da arhitektura (građeni objekti) podsjeća na živi, prirodni, organizam koji je u simbiotskom odnosu sa svojim prirodnim okruženjem. Ima slučajeva kada se izgrađena sredina (arhitektonski objekat) nameće prirodnom okruženju svojom artificijalnošću do te mjere da više nego očigledno predstavlja 'strano tijelo' u konkretnom prirodnom okruženju. Od početka svoje egzistencije na Zemlji, slično drugim živim organizmima u prirodi, čovjek je pravio svoj zaklon u najboljem razumijevanju dotičnog prirodnog okruženja, isključivo od materijala zatečenih na licu mjesta.

Glavni prirodni resursi naselja Goruša su voda (brojni izvori, rječica Godušica i više manjih potoka), (Slika 2.82.), obradivo tlo (njive i livade), (Slike 2.83. – 2.85.), pašnjaci, šume (Slika 2.87.) te menji kamenolomi gdje se uzima kamen kao građevinski material. Tu su i nalazišta gline od koje se izrađuje grnčarija te pravio ćerpič i pekla opeka, kao građevinski materijal.

Voćnjaci su prirodni resursi koje je uredio čovjek (Slika 2.86.). Raznovrsno voće, prerađeno u razne vrste maremelada, osušeno i konzervirano u vidu 'turšije', je važan dio ishrane stanovnika naselja Goduša.

Slika 2.80. Pogled na naselje Godušu iz zaseoka Rajčići

Slika 2.81. Pogled na Godušu iz pravca sela Vele (Općina Ilidža, Sarajevo)

Lijevo: Potok, desna pritoka rječice Godušice, teče kroz naselje. Desno: Rječica Godušicaa teče kroz istoimeno naselje
Slika 2.82. Vodotoci u naselju Goduša

Slika 2.83. Ušće rječice Goduše u Rujeku Fojnicu

Slika 2.84. Plodna polja uz rječicu Godušicu

Slika 2.85. Livade, njive i voćnjaci u Goduši

Slika 2.86. Voćnjaci u cvatu u Goduši

Slika 2.87. Pogled od stare džamije u Goduši na zaselak Rajčići

Društveno okruženje. 'Društveno okruženje' (društvo) je skupina pojedinaca uključenih u manje-više trajnu socijalnu interakciju ili velika društvena skupina koja dijeli isti geografski ili društveni teritorij, obično podložan istim političkim autoritetima i dominantnim kulturnim očekivanjima. Društva karakteriziraju obrasci odnosa (društveni odnosi) među pojedincima koji dijele karakterističnu kulturu i institucije. Određeno društvo može se opisati kao zbroj takvih odnosa između njegovih sastavnih članova. U društvenim znanostima veće društvo često u podskupinama pokazuje obrasce stratifikacije ili dominacije. Društva konstruiraju obrasce ponašanja smatrajući određene radnje ili govor prihvatljivim ili neprihvatljivim. Ti obrasci ponašanja u određenom društvu poznati su kao društvene norme. Društva i njihove norme podliježu postupnim i stalnim promjenama. Koliko je suradničko, društvo može omogućiti svojim članovima da imaju koristi na načine koji inače ne bi bili mogući na pojedinačnoj osnovi. Na taj se način mogu razlikovati pojedinačne i socijalne (zajedničke) koristi ili se u mnogim slučajevima radi o njihovom preklapanju. Društvo se, također, može sastojati od istomišljenika kojima upravljaju njihove vlastite norme i vrijednosti unutar dominantnog, šireg društva. To se ponekad naziva subkulturom, izrazom koji se široko koristi u okviru kriminologije. Šire, posebno unutar strukturalističke misli, društvo se može prikazati ekonomskom, socijalnom, industrijskom ili kulturnom infrastrukturom, koju čine raznolike zbirke pojedinaca. U tom pogledu društvo može značiti objektivne odnose ljudi sa materijalnim svijetom i drugim ljudima, a ne 'druge ljude' izvan pojedinca i poznatog društvenog okruženja. Društvo se, općenito, bavi činjenicom da pojedinac ima prilično ograničena sredstva kao autonomna jedinica.

O naselju Goruša ne postoje izravni historijski izvori (osim Stare džamije u Goruši). Međutim, kako se ovo naselje nalazi u blizini grada Visoko, da bismo predstavili historiju naselja Goruša koristit ćemo podatke o Visokom i njegovoj okolini.

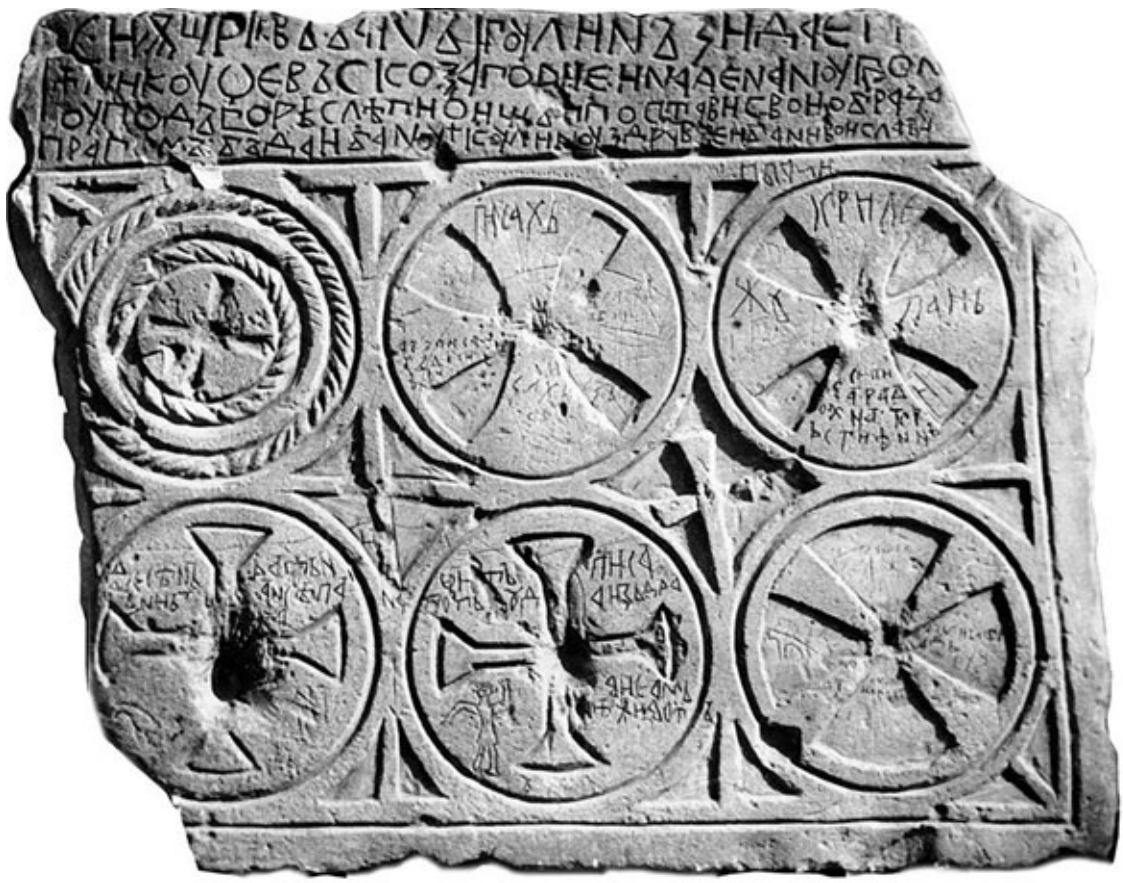
Zbog plodne doline kroz koju protječu dvije rijeke, Bosna i Fojnička rijeka, područje oko grada Visoko je bilo naseljeno još u predhistoriji. Pronađena su neolitska naselja na obalama rijeka u mjestima kao što su Arnautovići, Donje Moštre, Okolište, Zbilje, Ginje, Dvor. U vremenu oko 4800. Prije Krista na cijelom području visočkog bazena moglo je biti oko 3500 stanovnika, što u prosjeku čini gustinu naseljenosti od 31 stanovnika po km2. Okolište je jedno od najvećih naselja pronađenih u Bosni i Hercegovini, što su pokazali pronađeni materijali, proizvodnja pokretnog arheološkog materijala i broj kuća otkrivenih snimanjem. Naselje je

bilo zatvorenog tipa i zaštićeno s pet rovova. Slijed življenja nastavio se i u metalnom dobu. Značajna nalazišta iz željezno doba su Hadžići – brdo Gradina, Kopači, Malo Čajno, Zbilje, Mokronoge, Vratnica i Porječani. Većinski dio Bosne naseljavali su Desitijati koji su pripadali srednjobosanskoj kulturnoj grupi brončanog i željeznog doba. S metalnim dobom, kada se stanovništvo sve više povlači na padinska područja, na moštranskome predjelu postojala je gradina Gradac u Gunjačama (područje Mokronoga). Mokronoška gradina imala je promjer 300x100 metara.

U Moštrima se nalazi bitan antički lokalitet za visočko područje koji se nalazi uz potok Zimašnicu, lokalitet Svibe. Pronađeni nalazi kao što su temelji zgrada, kamen, žbuka, crijep i opeka, kao i fragmenti fresko – slika i keramike provincijalne izrade ukazuju na antičku naseobinsku djelatnost i aglomeraciju. Jačanjem centara u području Ilidže, Višnjice blizu Kiseljaka i Breze, područje Visokog, a posebno moštranski kraj postaje raskrsnica glavnih rimskih puteva. Antička naseobinska djelatnost zabilježena i na nešto sjevernijem lokalitetu Crkvina, koje se nalazi na širem području Mokronoga.

Tragovi rimskih građevina pronađeni su u Arnautovićima na lokalitetu srednjovjekovnih Mila kao i u potpornim zidovima srednjovjekovne banske i kraljevske bosanske crkve, a sastoje se od dijelova zida i dijelovima krovnog crijepa. Isti je slučaj sa srednjovjekovnoj utvrdi na Visočici, gdje su pronađeni stariji rimski i ilirski tragovi. Sjeveroistočno od mokronoškog Gradca nalazi se lokalitet Gradina u Seoči, čije više i južnije uzvišenje nosi naziv Veliki grad. Vaclav Radimsky (1890. godine), i kasnije Ivo Bojanovski (1978. godine) su utvrdili da se radilo o ruševinama manje rimske utvrde sa stražarnicom. Za današnje područje Visočkoga polja se pretpostavlja da je još u 10. stoljeću predstavljalo nukleus u razvoju srednjovjekovne države u Bosni koju spominje car Konstantin Porfirogenet, sredinom 10. stoljeća, dok je još pod hrvatskom ili srpskom vlašću. Sama okolica Visokog, srednjovjekovna župa Bosna je među najvažnijima za stvaranje zemlje Bosne koja je obuhvatala više okolnih župa. Naselje smješteno u Visočkome polju i njegovoj okolici, dugo je imalo naziv Bosna što je predstavljalo najstariji i najuži sadržaj pojam Bosne kao teritorijalno-političke zajednice. Grad Visoki na brdu Grad prvi put spominje se 1. septembra 1355. godine kada je u njemu ban Tvrtko I Kotromanić (1338-1391) izdao Dubrovčanima povelju kojom im potvrđuje prava i privilegije. Visoko je bilo pod izravnom feudalnom upravom Kotromanića. Grad Visoki, Podvisoki, Mile, Biskupići i Moštre bili su jedno od središta negdašnje srednjovjekovne Bosne. Prvi kralj

u Bosni Tvrtko I Kotromanić se okrunio, a i pokopali su ga u crkvi u Milama, gdje se nalazio i franjevački samostan, a bile su i mjesto održavanja stanka državnog sabora. Tvrđava Visoki je štitila podgrađe Podvisoki koji je bio jedno od najranijih primjera srednjovjekovne gradske sredine na užem području Bosne. U Moštrima se nalazila kuća krstjana, gdje je Crkva bosanska obavljala svoje javne poslove i imala visoko učilište bosanske vjerske organizacije. U Biskupićima se nalazila crkva koju je sagradio prvi domaći ban, Kulin (vladao 1180-1204). Na tom lokalitetu pronađena je 'Ploča sa Crkve bosanske Kulina bana' (Slika 2.88.).

Slika 2.88. Ploča sa Crkve bosanske Kulina bana pronađena u Biskupićima (danas Muhašinovići) kod Visokog. Ploča je datirana u 1195. godinu

Dolaskom Osmanlija Visoko počinje poprimati urbano obličje. O prvim desetljećima razvoja Visokog nakon osmanskog zauzeća vrlo malo se zna. Najstariji do sada poznati izvor u kojem se pominje Visoko kao dio osmanskog teritorija jest vakufnama Isa-bega Hranušića (vladao 1454-1463) iz 1462. godine. Visočka nahija obuhvatala je današnje općine i gradiće: Visoko, Brezu, Busovaču, Fojnicu, Ilijaš, Kiseljak, Kreševo i Vareš. Od srednjovjekovnog grada, Visoko će izrasti u naselje osmanskog tipa. Godine 1477. Ajas-paša je izgradio hamam, mekteb, vodovod, most na rijeci Bosni i Medresu, te utemeljio vakuf i tekiju nakšibendijskog reda koja i danas postoji. Džamija se ne spominje u vakufnami, ali znamo iz izvora iz 1704. da je postojala Ajas-pašina džamija koju je srušio Eugen Savojski. Novi objekti su sačinjavali početnu urbanu jezgru, gospodarstveno središte novog naselja koji se stvara na prostoru srednjovekovnoga trga. U sredini čaršije, koja je i danas smještena na istom mjestu, nalazio se sebilj. Na urbanističkom planu, osmansko Visoko je bilo podijeljeno na obrtnički i trgovački dio – čaršiju i mahalu, te stambeni dio grada. Stambeni dio grada je pružao ugodnu sliku s bujnim, zelenim vrtovima. Kao sjedište nahije nalazilo se isprva u sastavu kadiluka Bobovac (1463 – prije 1470), a potom u sastavu kadiluka Sarajevo sve do 1851., kada je postalo samostalan kadiluk. U Visokom je 1485. godine evidentirano 3% muslimanskog stanovništva, 1489. godine 5%, 1516. godine 38%, 1528/1530. godine 60%, 1540. godine 78%, a 1570. godine 93%. Do kraja 16. stoljeća ono je činilo apsolutnu većinu što se neće značajnije mijenjati sve do propasti Osmanskog Carstva.

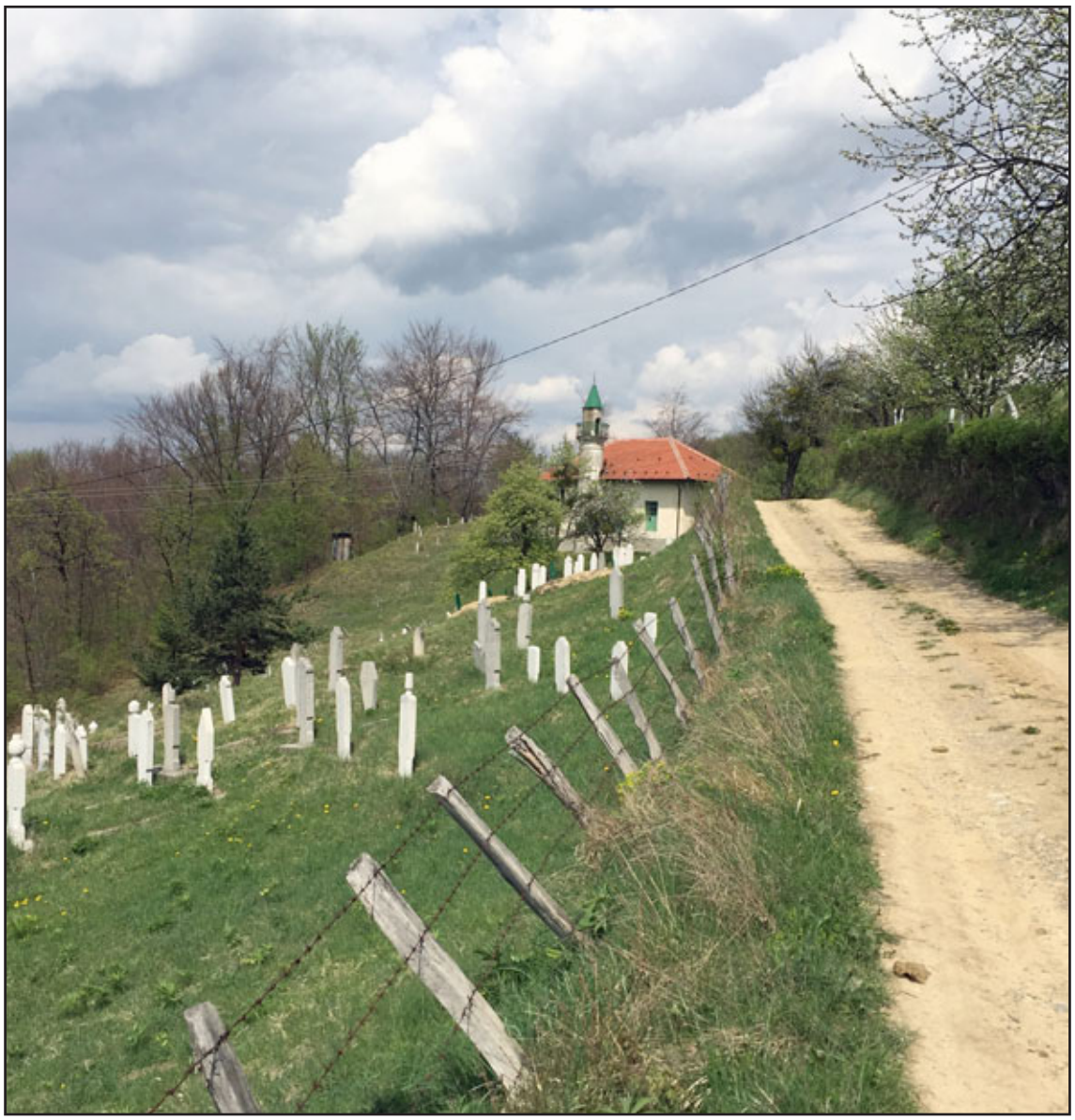
Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe. Stari grad Visoki (Slika 2.89.) bio je srednjovjekovni kraljevski dvorac izgrađen tijekom 14. stoljeća na vrhu brda Visočica (visoko 213 metara) s pogledom na grad Visoko (Geografske koordinate: 43°58'35.98"N, 18°10'34.85"E, elevation: 767 m). Grad se prvi put spominje 1. septembra 1355. godine u povelji "in castro nosto Visoka vocatum" koju je napisao kralj Bosne Tvrtko I Kotromanić (1338-1391) dok je bio mladi ban. Grad je napušten prije 1503. godine, jer se ne spominje u tursko-ugarskom ugovoru iz spomenute godine. Primarna funkcija starog grada Visokog bila je odbrambena, ali i mjesto gdje su mnogi srednjovjekovni bosanski vladari pisali razne dokumente i povelje. Ulaz u dvorac je na jugozapadnoj strani, s dva vidikovca. Stari grad Visoki je proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (2. marta 2004. godine).

Slika 2.89. Stari grad Visoki

Stara džamija u Goduši (Slika 2.90.) locirana je na brdu, iznad naselja Goduša, na vododjelnici prema naselju Kralupi (Geografske koordinate: 43°55'50.40"N, 18°10'37.14"E, elevation: 661 m). Zajedno sa haremom proglašena je za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine (17. aprila 2019). Džamija u Goduši je izgrađena 1565/1566. godine, u vrijeme kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Osmanskog Carstva. Zidovi džamije su izrađeni od kamena. Krov je četverovodan (sada) pokriven crijepom. Nad ulazom džamije nalazio se natpis kojeg danas nema. Minaret džamije je nizak, kružne osnove. Prozori su pravokutnog gabarita, sa demirima. Oko džamije je harem sa specifično malim nišanima koje je još uvijek aktivno. U haremu se nekada nalazio i pješčani sat koji je pokazivao tačno vrijeme. Prema određenim predanjima smatra se da je ovim prostorom u doba Osmanlija prolazio Sarajevski

put, kojim se transportirala roba. U neposrednoj blizini nalazio se i turski han, a džamija je dugo vremena služila kao mjesto molitve putnika i okolnog stanovništva. Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995), iako se nalazila na prvoj borbenoj liniji, pretrpila je manja oštećenja.

Slika 2.90. Stara džamija u Goduši

Čovjek. Prostor dobiva smisao samo onda ako stoji u nekom odnosu prema čovjeku. Taj se odnos kreće od relacija već saznatih dimenzija prostora, preko onih koje se naslućuju, pa do onih koje su trenutno van domašaja ljudske imaginacije. Drugim riječima, čovjek je biće na putu, biće koje neprekidno saznaje, biće otvorenih mogućnosti.

Mnoga nalazišta u Visokom i njegovoj okolini svjedoče o prisustvu čovjeka na ovom prostoru još od predhistorije (oko 4800. Prije Krista). Od tada do danas, čovjek ovog prostora je preživio burnu historiju i bio na putu moćnih osvajača. U antičko doba, većinski dio Bosne (gdje je Visoko sa svojom okolinom činilo njenu jezgru) naseljavalo je ilirsko pleme Desitijati koji su pripadali srednjobosanskoj kulturnoj grupi brončanog i željeznog doba. Kroz dugu i burnu historiju stanovništvo ovog kraja se genetski miješalo sa ljudima iz drugih krajeva svijeta, primalo i davalo razne kulturne vrijednosti, i profiliralo se kao 'multikulturalno i multikonfesijalno' i 'otvoreno na sve strane'. Vremenom su ljudi ovog prostora izbrusili vještinu 'života od onog što se ima', pretvarajući prirodne resurse u proizvode koji su 'potrebni svim ljudima' (Slika 2.91.). Danas se u Bosni učvrstila izreka 'kao Visočak' kojom se okazuje na čovjeka (kakav je Visočak) koji je u 'stanju iz svega izbiti paru'.

Slika 2.91. Tradicionalni zanati u naselju Goduša, drvodjelstvo i grnčarstvo

Granice. Granice naselja Goduša možemo pretiti od nivoa naselja, preko nivoa mahala (manjih stambenih četvrti), nivoa domaćinstva (individualnih kućnih kompleksa) do nivoa fizičke strukture pojedinačnih arhitektonskih objekata. Svaki od ovih nivoa granica odražava kompleksne odnose: čovjek-prirodno okruženje, čovjek-društveno okruženje, čovjek pojedinac-čovjek-pojedinac (Slike 2.92. - 2.97.). Tako sve navedene nivoe granica možemo razumijevati kao reješenje matematičkog zadatka čije su premise postavljene u 'Okruženju' i 'Čovjeku'.

Slika 2.92. Tipična aglomeracija fizičkih struktura („seoska domaćinstva“) u naselju Goduša (zaselak Rajčići)

Slika 2.93. Tredicionalna domaćinstva u Goduši

Slika 2.94. Tipična kuća u okolini Visokog (19. stoljeće)

Lijevo: Nova džamija u Goduši. Desno: poslovni prostori, javna česma, autobusko stajalište
Slika 2.95. Centar naselja Goduša

Lijevo: Četverorazredna osnovna škola u Goduši. Desno: Prodavnica mješovite robe u Goduši
Slika 2.96. Objekti društvenog standarda

Kako je već rečeno, naselje Goduša obiluje izvorima pitke vode. Stanovnici ovog naselja, sukladno svojoj religiji i općem pogledu na svijet, izgradili su veliki broj javnih česama i tako vodu učinili široko dostupnom i sebi i slučajnim prolaznicima (Slika 2.97.).

Slika 2.97. Javne česme u Goduši

I danas većina domaćinstava u naselju Goduša živi na način kombiniranja starih obrazaca života (bavljenje zemljoradnjom, voćarstvom i stočarstvom) i radom u raznim firmama na području grada Visokog (Slika 2.98.).

Slika 2.98. Jedno tipično domaćinstvo u Goduši (zaselak Račići)

Jedan od uspješnijih primjera održivog života ljudi je izgradnja i funkcioniranje dobro uređene vodenice za mljevenje žita na rječici Goduši, koja je dio šireg imanje domaćinstva – uzgoja žitarica (Slika 2.99.).

VODENICA
KOD VUKA

Slika 2.99. Vlasnik vodenice na riječici Godušica je Sead Rizvo

Neki su ljudi, sukladno obrascima suvremenog života, pokrenuli razne vrste šireg biznisa, a dobar je primjer farma koka-nosilja (Slika 2.100.).

Slika 2.100. Suvremena farma koka-nosilja u naselju Goduša

Poseban vid uvezivanja tradicije i suvremenog života u naselju Goduša su masovne manifestacije, odnosno okupljanje ljudi, gdje je borba bikova - "Bosanska korida" dobar primjer. To su, po svome sadržaju, komplekne društvene manifestacije gdje je borba bikova tek dobar povod, a druženje ljudi, trgovina i opća razonoda njihova glavna suština (Slika 2.101.).

Boravak u prirodi, razgledanje široke panorame naselja Goduša i druženje bili su razlozi za uređenje vidikovca iznad sela Rajčići (Slika 2.102.).

Slika 2.101. Borba bikova („Bosanska korida“) u Goduši (lijevo) i spomenik “Jelenku”- biku šampionu (desno)

Slika 2.102. Vidikovac u Goduši (iznad zaseoka Rajčići)

Zaključak. Postojanje izdašnih prirodnih resursa, kakav je slučaj sa naseljem Goduša kod Visokog, generiralo je život ljudi u prošlosti, održava ga danas sa izglednim perspektivama u budućnosti. Društveno okruženje može biti ili poticajno ili depresivno u odnosu na prirodno okruženje. U slučaju neselja Goduša društveno okruženje se mijenjalo kroz historiju, pri čemu su pojedini lokaliteti naselja i već izgrađene arhitektonske strukture mijenjali svoj značaj. Tako, na primjer, Stara džamija u Goduši je izgubila svoju 'upotrebnu vrijednost' u odnosu na vrijeme njene izgradnje (1565/1566), ali je u novije vrijeme (od 2019) postala nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine i tako svojom 'utjelovljenom energijom' generira život sadašnjih i budućih generacija stanovnika naselja Goduša.

Nekada široko zasupljeno ekstenzivno stočarstvo zamijenio je intenzivni uzgoj životinja (kakva je suvremena farma koka-nosilja kapaciteta 300000 komada). Obnova vodenica (kojih je ranije bio veliki broj na rječici Godušici), kakva je suvremena vodenica "Kod Vuka", nema samo 'mentalnu dimenziju', već je razmjerno unosan posao, pošto su ljudi, baz obzira u kako 'suvremenom vremenu' živjeli, željni iskonki čiste i zdrave hrane proizvedene na tradicionalan način.

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA

STAMENA ARHITEKTURA

rhitektura je jedan od onih pojmova koji je najdostupniji analizi i ocjeni najširih, rekli bismo svih, slojeva ljudi - od siromašnih do bogatih, od neukih do najobrazovanijih. O pitanjima, značenju i značaju arhitekture razmišlja i životno sudjeluje svaki čovjek kroz rješavanje i obezbjeđenje jednog od stupova svoje egzistencije – krova nad glavom. U njenom određenju sudjeluje vješt trgovac, ugostitelj, zanatlija kada razmišlja o što boljem unovčavanju svog posla, dobrotvor kada podiže javnu česmu, kuhinju za siromašne, most ili džamiju, genijalni inženjer kada ostvaruje svoju konstruktorsku zamisao, filozof kada postavlja arhitekturu u kontekst mogućih značenja i dimenzija prostora, bogataš koji hoće da na najočigledniji način iskaže svoju moć, lopov kada razmišlja kako doći do bogatstva, sociolog kada objašnjava određene dimenzije ponašanja čovjeka ili socijalne grupe, zatočenik u kazamatu, političar (odnosno vlast) kada želi pružiti sliku o sebi, liječnik kada traga za uzrocima neke bolesti, vojnik kada razmišlja kako se zaštititi od neprijatelja ili kako ga ugroziti... Svaki od navedenih (i nenavedenih) predstavnika širokog ljudskog sloja ima svoju definiciju arhitekture, ima svoju dioptriju gledanja na arhitekturu, pa prema tome i sliku viđenog. Otuda su uobičajene definicije arhitekture, poput onih:

- arhitektura je umjetnost građenja,
- arhitektura je umjetničko oblikovanje prostora,
- arhitektura je prostor izgrađen da služi nekoj svrsi...

Sve ove definicije su nedostatne da bi pokrile sve dimenzije arhitekture. Najmanje ćemo pogriješiti ako kažemo da je ‘arhitektura okvir života’. Zato je analiza arhitekture nekog naroda najbolji način da ga upoznamo. Analizom arhitekture saznat ćemo puno o društvenoj organizaciji, privrednoj strukturi, pogledu na svijet, odnosu prema Bogu, odnosima čovjeka

prema čovjeku, odnosu čovjeka prema prirodi, odnosu čovjeka prema samom sebi, zatim o vještini i graditeljskom znanju, o umjetnosti arhitekte...

Gradska kuća orijentalnog tipa

U osnovi eklektička, filozofija islama je nastala sintezom filozofije antikne Grčke (Aristotela, Platona i Epikura) i filozofije naroda Istoka - Kine i Indije. U osnovi ove filozofije je isticanje kolektivnosti kao suštinskog principa i jedinog načina opstanka čovjeka. Tako, na primjer, filozof Al-Farabi ističe:..."Sreća se može naći samo u društvenoj zajednici i intelektualni život se može usavršiti samo u okviru zajednice"[1]). Ovaj princip prihvatila je i religija, i budući vladajući oblik svijesti konzekventno ga sprovela u sve pore života.

Na planu arhitekture, ovaj je princip postavio oštru granicu izmedju gradnji koje služe kolektivnoj upotrebi: sakralne (džamije i medrese) i objekti društvenog standarda (hanovi, hamami, bezistani, imareta, mostovi) i gradnji namijenjenih ličnoj upotrebi – stambenih kuća.

Prva grupa objekata rađena je po ustaljenim zakonima epohe, najčešće istim za ondašnje Osmansko Carstvo. Objekti namijenjeni kolektivnoj upotrebi rađeni su od trajnog materijala (najčešće kamen) i s takvim konstruktivnim sklopom da traju vječno. I zaista, svi oni objekti koji su izbjegli djelovanju ljudske rušilačke ruke i danas su postojani. Zub vremena, osim sporadično, nije ih ‚nagrizao'.

Da bismo sagledali čovjeka u objektima kolektivne namjene moramo prvo razumjeti njegovo mjesto u svijetu u svjetlu vladajuće filozofsko-religijske misli. Islam je religija vjerovanja u jednog Boga, Allaha; po islamu, Bog je jedan i jedinstven, stvoritelj svega što jest; njemu se ništa ne može pretpostaviti, On je iznad svega. Svemu je dao oblik, udahnuo pokret. To krajnje eksponiranje Boga postavlja čovjeka u drugi plan; budući da nikada i ničim, ma koliko znao i mogao, ne može biti uporediv s Bogom, čovjeku ostaje da se zadovolji ‚drugim mjestom'. Ovdje je, čini se, ključ profila ličnosti ljudi koji su slijedili religiju islama: prilagodljivost i strpljivost. O njima Chaumatte Des Fosses 1807. godine piše: ..."Oni su iskreni i

[1] Alić, H.S. (1976). *Arapsko-islamska filozofija, definicija i značaj u istoriji*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/74, Sarajevo, str. 120

gostoljubivi, čestiti, cijene iznad svega to što su Bosanci i vrlo su postojani u svojim simpatijama ..., ali i mržnji, krajnje su tvrdoglavi, željezne glave i kamenog srca“[2].

Shvativši svoj život kao trenutak u vječnosti, čovjek onog vremena nije želio da ‚gubi vrijeme na stvarima koje su neizvjesne'; pošto je sve uredjeno Bogom, čovjek treba da slijedi nužnost i da život koji mu je dat provede na što je moguće udobniji način. Taj čovjek nema ambicija da svijet podešava prema svojim zamišljenim projektima i potrebama, da stvara historiju u kojoj će on biti slavljen i velik; njegova osnovna preokupacija je život; budući prolazan, on ga nastoji urediti što cjelishodnije, a to znači: stupiti u jedinstvo sa bogatstvom i ljepotom prirode, sa bogatstvom i ljepotom života drugih ljudi, sâm živjeti umjereno, zdravo i duhovno što bogatije, ostaviti iza sebe porod i kakvo trajno djelo na dobrobit svih ljudi. Dakle, čovjek koji slijedi islam nije asketa, nego tragač za ljepotom i tajnama ovog svijeta, za ljepotom i tajnama sopstvenog tijela i duha. Proanalizirajmo neke od objekata namijenjenih kolektivnoj upotrebi.

Džamija, kao najprioritetniji javni objekat, nije samo prostor u kome se iskazuje poštovanje prema Bogu; ona je, prije svega, prostor u kome se ljudi okupljaju. A okupljeni ljudi (bogati i siromašni, zdravi i oni koji to nisu sasvim, učeni i oni koji to nisu, skromni i oholi) će vidjeti jedan drugog, razgovarati, posavjetovati se, naučiti i (putem kontrole samosvijesti) biti upozoreni ako su se udaljili od uzornosti. Zato se u džamiju ne pristupa izravno s puta. Uvijek je pred njom ulazno dvorište (harem), veće ili manje, već prema značaju džamije i prostornih mogućnosti. U dvorištu je zelenilo (drveće i ukrasno žbunje) i živa voda u vidu šadrvana ili česme. Voda, kao simbol života, simbol čistoće i zdravlja prožima sveukupni i svakidašnji čovjekov život. Psihološko-higijensko značenje obrednog pranja (pet puta u razna doba dana), kompletno pranje tijela barem jednom sedmično (te svaki put kako to nalažu vjerski propisi) izuzetno je važno. Prisustvo tekuće vode i zelenila u dvorištu džamije doprinosi prozračnosti i udobnosti ovog prostora (naročito ljeti). Njemu u svako doba mogu pristupiti svi ljudi, bili oni vjernici ili ne, odmoriti i osvježiti se. Uvlačenje žive vode i zelenila u arhitektonski prostor i danas je znak najviših estetskih, psiholoških i kriterija fiziološke ugodnosti.

Hamami su javni objekti izravno namijenjeni održavanju lične higijene širokih narodnih masa. Pošto svaka kuća u najmanje jednoj prostoriji ima instaliranu banju (što ćemo kasnije

[2] Šamić, M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Sarajevo, str. 123

vidjeti), pa prema tome, i uvjete koji osiguravaju održavanje lične higijene, to nas izgradnja hamama upućuje na zaključak da su oni bili namijenjeni ljudima - strancima koji su se u gradu zadesili raznim poslovima - ali i za domaće stanovništvo, kako pripadnike islama tako i pripadnike drugih konfesija. S druge strane, moramo imati u vidu ondašnje društvene odnose, a naročito položaj žene u porodici i društvu. Hamami su bila mjesta gdje su se žene mogle sresti (kao i djevojke), i u najintimnijoj atmosferi porazgovarati o ‚svojim temama', zagledati buduću nevjestu, razonoditi se. Sama prostorna organizacija hamama, konstrukcija i ostvareni komfor zaslužuju posebnu pažnju. Oni se nekada rade jednoaksijalno (što znači pružanje usluga i muškarcima i ženama prema najavljenom redu), kakav je, na primjer, hamam u Stocu, a nekada dvoaksijalno, tj. sa odvojenim sadržajima za muškarce i žene; takav je hamam u Sarajevu (Gazi Husrev begov hamam, 1565)[3]. Kao i kod drugih javnih sadržaja i privatnih kuća u islamskoj arhitekturi, tako je i kod hamama ostvarena fina gradacija prostora i sadržaja koja, s jedne strane, odgovara visokom standardu ostvarenja osnovne funkcije, a s druge strane, zahtjevima ostvarenja tananih psiholoških i sociološkim dimenzija ljudske ličnosti. Sve skupa rezultira izvanrednom arhitektonskom kompozicijom i skladom. Pristupom u hamam, posjetilac se prvo nađe u šadrvanu, širokom prostoru koji predstavlja, uprošćeno kazano, čekaonicu pred svoj red za kupanjem, a više jedan udoban prostor u kome se ljudi susreću, razgovaraju, dogovaraju, razonode. Udobnu atmosferu obezbjeđuje arhitektonski sklop – visoka kupola na pandantifima sa zenitalnim osvjetljenjem, udobne sofe postavljene unaokrug sa šadrvanom u sredini. To se, ako možemo tako reći, odvija duhovno pranje ljudi. Iz šadrvana se pristupa u kapaluk (svlačionicu), jedan čisto utilitarni prostor na koji su vezani zahodi. Iz kapaluka su pristupi prostorima u kojima se odvija sam čin pranja; pošto prostorijâ za kupanje (halvati) može biti više, onda je pristup njima iz kapaluka rasterećen jednim deganžmanom (mejdan). U prostorijama za kupanje su posebno uređena mjesta, kurne, ostvarena u vidu kamenih sofa, finih, mekih linija, te česmama za toplu i hladnu vodu ispod kojih je kameno korito. Sam čin kupanja se odvijao sjedeći ili stojeći, uz polijevanje vodom iz posebne posude, dakle, uvijek čistom vodom (za razliku od kupanja u ležećoj kadi, na primjer). U nastavku halvata, duž osi razvoja horizontalnog plana hamama, su utilitarni prostori: kazan (pandam suvremenom bojleru) u kojoj se priprema topla voda, te ćulhan, prostor

[3] Danas je Gazi Husrev-begov hamam dio kompleksa Bošnjačkog instituta, zadužbine Adil-bega Zulkifarpašića, u kome se organiziraju izložbe, promocije djela iz svih sfera nauke i umjetnosti, naučne debate...

iz koga se obavljalo loženje. Posebnu notu komfornosti sa aspekta čiste fiziologije čovjeka, davalo je podno grijanje, inženjerski ostvareno sistemom kanala kroz koje struji topli zrak. (I danas se podno grijanje smatra najsavršenijim načinom grijanja prostora uopće). Hamam, kao arhitektonski program našeg kulturnog nasljeđa, zaslužuje posebnu analizu sa čisto arhitektonsko – inženjerskog aspekta, s obzirom na činjenicu da je on, gledano i iz ugla suvremene tehnike i tehnologije, veoma uspješno elaborirao jedan složeni arhitektonski program u kome se isprepliću mnogobrojni zahtjevi na skali javno-intimno, nečisto-čisto, utilitarno-hedonističko. U historiji svjetske arhitekture sličan program možemo naći samo u rimskoj arhitekturi (javna kupatila-terme).

Odnos prema životu, kao i sam život ljudi u najširoj lepezi njegovog ispoljavanja, najbolje se može pratiti u stambenom kompleksu. Ovdje ćemo se susresti sa neobičnim paradoksom: pošto je vladajuća filozofsko-religijska svijest istakla princip kolektivnosti u prvi plan, a izrazila ga kroz arhitektonske programe visokih prostornih i konstruktorskih vrijednosti, očekivali bismo da prostori namijenjeni individui budu siromašni. Međutim, tek ovdje ćemo shvatiti pravi odnos prema životu. Po orijentalno-islamskoj shemi razdvajanja javnog i intimnog (individualnog), javni sadržaji (džamije, bezistani, hamami, imareta, medrese, hanovi, itd.) se lociraju u ravnici, uz puteve, dakle, maksimalno izloženi ljudskom oku, uhu i usluzi, a individualno se pomjera ka periferiji, na padine prirodnog amfiteatra. Tek suvremena arhitektonska fizika (disciplina koja traži empirijske osnove zdravog i ugodnog života) će objasniti da je to prirodna, racionalna shema koja obezbjeđuje pretpostavke uređenja zdrave sredine čovjekovog života. Stambeni kompleks je uređen u vidu manjih ili većih stambenih četvrti-mahala. To su aglomeracije od oko 30-40 kuća; u stvari, sam broj kuća, ma koliki on bio, ne pretpostavlja postojanje mahale; tek kada se izgradi džamija (a nju je u ono vrijeme podizao bogati pojedinac - vlastelin, vojnik, imam, a danas narod u cjelosti), oformljena je i mahala. Ovu činjenicu ne treba svoditi na čisto religijsku ravninu, već na široko sociološku s obzirom da islam nije samo religija već sveukupni model života. Osim džamije, u mahali su i drugi javni sadržaji: mekteb (osnovna škola), pekara, zelenara, berbernica groblje, te javna česma, dakle sadržaji koji pokrivaju širok dijapazon čovjekovih utilitarnih, duhovnih i hedonističkih potreba. Naročito ističemo javnu česmu, dakle vodu, kao simbol zdravlja i života; to nije samo mjesto gdje je prolaznik mogao utoliti žeđ, umiti se i odmoriti, već mjesto okupljanja, razgovora, upoznavanja i zagledavanja budućeg životnog saputnika. Sličan funkcinalni naboj

je imala i glavna mahalska ulica; u arhitektonskom smislu ona je značila izložbenu postavku arhitektonskih volumena i specifično obrađenih površina. A arhitektura kuće, zadnje instance života individue, je omogućila sagledavanje ulica i grada u cjelini.

Kući se prilazi kroz vrata na snažnom avlijskom zidu, koja su bila uočljivo naglašena kontrastom tamne, prirodne boje drveta spram bijelo krečenog avlijskog zida te dvostresnim krovom. Ulaskom na avlijska vrata dočekuje nas manje-više prostrana avlija koja je svojom širinom sadržaja, obradom detalja prijatno estetsko-psihološko iznenađenje nakon usmjerenih vizura mahalskog sokaka. Avlija je prostor prvog stupnja intimiteta kućnog kompleksa, funkcionalno određen kao raskrsnica pojedinih funkcionalnih grupa i prostora. Budući vrlo prometna, morala je imati adekvatnu materijalizaciju hodne površine koja će garantirati visoke higijenske standarde. To je omogućavala kaldrma od finih bijelih kamenih oblutaka, koja je bila trajna, pogodna za održavanje čistoće i lijepa. Diskretno u polju avlije ostavljena su nekaldrmirana mjesta (čičekluci) oivičena finom, bijelom kamenom arkom, kao i uz avlijski zid i drugdje gdje je sopstvenik ocijenio da će latifa, šenboj, pejgamberčić, karanfil, zumbul, narcis, zjevala, sofrice, đurđin, kalemli-ruža, hadžibeg, zambak, jorgovan, jasmin ili neko drugo ukrasno drvo ili cvijet obogatiti avlijski prostor; a prkos-cvijeće (jezici) koje je samoniklo raslo izmedju kamenih oblutaka, činilo je od avlijskog poda naročito lijep ćilim, svojvrsnu simbiozu djela ljudskih ruku i prirode. Posebnu notu naročito ugodnosti avlijskog prostora davala je česma smještena negdje oko ulaznih avlijskih vrata; iz nje je voda stalno oticala; odvođenje vode finim, od kamena napravljenim, kanalom koji meandrirano krstari avlijom, bio je poseban prizor, pogotovo za sunčanog vremena kada se sunce zrcali u hiljadu likova u vodi koja otiče. Dakle, i u avliji je voda-simbol života, i to doslovno živa, što će posjetilac odmah primjetiti čuvši njen najprepoznatljiviji znak-žubor. U bogatijim kućama, avlija kao i ostali prostori, iako u cjelini krajnje privatan prostor, prostorno-organizacijski i sadržinski se nijansira na više javan (selamluk) i krajnje intiman dio (haremluk). Radilo se o onim slučajevima kada je sopstvenik kuće bio naročito poslovan čovjek (trgovac, zanatlija, veleposjednik), pa prema tome i bogat, a to je značilo i veću frekvenciju ljudi sa raznih strana svijeta. Gostoprimstvo tim posjetiocima je iskazivao vlasnik kuće, a sve usluge njegova posluga. Dakle, selamluk je predstavljao sadržinsko-prostornu organizaciju čisto utilitarnih prostora (ostave, ahar, posebne magaze, kuhinje) i stambenih prostora posluge, te prostora za prijem i boravak gostiju. On je predstavljao onu zadnju prostornu sekvencu pred krajnje privatnim

prostorima. Sadržaji haremluka se razvijaju oko avlije o čijem izgledu i atmosferi smo nešto već rekli. Kod bogatih kuća (na primjer, Babića kuća na Bentbaši u Sarajevu, Begova kuća u Mostaru i druge) umjesto uobičajene česme imamo šadrvane, dakle još veće oživljavanje i estetiziranje kulta vode. Vegetacijsko obogaćenje avlije je učinjeno cvijećem, zimzelenim raslinjem, drvećem živopisnih boja behara, dok od utilitarnog drveća (voća) uglavnom susrećemo trešnju, jabuku i dunju. (Voće se inače nalazilo na ćiflucima na periferiji grada). Na avliju, prevashodno hedonistički tretiran prostor (mislimo na avliju u haremluku), nastavlja se bašta u kojoj se uzgajalo povrće za kućne potrebe, a s druge strane – stambene jedinice. Sam stambeni prostor je redovno razvijen po vertikalni, a to je arhitektonski odgovor na klimatske uvjete, odnosno obezbjeđenje udobnog boravka kako u zimskom tako i u ljetnom periodu. Naime, prostori prizemlja, relativno kompaktnog plasta od debelih zidova, su namijenjeni boravku u zimskom periodu jer su pružali dobre pretpostavke za odbranu od niskih temperatura vanjskog okruženja. Pri tom se kod obezbjeđenja grejnih tijela nije vodilo računa samo o goloj funkciji, već i o estetsko-psihološkoj dimenziji vatre, pored vode drugog životnog simbola. U halvatu, osnovnoj stambenoj jedinici orijentalno-islamske kuće, u specifično, i za ovaj tip kuće, isključivo svojstven način koncipiranom zidnom plakaru (musanderi), našla su se jedan do drugog tri životna simbola: voda, vatra i odjeća, prostorno predstavljena u vidu banjice (hamamdžika) furune i dušekluka. U svim muslimanskim kućama bez izuzetka, osnovni stambeni prostor je imao ova tri sadržaja, koji su ovisno o bogatstvu sopstvenika, imali viši ili niži stupanj estetske dotjeranosti.

Ovako visok stupanj životnog standarda najširih slojeva jednog naroda je jedinstven za ono vrijeme, koji ni do današnjih dana nije nadmašen. Iako je on proizašao iz filozofije islama, nipošto ga ne smijemo svoditi na čisto religijsku ravninu, jer se, primjera radi, obredno pranje odvijalo u naročito uređenom i samo za tu namjenu predviđenom prostoru – abdesthani. Čak i u seoskim sredinama (gdje su muslimani rjeđe živjeli) susrećemo ove kriterije; primjera radi, domaćin nije mogao oženiti sina ako ovaj nije imao svoju sobu koja je mogla biti i bukvalno prazna, ali je morala imati banjicu. Na katu, koji je bio namijenjen boravku u ljetnom periodu, susrećemo jednu, dvije ili više osnovnih jedinica, po svojoj fukciji simetričnih halvatima iz prizemlja. S obzirom na ugodne prilike vanjskog okruženja, kat je rađen od tanjih, laganih zidova (drveni skelet sa ispunom od ćerpiča), što je pružalo mogućnost maštovitog, graditeljski veoma smionog, razvoja horizontalnog plana. Sva ograničenja prostornog

razvoja u kontaktu sa tlom ovdje su ispravljena smjelim isturanjem volumena u prostor. To iskakanje bijelih kubusa, krajnje rastvorenih u svojoj materijalizaciji, ima svoje racionalno objašnjenje u 'hvatanju' Sunčevog zračenja, neba i vidika, a s druge strane, u težnji da se iz duboke intime osmotri pulsiranje života na mahalskom sokaku. Na katu su i prostori boravka u najprisnijem kontaktu sa prirodom; riječ je o kamarijama (jazluk, krilo). One su tako materijalizirane da imaju izvanredno obezbijeđenu odbranu od pretjerane insolacije, dok pojava sparine jednostavno nije moguća zbog ostvarene cirkulacije zraka (koju omogućava njena uzdignutost na visinu, te blagi prijelazi osunčanih površina u polusjenu i sjenu).

Arhitektonska fizika će nam danas objasniti da mušebak, fina mreža od drvenih letvica nije samo rezultat potrebe zaštite intimnog od pogleda izvana, već transparentni zastor koji omogućava stvaranje polusjene u prostoru osnovne stambene namjene, prirodne ventilacije prostora, ukratko-reguliranja mikroklime (kriptoklime). Ovdje treba posebno potcrtati činjenicu da kod orijentalno-islamskog tipa kuće nema ukopavanja prostora u tlo (ako se to i desi, onda ti prostori nikada nisu namijenjeni stanovanju). Time se izbjegavaju vjerovatni problemi sa vlagom, slabim osvjetljenjem i ventilacijom. Isto tako, prostor zahvaćen krovnom ljuskom oslobođen je funkcije stanovanja; on je ovdje jednostavno tavan, odnosno vrlo efikasni 'tampon' koji etažu kata brani od efekata intenzivne insolacije u toku ljetnog perioda.

Osim kuće za osnovno stanovanje u gradu, bogatiji ljudi, a posebno zemljoposjednici, imali su i svoje, takozvane, ishodne kuće na imanjima (ćiflucima) van grada; one su pandam suvremenim vikend-kućama, što znači da su namijenjene za povremene obiteljske boravke u čistoj prirodi.

Iz ovog kratkog osvrta može se zaključiti da je orijentalno-islamska arhitektura orijentirana prema čovjeku; pri tom, čovjek je u optici kompleksnog sagledavanja jedinstva tjelesnog i duhovnog, kolektivnog i privatno-intimnog. Voda, kao simbol čistoće i zdravlja, je lajt-motiv koji čovjeka prati na svakom koraku i s velikom vremenskom učestanošću.

U nastavku ćemo kroz nekoliko primjera ilustrirati kako sve ovo vide stranci koji su koji su živjeli u drugačijim kulturnim okruženjima.

1. U takvim kućama živeli su ljudi koji su, gde god su to mogli, tražili povezivanje s prirodom zelenoga dvorišta ili vrta sa cvećem i drvećem i sa vodom, a također i sa panoramom širokih vidika. Njihove divanhane su

svojim mnogim prozorima omogućavale tu vezu. A sve to samo je dokaz više estetskih potreba i težnji ljudi tih sredina i tih vremena[4].

2. „Turčin ne gradi gdje drvo ne raste“[5]. (Le Corbusier, arhitekt *moderne*).

3. ... “malo je bilo kuća koje nisu imale sopstvenu baštu, i svaka od njih bila je puna voćaka, naročito jabuka”. (Francuski putopisac Quclet, 1658. godine)[6].

4. “Kuće u Sarajevu ljepše su od kuća drugih gradova; spolja okrečene, one pružaju izgled čistoće i svježine, kojom se odlikuje ovaj grad; one daju ovom gradu sjaj i svježinu koje ne nalazimo u drugim turskim gradovima”. (Charles Pertusier)[7].

5. ...”Sarajevo pruža vrlo živopisan izgled ... Uza svaku kuću se nalazi vrt zasađen drvećem koje, ocrtavajući se među zgradama, čini vrlo lijep utisak. Velike džamije i mnogi minareti doprinose raznolikosti te slike”. (Chaumatte Des Fosses, 1807.godine)[8].

6. ... “bogat amfiteatar gdje se sjene sa radionicama i minaretima slažu u živopisnu, vrlo snažnu kompoziciju, dok široka ravnica, koja se širi poput prednjeg dijela pozornice i u koju se stiču vode sa svih strana, kao i uzvisine koje uokviruju ovaj prostrani bazen (Sarajeva, primj. A.H.) i doprinio je snažno njegovom šarolikom izgledu, upotpunjuje sliku, koja graniči sa veličanstvenim” (Charles Partusier)[9].

Dodajemo ovome i nekoliko impresija stranaca o ljudima ovih prostora, a koji su živjeli u tom vremenu.

1. ...”Ne znam da li ljepota njihovog rublja ili želja da vidim ono što je ono skrivalo, činila vid oštrijim; ali znam da nikad satiri iz komedije Amarillisa nisu govorili sa više oduševljenja o čarima koje su nalazili u

[4] Deroko, A. (1964). *Narodna arhitektura*, knjiga II, Beograd, str. 69
[5] Čelić, Dž. (1970). Grabrijan i Sarajevo. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, god. III, knjiga III, Sarajevo, str. 38.
[6] Šamić, M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Sarajevo, str. 38
[7] Ibid, str. 247.
[8] Ibid, str. 123.
[9] Ibid, str. 187.

ljepoti nimfa, koji su htjeli da iznenade, nego što bi čovjek osjećao čar vidjevši ove nimfe" (misli na žene i djevojke u muslimanskim gradovima). (Putopisac Pullet, 1668. godine)[10].

2. ... „Žene obično imaju lijep stas; mnoge od njih se ističu pravilnim crtama lica, lijepom bojom i bjelinom kože, koja zasjenjuje oči". (Chaumatte Des Fosses, 1807. Godine)[11].

Zaključak. Bogatu kulturu, a napose arhitektonsko-graditeljsku baštinu Bosne i Hercegovine moguće je razumjeti uz dobro poznavanje njenog geopolitičkog položaja, prirodnih osobenosti i historije. Burna historija dovodila je u Bosnu i Hercegovinu mnoge gospodare, pri čemu su oni novi, u pravilu, rušili baštinu predhodnika. Međutim, uvijek je postojala ona konstanta koja je preživljavala i tako vijekovima prenosila osobenost ovog podneblja. Prirodna komponenta spomenute konstante jestu bosanska brda puna ruda, zavijena šumama i razdvojena rijekama. Društvenu komponentu te konstante čine ljudi koji vole Bosnu, koji je razumiju i za nju daju svoj život. Taj društveni lanac seže još od prethistorije, preko Ilira, dobrih Bošnjana (bogumila) do današnjih Bošnjaka. Oni drugi dolazili su u Bosnu po srebro i drvo, po njeno bogato drvno bogatstvo, ili pak da ovdje osiguraju prve odbrambene bedeme svojih matičnih utočišta, bliže ili dalje na Istoku, Zapadu, Sjeveru ili Jugu. U Bosnu i Hercegovinu ne treba dolaziti sa predrasudama, već široko otvorenih očiju; prividi o Bosni mnoge su uvodili u avanture. Mnogi utjecaji došli sa strane na tlu Bosne i Hercegovine doživjeli su specifičnu metaforzu, ne poništavajući uvijek jedni druge, već stapajući se u novi kvalitet koji je, u krajnjem, obogatio svjetsku baštinu. Tu simbiotsku moć Bosne treba istinski razumjeti da bi je se moglo čuvati na dobrobit čovječanstva, bez granica. Burna povijest je razlog zbog čega čak i oni vidljivi tragovi arhitektonsko-građevinskog nasljeđa nisu ispitani; nema sumnje da bi njihovo postavljanje u opći kontekst svjetske civilizacije, predstavu o Bosni i njenom narodu učinilo realnom, čime bi se izbjegle mnoge avanture. Čak i kad je ne bi bilo, Bosnu bi valjalo izmisliti, kao onu kopču koja pravi prirodne, organske prijelaze među suprotnostima. Data od prirode, ona je do sada bila predmetom kušnje i za one koji ju napadaju i one koji ju brane.

[10] Ibid, str. 236.
[11] Ibid, str. 123.

Gradska kuća orijentalnog tipa u Sarajevu

Stambeni kompleks u graditeljstvu Osmanskog Carstva nikada nije imao vodeće mjesto. Ustrojstvo prioriteta u životu, pa samim tim i u arhitekturi, odredila je religija. Stavivši pod svoju lupu ne samo spiritualnu sferu ljudskog života već i ljudsko praktično djelanje i svakodnevnicu, religija je utjecala i na kuću kao opredmećeni i oblikovani prostor u kome se ispoljavao čovjek jednim dijelom svog sveukopnog življenja.

Pojedinačni ljudski životi i sudbine ovdje (u sferi Osmanskog Carstva) nisu bitni, ma o kome se radilo. Kolektivnost je osnovni princip i fundamentalno načelo života. Otuda su gradnje namijenjene kolektivnoj upotrebi (džamije, medrese, hanovi, hamami, bezistani, ...) zauzimale prvo mjesto na ljestvici prioriteta u društvu.

Za razliku od javnih objekata koji su rađeni po ustaljenim kanonima epohe i (uglavnom) bez vidljivih lokalnih specifičnosti, stambena arhitektura se odlikuje bogatom raznovrsnošću i specifičnostima svakog pojedinačnog podneblja[12]. To je, bez sumnje, omogućio njen 'slobodan' tretman u društvu i činjenica da je ona djelo (oficijalno neškolovanih) narodnih majstora-dunđera koji su u gradnju transponirali iskonski duh podneblja i intimnu težnju (imanentnu svakom kreativnom biću) 'da se izraze na svoj način'. Samim tim da stambena kuća u orijentalno-islamskom svijetu nije bila kreirana s namjerom da bude 'reprezent historije'[13], razumljiva je i njena skromnija prisutnost u stručnoj literaturi (u poređenju sa javnim objektima). Daleko je više susrećemo na platnima i skicama slikara, u dnevnicima

[12] Duh te arhitekture (arhitekture Osmanskog Carstva, primj. A. H.) došao je, istina, iz vana, ali su same spomenike podizali o svom trošku sinovi tih dviju pokrajina (Bosna i Hercegovina, primj. A. H.), gradili su ih, klesali i usklađivali sa prilikama i shvatanjima okoline najvećim dijelom domaći ljudi, i Muslimani i kršćani...
Bejtić, A. (1953). *Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH*, Štamparski zavod „V. Masleša", Sarajevo

[13] Čovjek ne pravi kuću za svoje potomke jer ko zna kuda će već sutra morati da krene-to je shvatanje skitačkog stočara, nomada. Zbog takvog shvatanja kuća se gradi od laganog materijala...
Redžić, H. (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 97
Nesiguran život nije dopuštao da bi imućni seljak zidao svoju kuću drukčije od siromašnog, da mu se ne bi prilikom prve invazije ugnijezdio u kuću okupator. Možda su baš te okolnosti uticale da je bosanska kuća ostala jednostavna, bez suvišnog uresa...
Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, str. 12

putopisaca[14], u narodnom književnom stvaralaštvu, nego u znanstveno-stručnim studijama. Ako pređemo preko odnosa religija i društvo-stanovanje i pojedinac glavni razlog što se o staroj orijentalno-osmanskoj kući relativno malo znalo, jest materijal od kojeg je ona primarno materijalizirana, drvo, te temeljno izmijenjena kultura stanovanja, od vremena njene izgradnje do danas. Namijenjena da traje 'ljudskog vijeka', stambena gradnja je rađena od trošnog materijala, ćerpića i drveta (u većem dijelu Bosne). Za nivo stambene kulture vremena u kome je nastala (15-19 stoljeće) ovi su materijali svojim mjestom u prostornoj strukturi objekta osiguravali solidnu fizičku postojanost. 'Useljenjem' nove kulture stanovanja u ove objekte (koja se temeljno razlikuje od izvorne orijentalno-osmanske), objekat (čija dispozicija i materijalizacija nije osmišljena prema novom načinu 'upotrebe prostora') biva izložen novim utjecajima (među kojima je proces parodifuzije naročito izražen) i fizički propada[15].

Đerzelezova kuća

Đerzelezova[16] kuća je locirana na uglu koji čine ulica Sagrdžije i Ulica Sunulah-efendije u općini Stari Grad Sarajevo[17] (geografske koordinate: 43º51'51.87"N, 18º25'45.33"E, nadmorska visina: 594 m), u nekadašnjoj Kadi Bali-efendi mahali koja je formirana u period između 1578. do 1582. godine[18] (Slike 3.1. - 3.4.). Đerzelezova kuća je građena u 17. stoljeću, a sve do konca 20. stoljeća je pripadala kazaskoj obitelji Čevanija.

To je kuća bogate sarajevske obitelji, sa izdiferenciranom jevnom (haremluk) i intimnom zonom (selamluk). Obadva dijela kuće su razvijena kroz prizemlje i kat, sa prostorijama

[14] Detaljni podaci u knjizi: Šamić, Dr M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Veselin Masleša, Sarajevo

[15] Evropeizacija započinje preuređivanjem jednokatne kuće sa zimskim i ljetnim stanom u dvokatnu kuću za dvije porodice. Dakle, sa stanom iznad stana, za razliku od orijentalnih kuća za dvije porodice koje imaju stan pored stana. Preuređenje je nastalo kad standard ljudima nije više dozvoljavao da sami drže dva stana, zimski i ljetni, u jednoj kući.
Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, str. 214

[16] Prema narodnom predanju Bošnjaka, Alija Đerzelez je bio narodni junak kojeg je odlikovala izuzetna hrabrost te pobožnost. Ovaj epski lik je utemeljen na stvarnoj osobi, Gurz Ilyasu. Smatra se da je poginuo (1491) u bici kod utvrđenog grada Sokol na Plivi, a da je sagranjen na polju današnjeg sela Gerzovo kod Mrkonjić-Grada, gdje se ondje i danas nalazi njegovo turbe. Budući je kuća građena u 18. Stoljeću, nije poznato zbog čega je dobila naziv po osobi koja je živjela 200 godina prije njene gradnje.

[17] Lokacija je označena kao k.č. br. 1816 i 1817 (novi premjer) što odgovara k.č. br. 66 i 65, mahala LXXIII (stari premjer), upisanim u z.k. uložak broj LXXIII/1, k.o. Sarajevo III, opština Stari grad Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

[18] Mujezinović, M. (1998), Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knjiga I, 3. izdanje, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Sarajevo Publishing

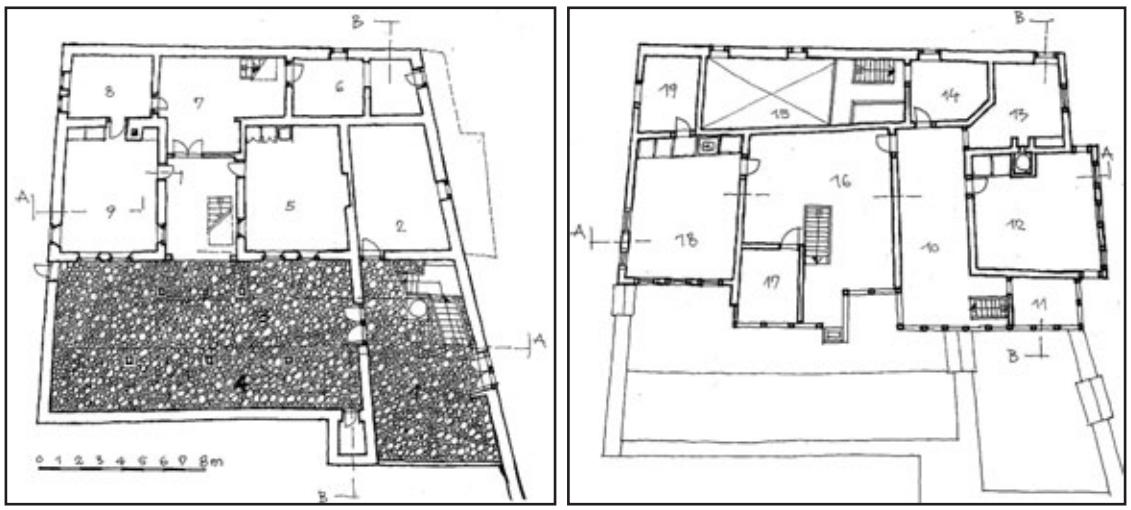
tipičnim za razvijeni tip gradske kuće. Đerzelezova kuća danas ima status nacionalnog spomenika[19] te podliježe mjerama zaštite koje su utvrđene Zakonom o sprovođenju odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika[20].

Slika 3.1. Kuća Alije Đerzeleza. Lokacija

[19] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4 Aneksa 8 Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39 stav 1 Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 30. avgusta do 5. septembra 2005. godine, je donijela Odluku kojom se Graditeljska stambena cjelina kuće poznate kao kuća Alije Đerzeleza u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. (Objavljeno u "Službenom glasniku BiH", broj 82/07).

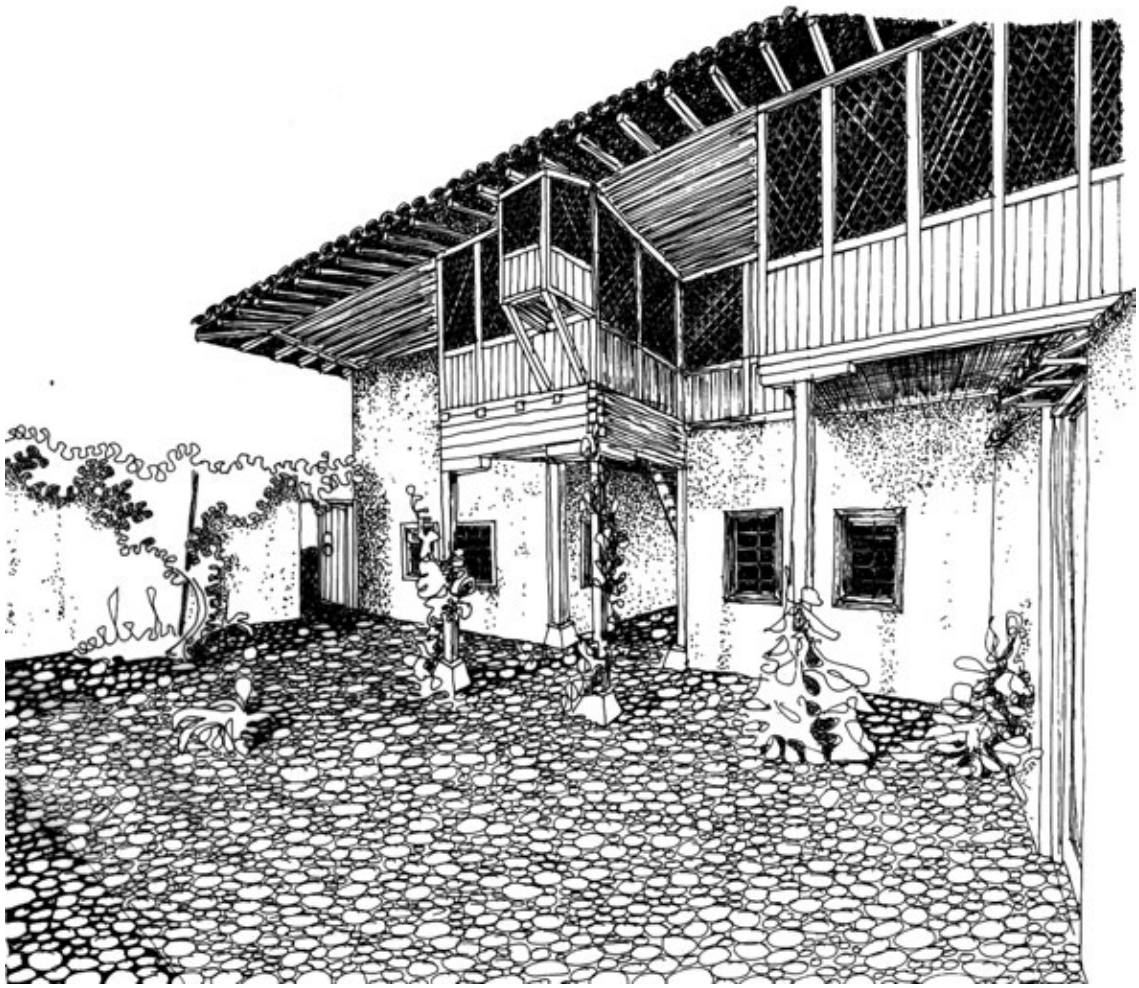
[20] „Službene novine Federacije BiH", br. 2/02, 27/02 i 6/04).

Slika 3.2. Kuća Alije Đerzeleza. Osnova prizemlja (lijevo): 1. muška avlija, 2. magaza, 3. ženska avlija, 4. ljetni mutvak, 5. halvat, 6. huđera, 7. mutvak, 8. halvatić, 9. Halvat; Osnova kata (desno): 10. muška divanhana, 11. kamerija, 12. muški čardak (ćošak), 13. kahveodžak, 14. čardačić, 15. dimluk, 16. ženska divanhana, 17. abdesthana, 18. ženski čardak, 19. čardačić

Slika 3.3. Kuća Alije Đerzeleza: vrata na čardaku (lijevo), dio dimluka (u sredini) i obrada unutarnjih površina halvata (desno)

Slika 3.4. Kuća Alije Đerzeleza. Pogled iz avlije

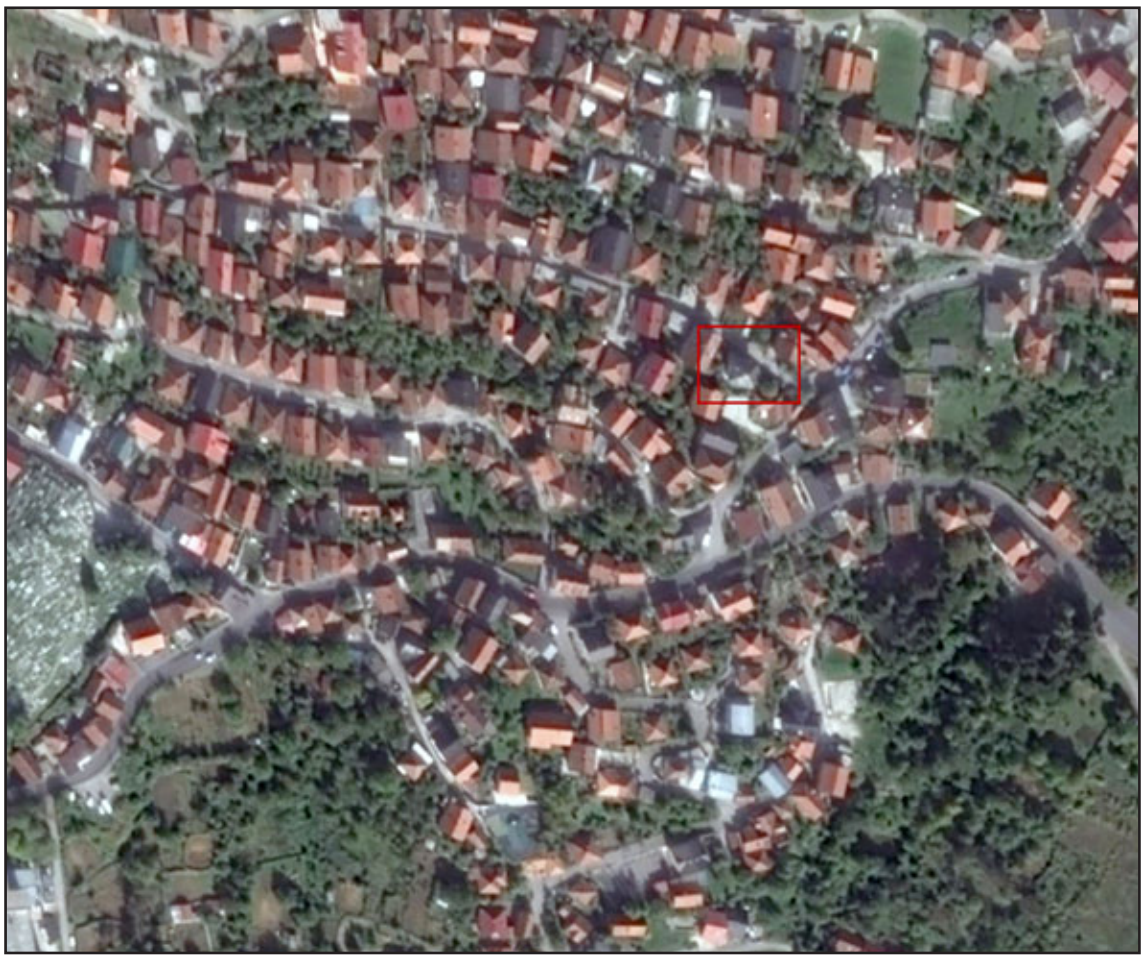
Panjina kuća

Kuća poznata kao Panjina kula locirana je u ulici Kaukčijina br. 3, naselje Sedrenik, općina Stari Grad Sarajevo (geografske koordinate: 43º52'23.26"N, 18º25'43.81"E, nadmorska visina: 728 m.), (Slike 3.5. - 3.9.). Nakon smrti posljednjeg potomka obitelji Panja (1879)

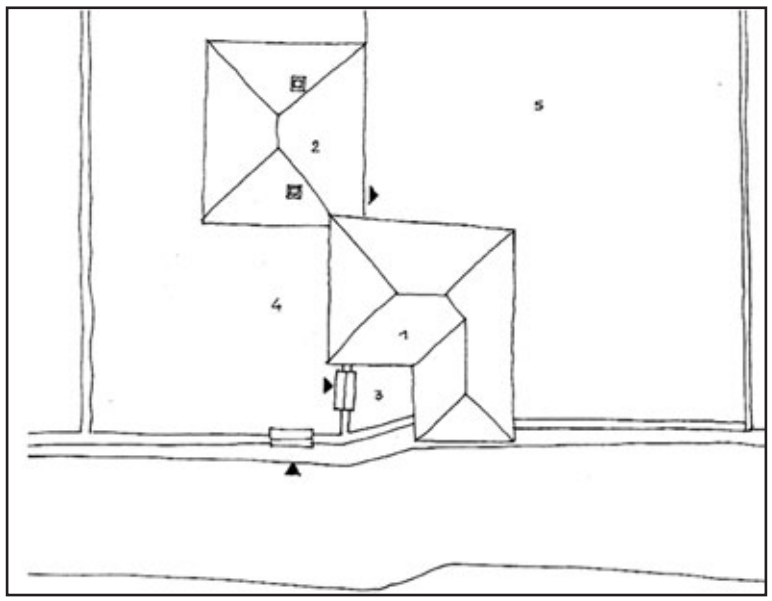
gradnju je ženidbenim vezama naslijedila obitelj Kumašin, pa se, uz uobičajeni naziv Panjina kula može sresti i drugi naziv za ovaj objekat, Kumašinova kula. Objekat Panjina kula je od 1951. godine ima status spomenika kulturno-historijskog nasljeđa. Sarajevska obitelj Šabanović je kupila objekat 1963. godine. Od 2008. godine vlasnik objekta je Općina Centar Sarajevo. Sarajevska obitelj Panja je početkom 18. stoljeća izgradila svoj ljetnikovac (ishodnu kuću) na Sedreniku, tada neizgrađenom prostoru, visoko iznad centra grada i starih mahala. Kuća je u svemu rađena kao gradska kuća, pa je tako imala svoj javni dio (selamluk) i svoj intimni dio (haremluk). Pri tome, haremluk je građen po shemi prizemlje plus kat, dok je selamluk, uz prizemlje i kat imao i suteren, kao prostor za skladištenje robe.

Sa ulice se prvo pristupalo u prostranu avliju selamluka, a odavde u avliju haremluka. Iz avlije selamluka se moglo pristupiti u baštu i bostanluk, kao i iz avlije haremluka. U prizemlju haremluka centralno mjesto zaouzima halvat, univerzalna prostorija za boravak u zimskom periodu. Tu je još pristupni prostor (hajat) te kuhinja (mutvak). Na kat se pristupalo stubištem (basamacima) koje su bile smještene u dijelu avlije koji je natkriven (kapali avlija) etažom kata. Kat je bogato razvijen, u vidu slova L, pri čemu je između dva kraka tlocrta (L) bio zračni prostor avlije haremluka. Na ovaj je način svaki od krakova tlocrta kata dobio po jednu veliku univerzalnu prostoriju za boravak (čardaci), dok su ostatak tlocrta kata činili zračni prostor mutvaka (dimluk), ostava za posteljinu (sandukluk) te prostrana divanhana sa dvije kamerije, jednom koja je orijentirana na pristupni sokak i drugom koja je orijentirana na avliju selamluka, s panoramskim pogledom na grad Sarajevo. Haremluk je vremenom porušen, tako da je od Panjine kule ostao samo javni dio (selamluk). I selamluk je vremenom bio devastiran iz raznih razloga, ali i obnavljan[21] (Sl. 7.60., 7.61.). U periodu 2009-2011 Općina Centar Sarajevo je obnovila selamluk Panjine kule. Kod obnavljanja objekta nastojalo se očuvati njegovo autentično stanje, kako u enterijeru tako i u eksterijeru, te da, kao takav, svjedoči o kulturi stanovanja u Sarajevu u vrijeme Osmanske Imperije.

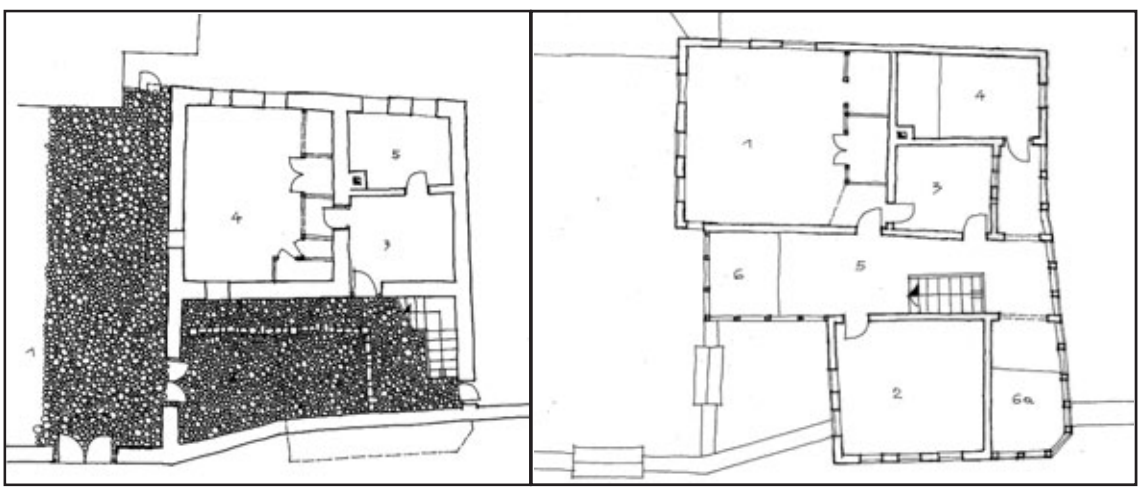
[21] Zadnja u nizu obnova selamluka Panjine kule desila se 2011. godine (svečano otvorenje je upriličeno 4. Maja 2011. godine).
Izvor: http://www.klix.ba/vijesti/bih/zavrsena-rekonstrukcija-panjine-kule/101115094, Pristup: 19. Decembar 2015.

Slika 3.5. Panjina kuća. Lokacija

Slika 3.6. Panjina kuća. Situacija: 1. Haremluk, 2. Selamluk, 3. Ženska avlija, 4. Muška avlija, 5. Bašta i bostanluk

Slika 3.7. Panjina kuća. Osnova prizemlja haremluka (lijevo): 1. muška avlija, 2. ženska avlija, 3. hajat sa huđerom, 4. halvat, 5. Mutvak
Osnova kata haremluka (desno): 1. veliki čardak (ćošak), 2. čardak, 3. sandukhana, 4. dimluk, 5. divanhana, 6. kamerija, 6a. kamerija

Slika 3.8. Panjina kuća (Stanje 1. Jula 2009)

Slika 3.9. Panjina kuća (Obnova objekta 2009-2011)

Saburina kuća

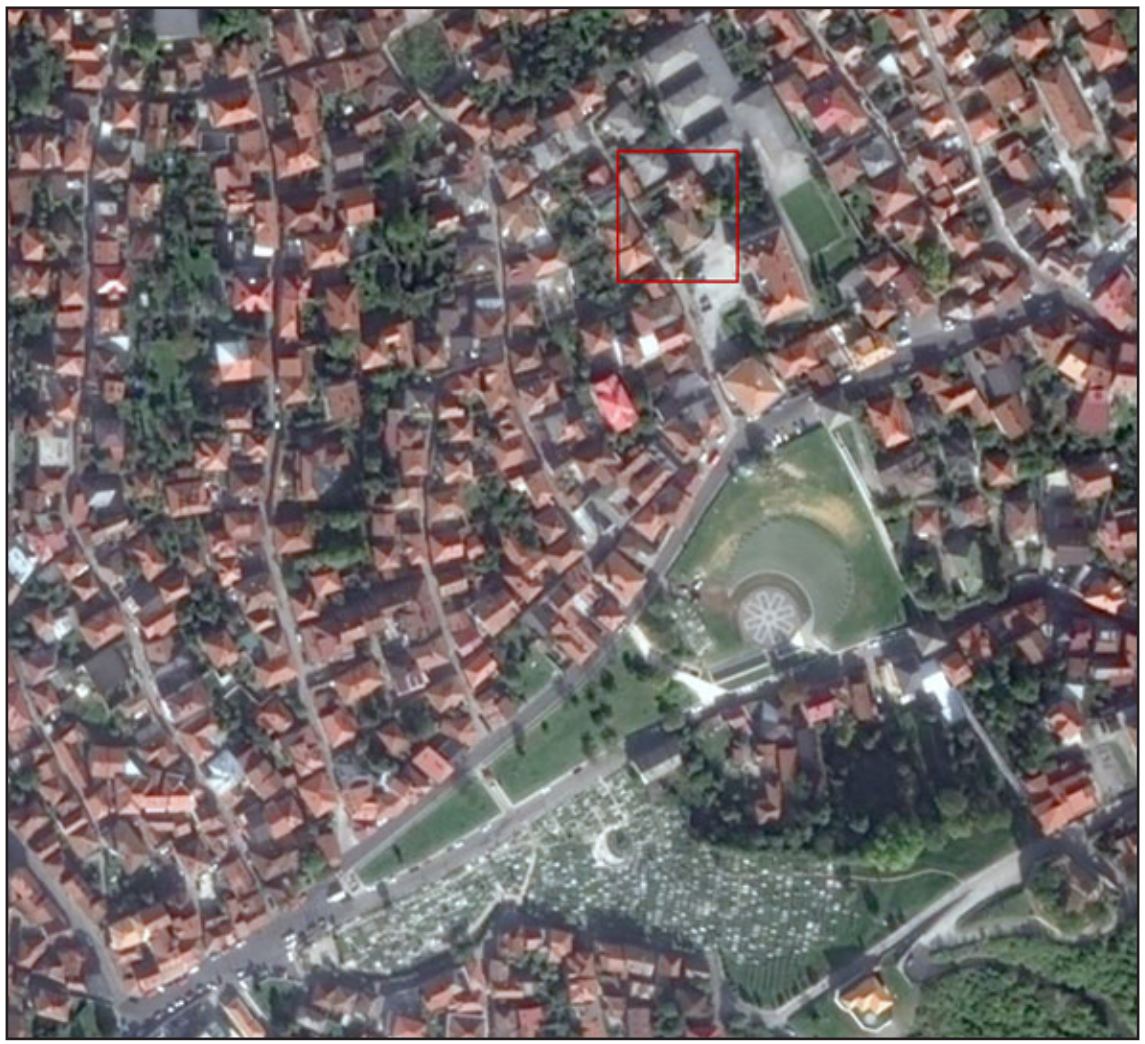
Saburina kuća je locirana na parceli označenoj kao k.č. broj 1711 (novi premjer), što odgovara k.č. broj 14, mahala XCVI (stari premjer), upisanoj u z.k. uložak broj XCVI/53, k.o. Sarajevo II, općina Stari Grad Sarajevo, Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina (geograafske koordinate: 43º51'49.72"N, 18º26'09.01"E, nadmorska visina: 612 m.). Saburina kuća je izgrađena u 18. stoljeću, a pripadala je staroj sarajevskoj kazandžijskoj obitelji Sabure[22] koja je izrađivala i trgovala kazandžijskom robom. Ova je obitelj, osim kuće, imala baštu, mlin, baštu u Medresetima, magazu u Tašlihanu, dućan sa magazom kod Careve ćuprije, te dućane, magaze, zemlju i objekte u selima oko Sarajeva.

Sadašnje stanje Saburine kuće jest tek očuvani ostatak (selamluka) nekadašnje bogate kuće koja je imala javni (selamluk) i indimni dio (haremluk). Haremluk kompleksa Saburine kuće je potpuno propao nakon 1918. godine. Selamluk (koji je izgrađen 1750. godine) je očuvan i u više navrata obnavljan. Nakon što je u ratu (1992-1995) objekat bio izravno pogođen granatama, uslijedila je njegova obnova koja je okončana tek koncem 2015. godine. Saburina kuća u Sarajevu ima status nacionalnog spomenika kulture[23] od 2006. godine te, sukladno k tome, na objekat se odnose propisane mjere zaštite[24].

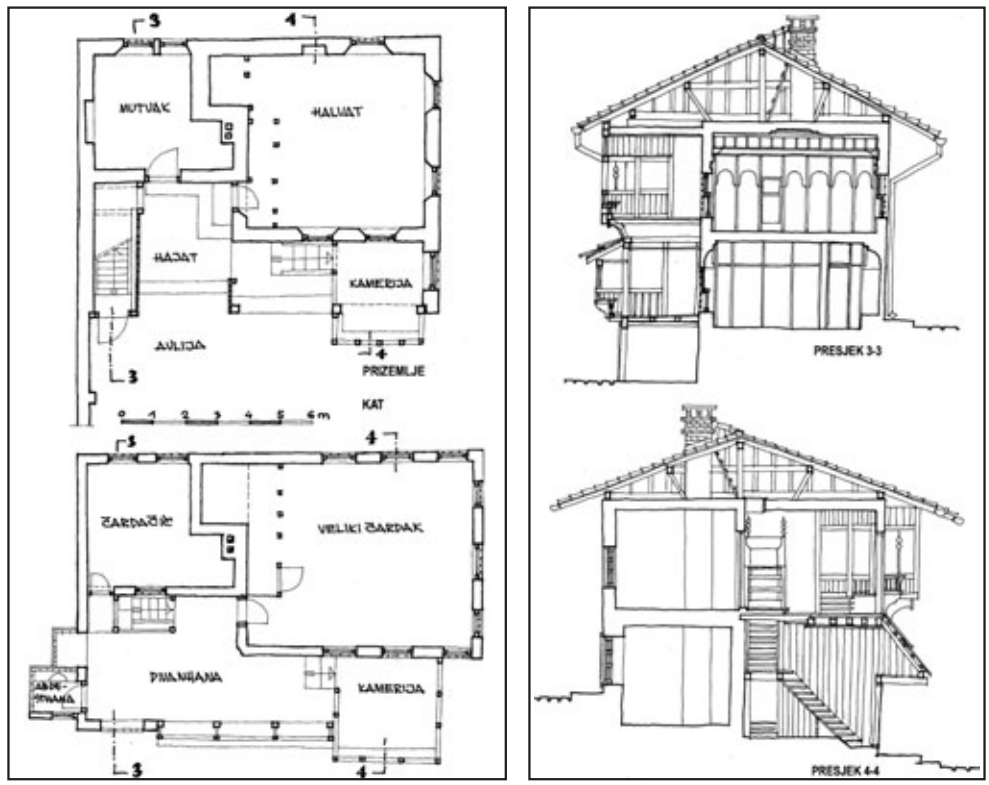
[22] Kako navodi H. Kreševljaković, najstarije Sabure su bili braća Hadži Mehmed i Hadži Sulejman. Hadži Mehmed je umro prije 1769. godine. Hadži Mehmed je imao pet sinova: Hadži Mustafu, Begu Ibrahim-agu, Hadži Smaila, Saliha i Hadži Abdulaha. Braća Hadži Mustafa i Bego Ibrahim-aga su naslijedili očevu radnju i bili su suvlasnici, skupa sa stricem Hadži Sulejmanom, čitave imovine obitelji Sabura...Posljednji muški potomak obitelji Sabura bio je Hadži-Ibrahim-aga koji je umro 1867. Godine, a njegova kći Hasiba je posljednji potomak, umrla 1905. godine... Saburina kuća je mirazom došla u posjed obitelji Žiga.
Podaci prema: Kreševljaković, H. (1951). *Kazandžijski obrt u BiH*, GZM, VL VI.

[23] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V. stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 16. do 22. maja 2006. godine, donijelo je Odluku kojom se Stambena cjelina Saburina kuća u Sarajevu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.
(Objavljeno u "Službenom glasniku BiH", broj 88/07.

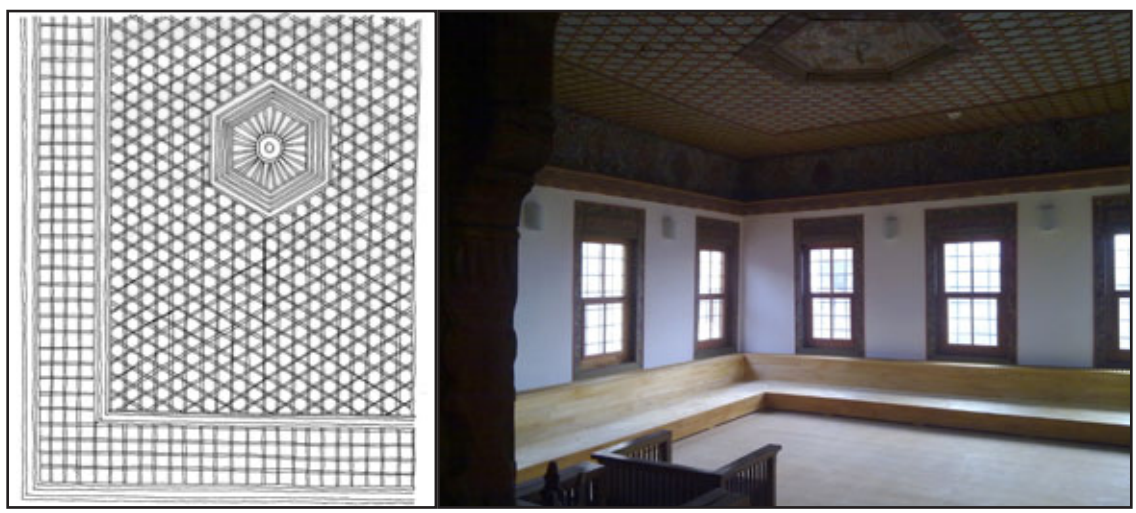
[24] Na nacionalni spomenik primjenjuju se mjere zaštite, utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", broj 2/02, 27/02 i 6/04).

Slika 3.10. Saburina kuća. Lokacija

Slika 3.11. Saburina kuća. Osnove prizemlja i kata (lijevo) i presjeci (desno)

Slika 3.12. Saburina kuća. Drveni strop (šiše) u velikom čardaku

Slika 3.13. Vrata na čardaku i detalj dekoracije krila vrata

Slika 3.14. Saburina kuća: dolaf (lijevo) i obrada unutarnjih površina prostora (desno)

Slika 3.15. Saburina kuća: pogled sa ulice (lijevo) i pogled iz avlije kuće (desno)

Svrzina kuća

Svrzina kuća je locirana na parceli označenoj kao k.č. broj 1970 (novi premjer) k.o. Sarajevo III, što odgovara k.č. br. 61 i 22 (stari premjer) k.o. Mahala LXXV Sarajevo, upisan u zk. uložak broj LXXV/34, Općina Stari Grad Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina (geografske koordinate: 43°51'43.53"N, 18°25'45.07"E, nadmorska visina: 574 m). Svrzina kuća je situirana u Ulici Glođina, u četvrti poznatoj pod nazivom Čurćića brijeg, u blizini Jahja-pašine (Čurćića) džamije. U velikom požaru koji je zadesio Sarajevo (1697), izgorjela je Jahja-pašina džamija. Džamiju je (1698) obnovio hadži-Salih-aga Čurćić, po kome su i džamija i mahala u kojoj se ona nalazi dobile ime. Svrzina kuća je jedan od najreprezentativnijih primjera gradske kuće orijentalnog tipa u Sarajevu. Kuću je u 17. stoljeću izgradila poznata sarajevska obitelj Glođo[25]. Svrzinu kuću (kao nacionalni spomenik) čine četiri povezane stambene jedinice, dvije avlije sa baščama i avlijskim zidovima. Najveći dio oprema Svrzine kuće je originalan. Svrzina kuća se smatra jednim od najvažnijih i najočuvanijih primjera gradske kuće orijentalnog tipa na prostoru bive Jugoslavije. Svrzina kuća ima status nacionalnog spomenika kulture[26] od 2004. godine te sukladno ovoj činjenici na ovaj se kompleks odnose mjere zaštite utvrđene Zakonom o provođenju odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika[27].

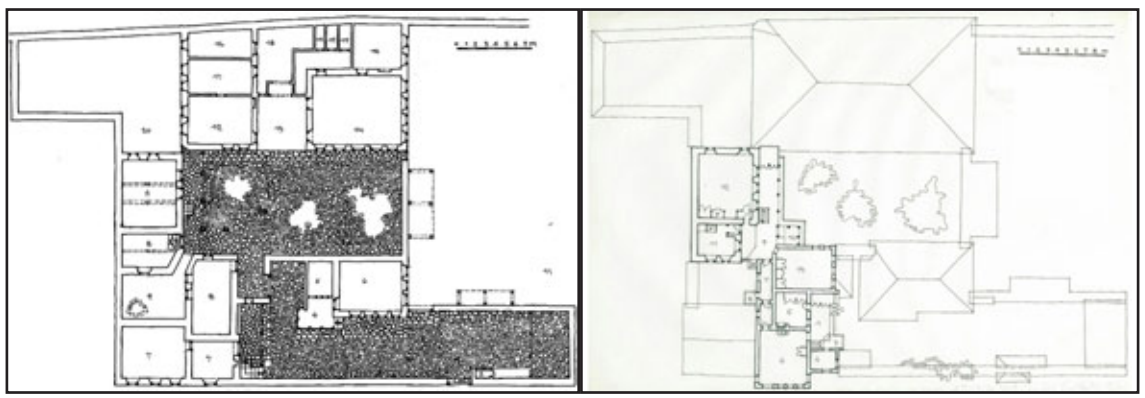
[25] Hamdija Kreševljaković smatra da je Svrzina kuća postojala već 1640. godine, a da je stradala u velikom požaru što ga je namjerno izazvao princ Eugen Savojski (1697. godine) nakon upada u Sarajevo. Kuća je obnovljena u 18. stoljeću, a prizemni objekat ('ženska kuća') je izgrađen 1832. godine... Kuću je izgradila ugledna sarajevska obitelj Glođo čiji je posljednji sljedbenik, Ahmed Munib-efendija Glođo, zbog neposlušnosti veziru protjeran (1848) na Kretu, gdje je (1850) i umro. Kako spomenuti Glođo nije imao muških potomaka, kuća je ženidbenim vezama dospjela u vlasništvo obitelji Svrzo.
Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela I-III*, "Veselin Masleša", Sarajevo
Svrze su kuću šezdesetih godina 20. stoljeća prodali Muzeju grada Sarajeva u čijem se vlasništvu kuća i danas nalazi.

[26] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 2. do 8. novembra 2004. godine donijela je Odluku kojom se Stambena graditeljska cjelina - Svrzina kuća u Sarajevu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.
(Objavljeno u „Službenom glasniku BiH", broj 2/06.).

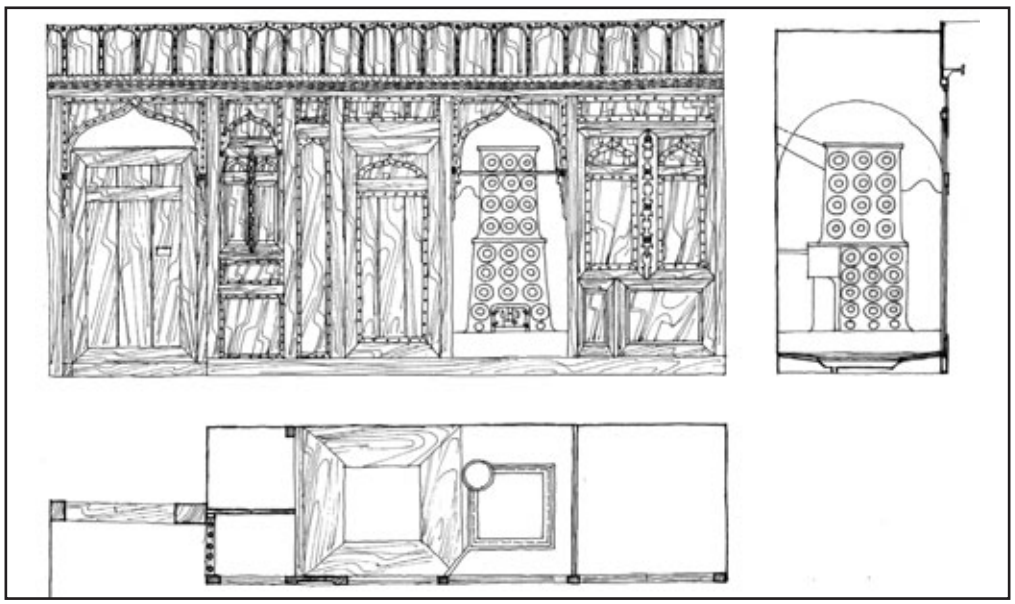
[27] Mjere zaštite su uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH" br. 2/02, 27/02 i 6/04).

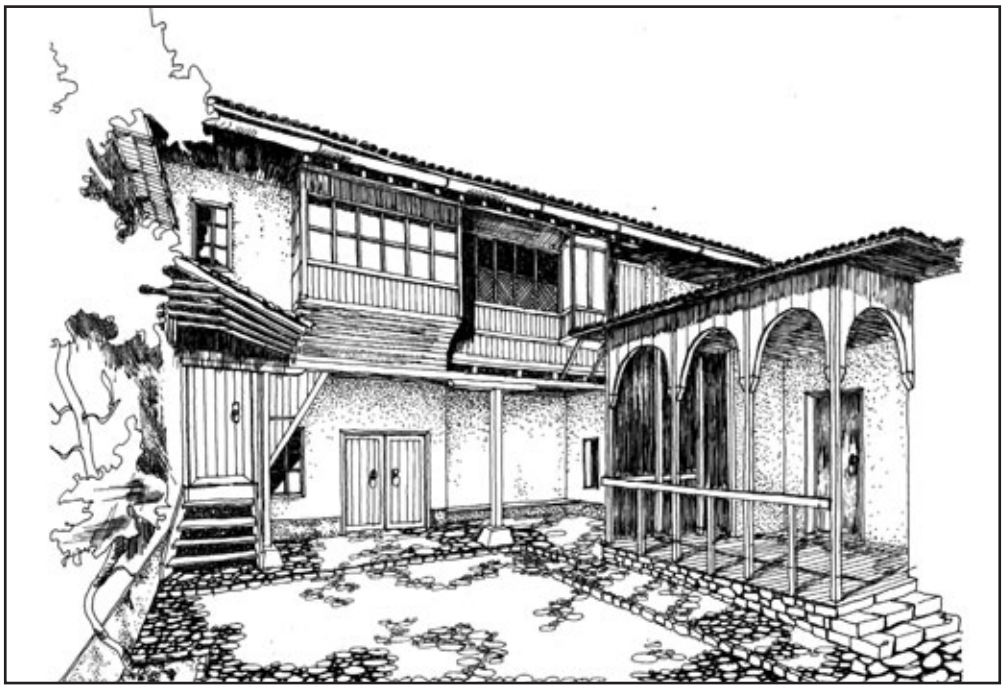
Slika 3.16. Svrzina kuća. Lokacija

Slika 3.17. Svrzina kuća. Osnova prizemlja (lijevo): 1. muška avlija, 2. zahod (ćenifa), 3. drvarnik (odunluk), 4. hajat, 5. Kahve-odžak, 6. muški halvat, 7. staja za konje (ahar), 8. magaza, 9. ljetni mutvak, 10. ženska avlija, 11. Vrt (bostanluk), 12. halvatić, 13. hajat, 14. ženski halvat, 15. halvatić, 16. huđera (ostava), 17. halvatić, 18. mutvak, 19. zahod (ćenifa), 20. Bašta. Osnova kata (desno): 1. muška divanhana, 2. abdesthana, 3. kamerija, 4. momačka soba, 5. Kahve-odžak, 6. muški čardak (ćošak), 7. mubedin, 8. zahod (ćenifa), 9. ženska divanhana, 10. kamerija, 11. čardačić, 12. čardak, 13. čardak

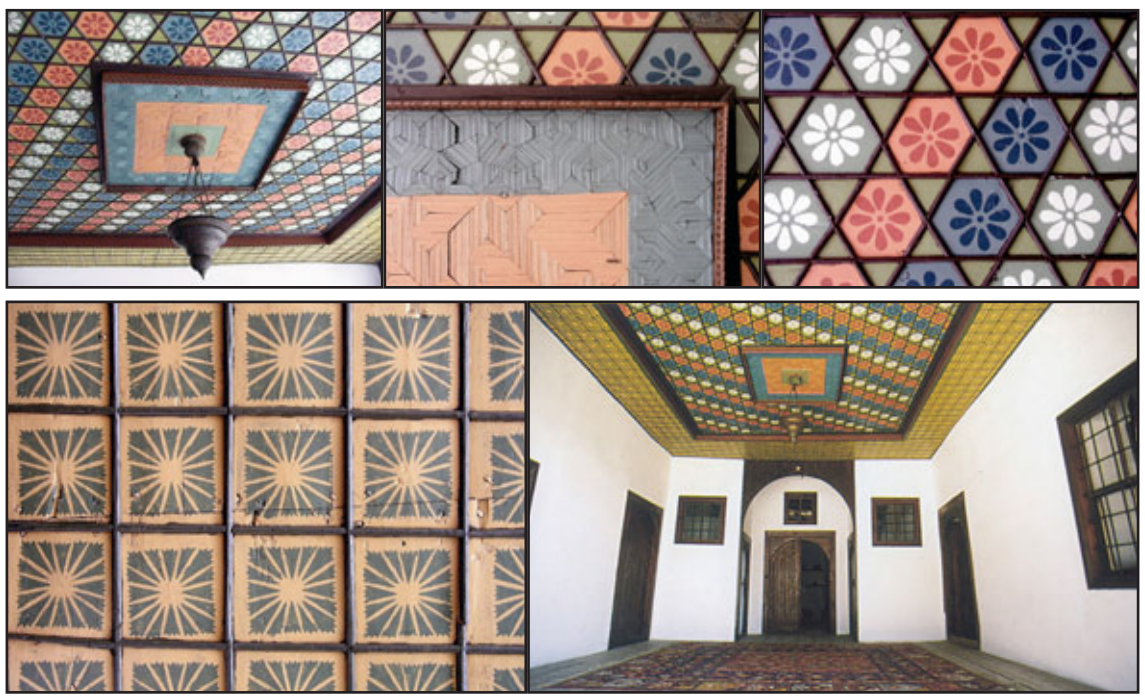
Slika 3.18. Svrzina kuća. Musandera

Slika 3.19. Svrzina kuća. Perspektiva iz muške avlije

Slika 3.20. Svrzina kuća. Unutarnje uređenje prostora kuće

Slika 3.21. Svrzina kuća. Obrada unutarnjih površina prostora.

Slika 3.22. Svrzina kuća. Obrada eksterijera

Zaključak. Nakon što je predstavljeno nekoliko kuća orijentalnog tipa u Sarajevu, mogu se izvući sljedeći zaključci:

1. Drvo je ključni materijal čija primjena u gradskoj kući orijentalnog tipa u Sarajevu obuhvata sve elemente gradnje, osnovne konstrukcije, elemenata otvora do elemenata unutarnjeg mobilijara, te obrade površina kako u interijeru tako i u eksterijeru.
2. Ključna uloga drveta u prvom je redu određena njegovim obiljem u dotičnoj prirodnoj sredini, a onda i jednostavnošću njegove eksploatacije te primjenom u definiranju konstruktivno-prostornog sklopa gradnje, uz zadovoljenje svih empirijsko-tehničkih i umjetničkih zahtjeva.
3. U spektru faktora koji determiniraju arhitekturu gradske kuće orijentalnog tipa u Sarajevu uočljiva je snažna uzajamna uvjetovanost. U nekim su slučajevima određeni zahtjevi iznudili primjenu drveta: potreba za širokim vidicima iz kuće prema njenom okruženju uvjetovala je doksatno izbacivanje i rastvorenost vanjskih zidova kata, pri čemu je drvo sa svojim mehaničkim performansama osiguravalo ispunjenje ovog zahtjeva. Izrada unutarnjeg mobilijara (naročito musandere kao baterije potencijalnih funkcija) imala je u drvetu najprimjerenije sredstvo materijalizacije.
Elementi otvora su se u ono vrijeme najčešće radili od drveta, pri čemu je primjena metala (onda kovanog željeza, uglavnom) nije dolazila u obzir zbog njegove visoke cijene i, konačno, neprimjerenosti zahtjevima „tople atmosfere“ koju treba da ostvari kuća.
Drvo je svojim mjestom u objektu, zahvaljujući mogućnosti obrade, svojom ‘prirodnošću i toplinom’ dalo određenim detaljima posebnu specifičnost: strop (šiše), mušebci na prozorima, obrada podgleda doksata, obrada streha, stubišta, divanhane, kamerije... Sve su to detalji po kojima, između ostalog, i prepoznajemo ovu kuću. Drugi materijal (izravno preuzet iz prirode) nije mogao doći na nabrojana mjesta, pa samim time i da ostvari ovako snažne efekte.
4. Napokon, sami graditelji gradske kuće orijentalnog tipa u Sarajevu (narodni majstori, ‘dunđeri’) dali su svoj veliki udio unošenjem osobenosti u kreiranju standardnih elemenata ove kuće. Iskonska težnja svakog

pojedinca da bude originalan, da ima 'svoj stil', rezultirala je bogatstvom detalja u okviru globalnog stila gradnje u ovom podneblju.

Najviša poruka arhitekture gradske kuće orijentalnog tipa u Sarajevu jest spremnost i umijeće njenih kreatora da obuhvate najširu lepezu parametara koji je determiniraju. Ako to budemo u stanju otkriti[28], kontinuitet sa nasljeđem će biti obezbijeđen.

[28] ..."ako su se vaša inteligencija i vaša osjećajnost izvježbale u tome da posmatraju stvari prirode kao stvari umjetnosti, stvari srca, u tekstu i kontekstu, što znači, ovdje da posmatrajući lokalnu arhitekturu unutrašnjosti ili spoljašnosti, u zavisnosti od sredine koja ju je stvorila, epohe koja ju je rodila, financijskih i tehničkih sredstava koja su je omogućila – u tome trenutku vi biste bili obaviješteni, mogli biste da razmišljate i osjećate, da uočavate, stekli biste obrazovanje, shvatili biste"... Le Corbusier, Predgovor knjizi:
Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana

Gradska kuća orijentalnog tipa u Mostaru

Kajtazova kuća u Mostaru izgrađena je koncem 17. stoljeća i primjer je razvijenog tipa gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini (Slike 3.23. - 3.25.). Ovaj tip kuće karakterizira vrlo razvijena dispozicija horizontalnog i vertikalnog plana, bogatstvo sadržaja te razdvajanje muškog (selamluk, javni dio) i ženskog (haremluk, intimnoporodični dio) dijela kompleksa.

Kajtazova kuća je (u skladu sa uobičajenom shemom ovog tipa kuće) razvijene kroz prizemlje

i kat. I selamluk i haremluk imaju unutarnje dvorište, avliju (koje je od okruženja ograđeno relativno visokim i snažnim kamenim zidom); avlije su popločane kamenom kaldrmom, a zelenilo (voće, loza i cvijeće) oplemenjuje atmosferu avlije čineći je bogatim privatnim parkom. Skoro neprimijetno, ograđeni a nenatkriveni prostor avlija, prelazi u natkrivene prostore kućnog trijema – hajata; u trijemovima su drvena stubišta koja vidno pokazuju put ka etaži kata.

Na razini kata ponovno vidimo otvorene, snažnim strehama natkrivene prostore (divanhane, kamerije), i osnovne stambene prostore (čardake).

Razigranu konturu kata prati jednostavno četverostrešno krovište čiji je volumen (zračni prostor) dobra odbrana osnovnih stambenih prostorija kata (zimi od niskih temperatura i vjetra, a ljeti od pretjeranog zagrijavanja). Treba zapaziti da je osnovna krovna konstrukcija rađena od drveta, a da pokrevka od kamenih ploča.

Glavni stambeni prostori su polivalentni (u isto su vrijeme dnevni boravci, trpezarije, sobe za prijeme, spavaće sobe); polivalentnost omogućava odsustvo namještaja koje, u europskom razumijevanju, definira namjenu prostorije. Ustvari, glavne prostorije, na ulaznom zidu u prostoriju, imaju ugrađenu bateriju, musanderu (koju za ovaj tip kuće standardno sačinjavaju dušekluk-plakar za posteljinu, banjica-hamamdžik i furuna-zemljana peć); aktiviranjem

nekih od sadržaja ove baterije, prostor, u europskom smislu, postaje soba za spavanje ili kupaonica; uz ostala tri zida polivalentne prostorije urađena je sofa za sjedenje-minderluk, koji prostoriji daje dimenziju dnevnog boravka; unošenjem sinije (niskog, okruglog stola), dnevni boravak postaje trpezarija.

Budući su zidovi debeli (naročito oni u prizemlju, građeni od kamena ili ćerpića) bilo je moguće u njima ugraditi niše-dulafe, koji su imali ulogu europskih komoda i ormara; očito, i na ovaj se način dobijalo na slobodi podne površine.

Debeli kameni zidovi prizemlja su rađeni u natur-izvedbi, omalterirani su samo iznutra; zidovi kata su dijelom od kamena, a dijelom rađeni u bondruk-sistemu (drveni skelet sa ispunom od ćerpića); lake zidove na katu vidimo kao rezultat izrazite potrebe ljudi da sa svojim izgrađenim prostorom izađu u slobodni prostor unutarnjeg dvorišta na način konzolnog prepuštanja kata mimo konture prizemlja. Za razliku od teških kamenih zidova (koji definiraju konture kata sa tri strane-fasade), u natur-izvedbi, lagani su zidovi obostrano malterirani, obojeni u bijelo i sa mnoštvom perforacija prozorima; spram kamenih zidova doimaju se sofisticirano.

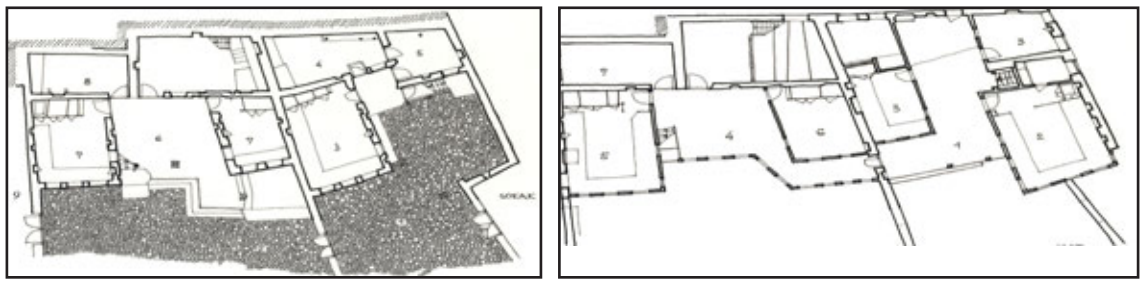
Iako dispozicija, konstrukcija i materijalizacija ove kuće neodoljivo inicira diskusiju o arhitekturi kao umjetnosti, arhitekturi kao kompleksnoj slici čovjeka i društva u kojem živi, sve je osmišljeno i urađeno krajnje racionalno, s opravdanjem fizikalno provjerenih rješenja i ekonomske svrsishodnosti.

Svi (već navedeni) principi bioklimatske arhitekture i ovdje se mogu iščitavati, s tim da je način na koji su ostvareni na visokom umjetničkom nivou.

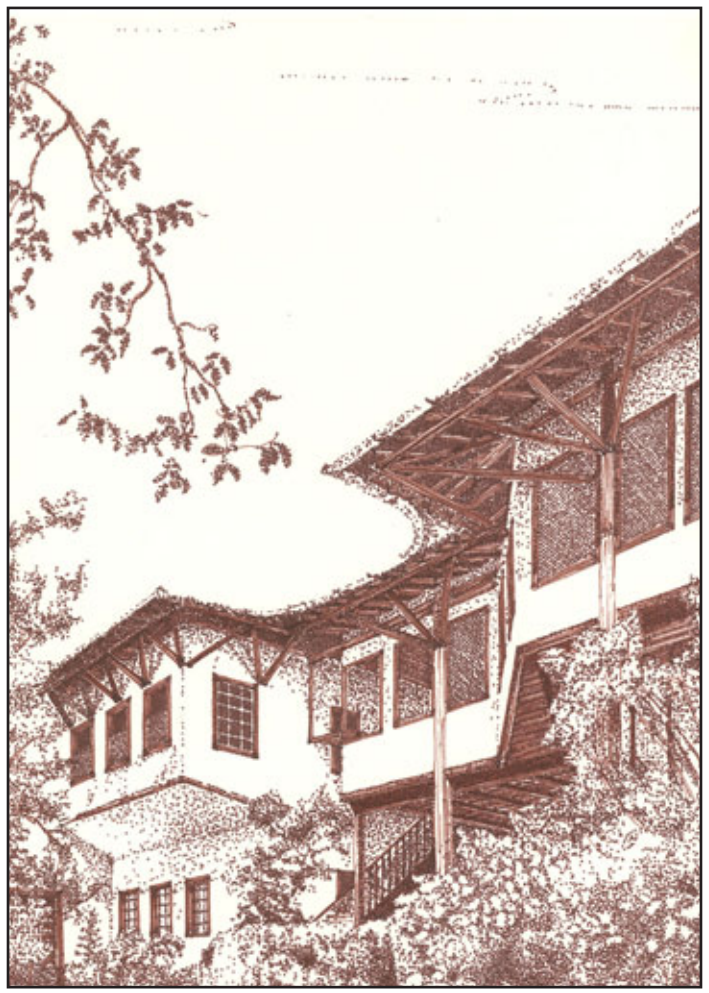
Sve što je rečeno za Kajtazovu kuću u Mostaru moglo bi se ponoviti i za niz drugih primjera gradske kuće orijentalnog tipa i u drugim gradovima u Hercegovini: kompleks Begovina na rijeci Bregavi (u Stocu), Đulhanumina kuća u Stocu, Bišćevića ćošak u Mostaru, Begovu kuću u Trebinju[29].

Javni dio kuće (selamluk) granatiran je a potom izgorio u ratu (1992-1995) i do danas nije obnovljen. Kuća je u posjedu novih vlasnika, a na mjestu nekadašnjeg selamluka kuće izgrađena je kuće bez ikakve arhitektonske vrijednosti.

[29] Zanimljivo je da je poznati austrijsko-američki arhitekta Richard Neutra (1892-1970) 1915. godine uradio izvanredan akverel ove kuće, očito inspiriran njenom ljepotom.

Slika 3.23. Kajtazova kuća u Mostaru: prizemlje (lijevo) i kat (desno)

Slika 3.24. Kajtazova kuća, Mostar

Slika 3.25. Kuća obitelji Kajtaz

Biščevića kuća (Biščevića ćošak) u Mostaru je jedan od najreprezentativnijih primjera gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini. Kuća je izgrađena 1635. godine. Ima izdiferenciran javni (selamluk) i intimno-pododični dio (haremluk). Najupečatljiviji elementi ove kuće su doksati orijentirani na rijeku Neretvu, te divanhane orijentirane na unutarnja dvorišta (avlije). Do danas je očuvan bogato uređeni enterijer ove kuće[30] (Slika 3.26.).

[30] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 09-2-92/04-1 od 04.05.2004. godine Stambena graditeljska cjelina Bišćević – Lakišić u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Pogled na kuću sa desne obale Neretve

Avlija

Enterijer ćoška (halvata)
Slika 3.26. Bišćevića ćošak u Mostaru

Muslibegovića kuća u Mostaru je reprezentativan primjer gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini sa izdiferenciranom javnom zonom (selamluk) i intimno-obiteljskom zonom (haremluk). Objekat je građen početkom 18. stoljeća[31]. Za razliku od 'klasičnih' rješenja bogatih gradskih kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini sa slobodnim razvojem horizontalnih planova, Muslibegovića kuća u Mostaru se odlikuje naglašenom simetrijom u razvoju horizontalnih planova, što je utjecaj sličnih rješenja kuća u Istambulu (odnosno 'europizacije stambene arhitekture orijentalnog tipa'), iz istog vremenskog perioda (Slika 3.27.). Ovaj je utjecaj još očigledniji u razvoju vertikalnog plana kuće koja ima četiri etaže, umjesto uobičajenih rješenja sa dvije etaže (prizemlje i kat), odnosno tri etaže (suteren u dijelu osnove kuće situirane u nagetom terenu, prizemlje i kat).

Slika 3.27. Muslibegovića kuća u Mostaru

[31] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 09-02-100/03-1 od 07.05.2004. godine Stambena graditeljska cjelina porodice Muslibegović u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Gradska kuća orijentalnog tipa u Stocu

Stambeni kompleks Begovina u Stocu[32] je sagrađen na lijevoj obali rijeke Bregave u periodu od 1840. do 1860. godine što potvrđuju godine urezane (u drvorezbi) nakih elemenata kućnog namještaja u ovom kompleksu. Kompleks Begovina su uradila četvorica braće Rizvanbegovića (Slika 3.28.).

Kompleks je sa desnom obalom Bregave, gdje se nalazi Đulhanumina kuća (Mustajbegov konak), povezivao Rizvanbegovića most (Ćuprija u Begovini). Tijekom rata (1992-1995) kompleks je zapaljen i skoro potpuno uništen. Jednu od kuća je obnovio Prof. dr Fahrudin Rizvanbegović[33].

[32] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 09-02-1020/03-7 od 29.05.2008. godine kompleks Graditeljska stambena cjelina Begovina u Stocu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Odluka je objavljena u „Službenom glasniku Bosne i Hercegovine“ br. 89/09.

[33] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku stambenu cjelinu Begovina u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-02-1020/03-7, od 29.05.2008. godine.

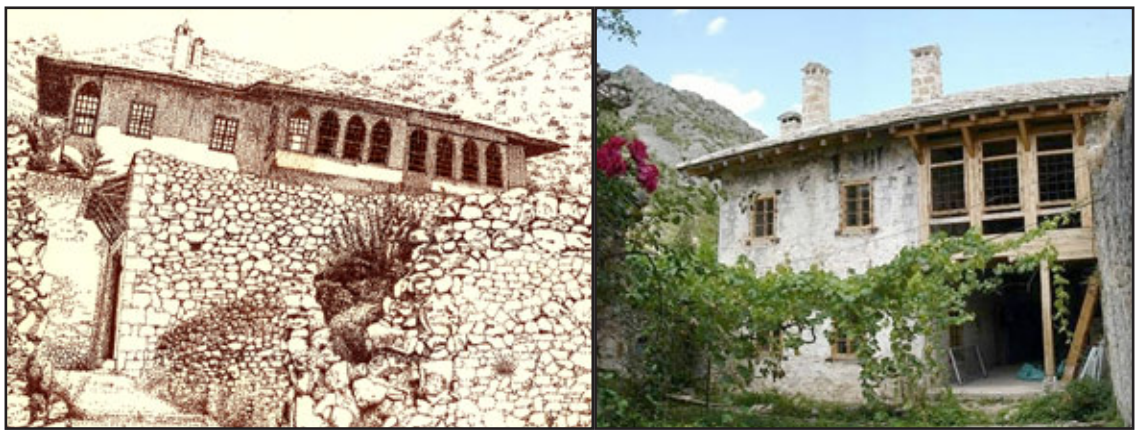
Slika 3.28. Stambeni kompleks Begovina u Stocu

Đulhanumina kuća u Stocu[34] situirana je na desnoj obali rijeke Bregave, nasuprot stambenom kompleksu Begovina, situranom na lijevoj obali Bregave (Slika 3.29.). Kuća je izgrađena 1835. godine i jedan je od najreprezentativnijih primjera gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini sa izdiferenciranom javnom (selamluk) i intimnom (haremluk) zonom stambenog kompleksa. U sklopu selamluka, u jugozapadnom dijelu kompleksa, bila je musafirhana (soba za goste), ahar i momačka odaja, dok su u sklopu haremluka bile stambene prostorije, mutvak (ljetna kuhinja sa dvije prostorije u prizemlju) i zahod. Kuća je bila u stalnoj upotrebi do Austro-Ugarske okupacije (1878), a od tada povremeno, do 1919. godine[35].

Đulhanumina kuća je razorena i zapaljena (1993) tijekom rata 1992-1995. Danas je obnovljen jedan njen dio.

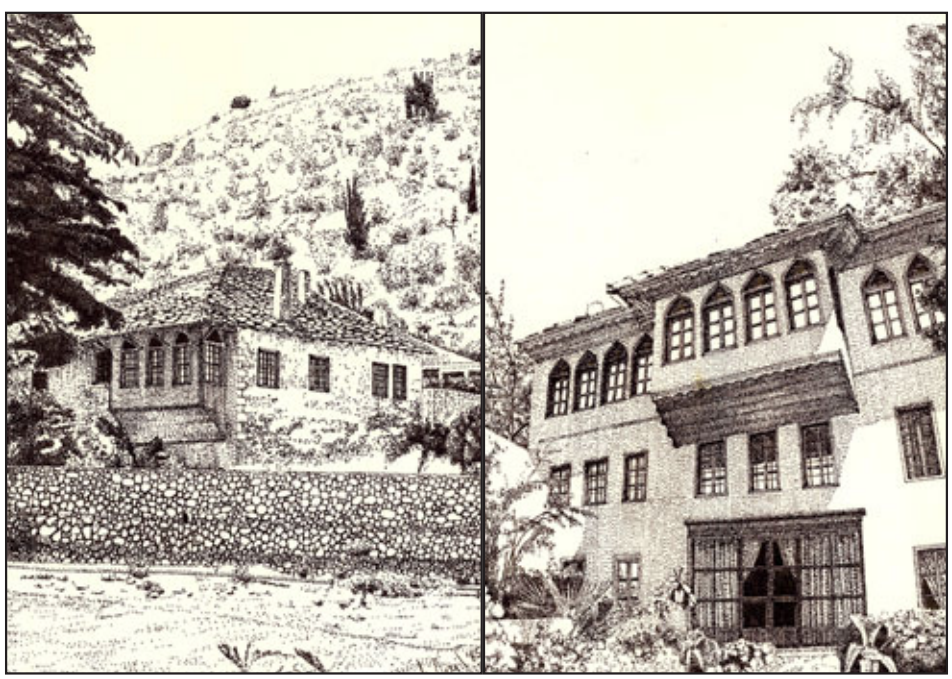
[34] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 08.1-6-912/03 od 04.03.2003. godine kompleks Graditeljska cjelina – Đulhanumina kuća u Stocu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Odluka je objavljena u „Službenom glasniku Bosne i Hercegovine“ br. 78/05.

[35] Hasandedić, H. (1997). *Zadužbine Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu*, Slovo Gorčina, Mostar

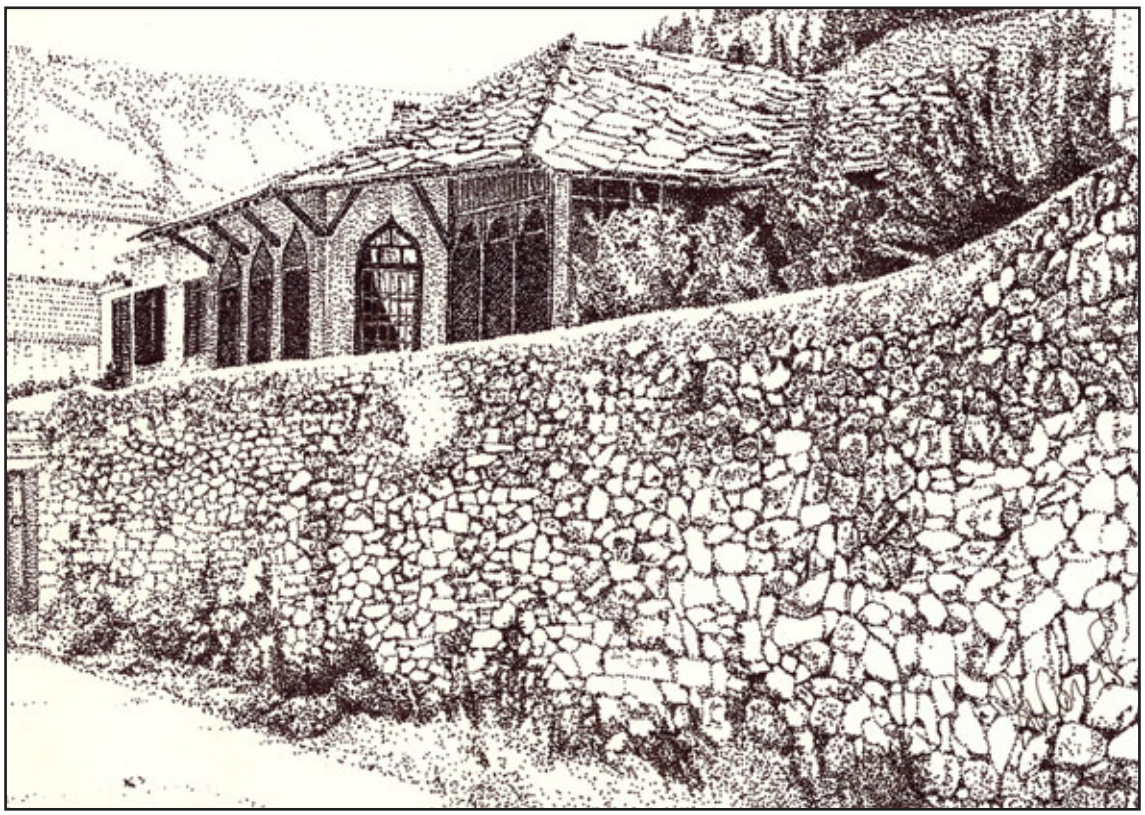

Slika 3.29. Đulhanumina kuća, Begovina kod Stoca

Veliki broj kuća u Stocu reperezentativni su primjeri gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini (među kojima je i kuća obitelji Behrem). Većina njih su rezorene su u ratu 1992-1995, i nisu do danas obnovljene (Slike 3.30., 3.31.).

Slika 3.30. Kuće u Stocu

Slika 3.31. Kuće u Stocu

Gradska kuća orijentalnog tipa u Blagaju na Buni

Komleks Velagićevina[36] je lociran oko 25 km jugoistočno od Mostara. Čine ga tri osnovna stambena objekta (kuće) sa pripadajućim stajama (za jahaće konje), objektima za pripremanje hrane (mutvaci), ostave za ogrjev te unutarnja dvorišta (avlije). Svaku od tri kućnih cjelina (pa time i kompleks kao cjelinu) oivičavaju masivni kameni zidovi na kojima su 'kontaktne tačke' sa okruženjem ('kanate') vidno naglašene (Slike 3.32. - 3.34.).

Ovaj se kompleks nalazi uz samu rijeku Bunu, oko 1oo metara nizvodno od njenog izdašnog izvora[37].

Treba primijetiti da se iznad samog vrela nalazi tekija koja je podignuta u 18. stoljeću (Sl. 8.2..a). S obzirom na njenu ulogu u životu ljudi, možemo je razumjeti i kao način na koji je čovjek želio izraziti dobrodošlicu vodi (koja iz utrobe Zemlje izlazi na njenu površinu) i zahvalnost Bogu koji je daje ljudima i svim živim stvorenjima na dar[38].

Poslije tekije a prije kompleksa Velagićevina, ljudi su izgradili branu kako bi glavni, jedinstveni tok rijeke Bune razdvojili u dva bočna toka, a potom na njima podignuli krajnje utilitarne gradnje, mlinove za mljevenje žita u brašno[39] (Slika 3.32.).

Desni krak razdvojenog jedinstvenog toka rijeke Bune, tangira kompleks Velagićevinu; treba primijetiti kako je glavna prostorija na katu jedne od kuća kompleksa doksatno izbačena iznad vodotoka Bune a da su unutarnja dvorišta (avlije) mostovima povezane sa malim

[36] Osim Velagićevine, u Bosni i Hercegovini postoji još niz sličnih kompleksa koji su izgrađeni s vidnom namjerom ostvarenje što neposrednijeg kontakta čovjeka i vode (kompleks Begovina na rijeci Bregavi, kuće uz izvor Plave vode u Travniku); u srednjem vijeku je na bezbjednim uzvišenjima iznad riječnih tokova bilo izgradjeno preko 300 gradova-utvrđenja feudalne gospode; kasnije, za doba Osmanskog Carstva, ispod utvrđenih gradova-utvrda, uz same riječne tokove, nastaje većina današnjih bosanskohercegovačkih gradova.

[37] Ovo je jadan od najizdašnijih izvora pitke vode u Europi. Radi se o isteku goleme podzemne vodene akumulacije-jezera čije je istraživanje započeto tek 2005. godine.

[38] Tekija (prostor u kome ljudi, derviši, izražavaju naročito poštovanje prema Bogu kroz duge molitve); u tekijama se vode i posebne vjersko-filozofske rasprave o mnogim pitanjima 'svijeta', 'čovjeka', 'znanja', 'vlasti'...

[39] Danas su mlinovi napuštani, postoje samo njihovi impresivni ostaci; u njihovoj su blizini podignuti suvremeni restorani (u kojima se, između ostalog, konzumira i pastrmka koja se uzgaja u golemim ribnjacima, nizvodno od Velagićevine.

otokom (adom) koji prave dva kraka vodotoka Bune. Ako (za ovu priliku) izuzmemo iz razmatranja čisto hedonističke potrebe stanovnika Velagićevine (da uživaju u estetskom prizoru bistre tekuće vode) moramo podvući osjećaj fiziološke ugodnosti ljudi koji im pruža hladna voda i svježe zračne struje u uvjetima mediteranskog okruženja.

Ako pođemo od temeljnih principa bioklimatske arhitekture:

- minimalna potrošnja resursa,
- potrošni materijali (robe, u najširem smislu značenja) bi trebali biti napravljeni u potpunosti od obnovljivih resursa (prikupljenih bez oštećenja okoline) i od recikliranih materijala,
- recikliranje otpada treba biti potpuno,
- energiju koju koristimo treba biti ona iz obnovljivih resursa,

onda ćemo lako moći pratiti načine (alate) i postignuća kompleksa Velagićevina na planu bioklimatske arhitekture:

1. Lokacijom uz izdašni vodotok čovjek se opskrbio temeljnim životnim resursom; taj resurs prevazilazi njegove uobičajene fiziološke potrebe (i potrebe vezane za normalno funkcioniranje njegovog poljoprivrednog imanja i biznisa) do te mjere da je obilje vode postalo mjesto njegovog odmora i uživanja.
2. Lokacijom i dispozicijom svog staništa (razvojem horizontalnog i vertikalnog plana, korištenje unutarnjih dvorišta sa zelenilom) čovjek se simbiotski uklopio u prirodu, pri čemu je ničim ne ugrožava, a od nje dobija golemu korist.
3. Za izgradnju svog životnog prostora čovjek koristi prirodne datosti i materijale (blago nageti teren, osunčanje), na licu mjesta, na način uklapanja, bez ijedne vidljive posljedice na prirodni okoliš.
4. Materijali korišteni za izgradnju stambenog kompleksa, nakon njegovog eventualnog napuštanja iz bilo kojih razloga, ostaju u prirodi koja će ih prije ili poslije razgraditi, kako to čini i u prostorima bez prisustva čovjeka.
5. Hranu koja mu je potrebna, čovjek proizvodi nedaleko od svog stana, uz rijeku, na posve prirodan način (kako se stvara biomasa u čistoj prirodi,

bez prisustva čovjeka); doradu nekih poljoprivrednih proizvoda (mljevenje žita, na primjer) radi na licu mjesta, koristeći energiju tekuće vode kao obnovljivog izvora.

6. Sav otpad koji pravi, prolazi niz reciklažnih ciklusa do konačnog vraćanja prirodi: otpad od njegove hrane je hrana za stoku, od odbačene odjeće pravi materijal za tkanje grubih prostirki, đubrivo koristi za povećanje rodnosti zemlje...

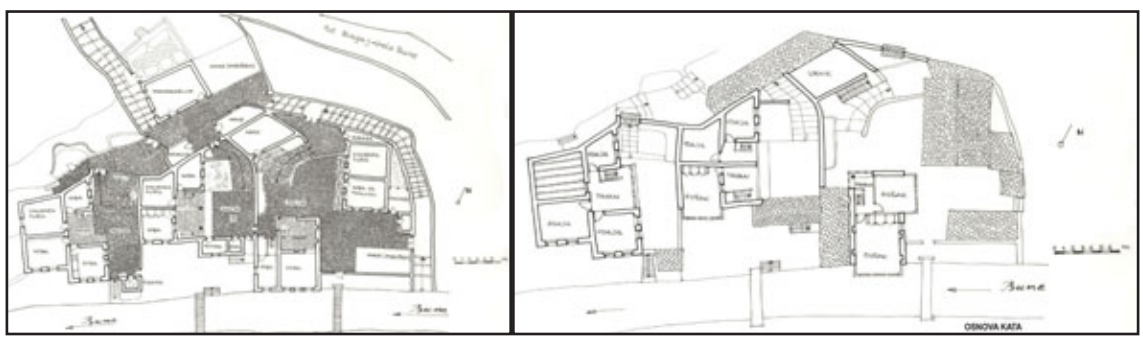

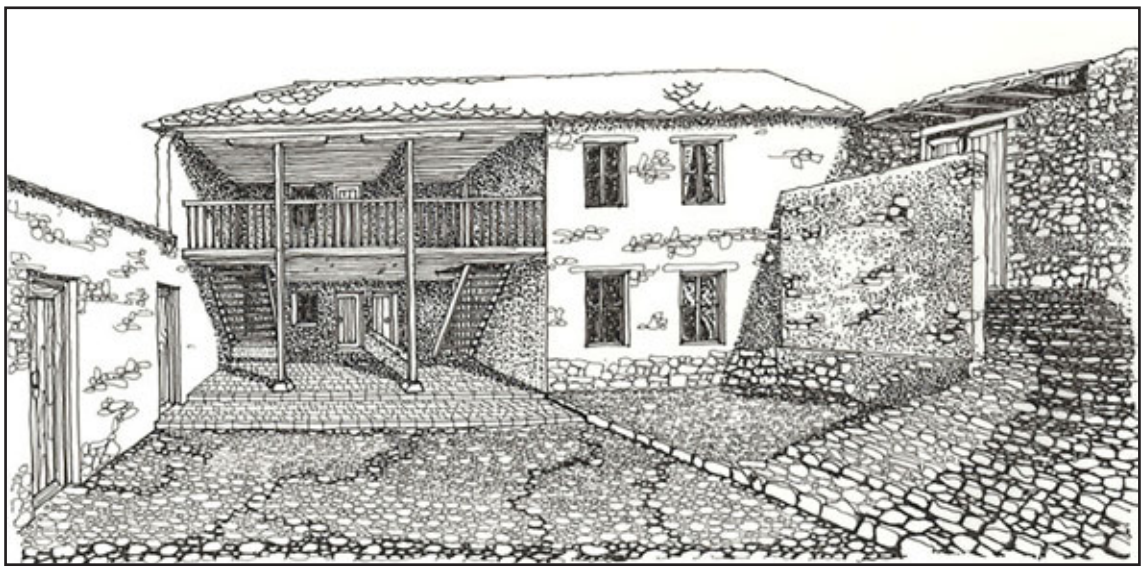

Slika 3.32. Vrelo rijeke Bune i kompleks Velagićevina

Slika 3.33. Kompleks Velagića kuća: prizemlje (lijevo) i kat (desno)

Slika 3.34. Kompleks Velagića kuća (Pogled iz avlije)

Bosanska kuća čardaklija

Bosanska kuća čardaklija je jedno od onih ostvarenja nerodne arhitekture koje svojom prostornom organizacijom, materijalizacijom i vanjskom pojavnošću najslikovitije odražava prirodu bosanskohercegovačkog čovjeka, prirodu njegove obitelji i općeg pogleda na svijet. Ova kuća nije samo građevina. Ona je opredmećena historija čovjeka i njegove obitelji, u isto vrijeme suvremena koliko i muzej koji svojim sadržajem svjedoči o prošlosti i predkazuje budućnost.

U lepezi sveukupnih arhitektonskih programa narodne arhitekture u Bosni i Hercegovini, bosanska kuća čardaklija se izdvija i time što svojom dispozicijom u trenutku izvorne izgradnje percipira budućnost, nekada i četiri generacije ljudskog naraštaja koje slijede jedna drugu. To je gradnja osmišljena na način funkcioniranja živog organizma, pa je po tom svom svojstvu primjer razumijevanja fleksibilnosti u arhitekturi i preteča suvremenog razumijevanja bioklimatske odnosno održive arhitekture.

Bosanska kuća čardaklija je, prije svega, kuća bogatih ljudi na selu. Ona je, s jedne strane, čvrsto ukorijenjena u tradiciji narodnog graditeljstva ali ima i elemente gradske kuće kao prijelazni oblik od čisto narodne arhitekture do rješenja gradske kuće na kojoj su vidni utjecaji drugih, nerijetko, geografski dalekih kultura i rješenja.

Najrazvijeniji oblik bosanske kuće čardaklije ostvaren je u reonu planina Zvijezda i Konjuh, odnosno na području općina Vareš, Ilijaš i Olovo. Također, naročito bogata rješenje susrećemo u Travniku[40] te u okolici Zenice i Kaknja. Pri tome, najrazvijeniji oblik bosanske kuće čardaklije podrazumijeva:

- bogatu razvijenost vertikalnog plana gradnje (suteren, prizemlje, kat i čardaci u krovnom volumenu),

[40] Chabbouh Akšamija, L., Šabić, L. (2018). *Tradicionalna Travnička kuća - Spontano stvoreni prostorni obrasci*, Zavičajni Muzej Travnik, Travnik

- simetriju rješenje po centralnoj vertikalnoj ravnini simetrije,
- otvoreni prostor (dimluk) od ognjišta u prizemlju do badža i komina (drvenih kapaka) u krovnoj ljusci,
- uređenje divanhana na nivou kata (po jedna na svakoj polovici kuće, u odnosu na vertikalnu ravninu simetrije),
- visoki nivo prostorno-organizacijske i funkcionalne fleksibilnosti (koja omogućava paralelno stanovanje jedne, dvaju, četiri i čak šest obitelji). Pri tome, nivo stambenog komfora opada sa brojem obitelji koje u isto vrijeme stanuju u jednoj kući.

Veliki je broj rješenja kuće, između navedenog do onog najskromnijeg čija je temeljna odlika-postojanje prizemlja i kata.

Na drugoj strani je lepeza rješenja prema shemi vertikalnog plana prizemlje plus kat (sa ili bez suterena), bez dimluka, sa ili bez vertikalne osi simetrije. To su ona rješenja koja su bliska rješenjima ishodne kuće bogatih ljudi koji, primarno, borave i rade u gradu.

I dok je najrazvijeniji oblik bosanske kuće čardaklije osmišljen na način da prati razvoj obitelji, od jedne do čak njih šest, kuće koje prate rješenja ishodne kuće gradske gospode se nasljeđuju, adaptiraju i mijenjaju svoju pojavnost sukladno mijenama društvenog okruženja.

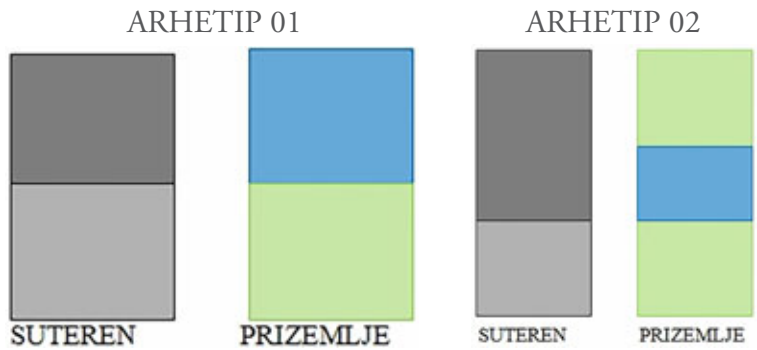
Najrazvijeniji oblik bosanske kuće čardaklije se, poput živog organizma, rađa, traje uz unutarnje (iz vana nevidljive) metamorfoze i na koncu umire. Građevinski materijal ove kuće, u pravilu, biva iskorišten za gradnju nove kuće (na istoj lokaciji), u uvjetima novog društvenog okruženja i čovjeka s novim potrebama. Na taj način čovjek, sam po sebi i svojom kućom, čuva obiteljski kod i memoriju mjesta (genius loci), kao vremenom dokazani software koji garantira kontinuitet egzistencije.

Posebnost prirodnog okruženja u Bosni i Hercegovini, posebnost izgleda bosanskohercegovačkih gradova, sela, ljudi te bosanske kuće čardaklije uočili su i stručnoj javnosti predstavili putopisci, sa istoka i sa zapada[41].

41

Čuven je rad osmanskog putopisca Evlije Čelebije (1611-1682) pod naslovom Seyahatname (Putopis). Prvi prijevod u Europi uradio je (1834) austrijski orijentalist Joseph von Hammer-Purgstall. Prvi prijevod Seyahatname u Bosni i Hercegovini (poglavlja koja se odnose na Bosnu i Hercegovinu) objavio je (1908) Sejfuddin Kemura: Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 20/1908, knj. 2, 183-202, knj. 3, 289-342).

Arhetip iz koga se razvila bosanska kuća čardaklija jest tradicionalno rješenje bosanske kuće kakvo se, još uvijek, može vidjeti u očuvanim kućama na bosanskohercegovačkim planinama, bilo da se radi o selima bilo o privremenim naseljima-katunima (Slike 3.35. - 3.37.).

Slika 3.35. Ishodište bosanske kuće čardaklije

Slika 3.36. Kuća u selu Umoljani na platou Bjelašnice. Katunsko naselje Gradina

O životu bosanskohercegovačkih ljudi pisao je: Hangi, A. (1906). Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo

Radove zapadnoeuropskih putopisaca predstavio je Šamić, Dr M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Veselin Masleša, Sarajevo

Poznati su radovi arhitekte Josefa Pospíšila (1868-1918) objavljeni u mnogim europskim stručnim časopisima na početku 20. stoljeća. Detaljan prikaz ovih radovi dat je u knjizi: Hrasnica, M. (2002). *Josip Pospišil-život i djelo*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu

Slovenačko-bosanski arhitekt Dušan Grabrijan (1899-1952) je objavio knjigu: The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo, Univerzum Ljubljana, Ljubljana, 1984.

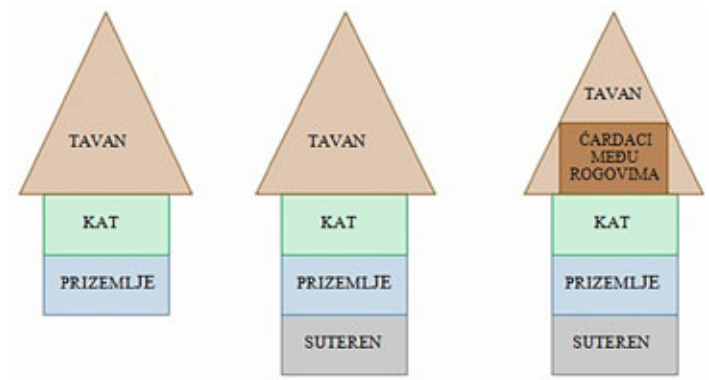
Slika 3.37. Kuća u selu Čuhovići kod Konjica. Pojava kata ('čardak među rogovima')

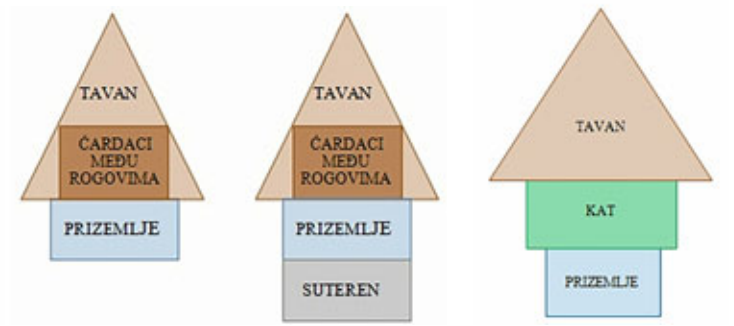
Ova kuća, u principu, ima osnovu prizemlja razvijenu kroz dva trakta, pri čemu je jedan trakt na tlu ('kuća'), a drugi iznad suterena. Ove su kuće najčešće građene na manje-više nagetom terenu, koji je bio idealan za razvoj (željenog) plana u vertikali, suteren i prizemlje. Suteren je uređen samo ispod jednog trakta osnove prizemlja (Slike 3.35. - 3.37.). Bosanska kuća čardaklija ima karakterističan volumen krova koji je neka vrsta zasječenog četverostrešnog krova. Ekonomska snaga obitelji, koja je uvijek praćena i većom brojnošću njenih članova, zahtijevala je i veći prostor kuće. Taj je zahtjev doveo do razvoja horizontalnog i vertikalnog plana bosanske kuće-arhitepa.

Razvoj u horizontalnom planu se očituje u dodavanju još jednog, trećeg, trakta u osnovama, dok se razvoj u vertikalnom planu ogleda u dodavanju jedne ili dviju etaža iznad prizemlja (Slike 3.38. - 3.39.).

Slika 3.38. Osnovne sheme horizontalnog plana kuće

Slika 3.39. Osnovne sheme vertikalnog plana kuće

Sagledavajući prostorno-oblikovne karakteristike bosanske kuće čardaklije širom Bosne i Hercegovine, mogu se uočiti tri osnovna tipa:

a) Dvotraktne (2 Tr) i
b) Trotraktne kuće (3 Tr),
c) Kuće centralnog rješenja (KCR).

Pri tome, dvotraktne, trotrakne i kuće centralnog rješenja, u svome vertikalnom planu, mogu biti razvijene kroz shemu:

a) Prizemlje plus kat (PrK)
b) Suteren plus prizemlje plus kat (SPrK), te
c) Suteren plus prizemlje plus kat plus potkrovlje (SprKPo).

Svaki od navedenih tipova, na lokalnom ili regionalnom planu, može imati dodatne specifičnosti kao što su: precizna simetrija po vertikalnoj ravnini simetrije, asimetričnost, doksatno izbacivanje kata (na jednu ili dvije strane), doksatno izbacivanje kompletne etaže kata[42].

[42] Kod profesora Muhameda Kadića, je ovo sekundarno obilježje morfologije kuće bilo naglašeno i po njemu su takve kuće tipizirane kao „kuće sa prepustom“.

Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice

Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice (geografske koordinate: 44º43’58.85”N, 18º13’44.59”E, nadmorska visina: 287 m), prema njenom horizontalnom planu, pripada tipu trotraktne bosanske kuće čardaklije, koja je vertikalno razvijena kroz podrum, prizemlje i kat (Slike 3.40. - 3.65.).

Slika 3.40. Kuća obitelji Osmić (Redžo i Mina Osmić) u Maloj Brijesnici kod Gračanice. Lokacija

Slika 3.41. Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice

Po rasporedu i ukupnoj arhitektonskoj fizionomiji kuća ima dosta sličnosti sa čuvenom kućom Mare Popović u Gračanici. Podrum kuće (kućna ostava, magaza) urađen je odmah ispod jednog trakta prizemlja. Dispozicije horizontalnih tlocrta kuće koncipirane su na način da se kuća može horizontalno i vertikalno podijeliti na više autonomnih stambenih jedinica.

Suteren kuće razvijen je neposredno ispod jednog trakta njenog prizemnog podruma. Funkcionalno, podrum (ovdje magaza) je glavna ostava u kojoj se čuvaju namirnice za duži vremenski period (krumpir, svježe voće, kablovi sa sirom, med...). Budući da je većim dijelom ukopan u zemlju, s debelim kamenim zidovima, podrum ima stabilne temperature, kako ljeti tako i zimi (Slika 3.42.).

Slika 3.42. Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice. Dispozicija

Slika 3.43. Lijevo: ulaz u magazu (magazu). Desno: podrumski prostor. Ispod stropa, u kutu, vidi se posebna konstrukcija s debelim slojem troske koja je napravljena ispod peći u sobi. Radilo se o protupožarnoj zaštiti drvenih elemenata podrumsko-prizemnih konstrukcija.

Kuća u prizemlju ima dva ulaza, jedan na jugoistočnoj, a drugi na sjeverozapadnoj strani kuće. Ispred ulaza su trijemovi s drvenim stupovima i ogradom, u mjerilu čovjeka (Slike 3.42. - 3.44.).

Slika 3.44. Trijem na jugoistočnoj strani kuće

Ulazi su raspoređeni u srednjem prizemnom traktu. S ulaznog trijema najprije se pristupa uskom prostoru s jednostrukim drvenim stubištem (basamacima) koje vodi na prvi kat. Gledano izvana, nema detalja koji bi upućivao na postojanje stubišta na tom mjestu (Slike 3.41., 3.45., 3.46.).

Slika 3.45. Lijevo: priručna ostava uz ulazni trijem na sjeverozapadnoj strani kuće. Desno: abdestana (niša za ritualno pranje) na spratu (iznad ulaznog trijema na jugoistočnoj strani kuće)

Slika 3.46. Lijevo: konzolni prijelaz prizemlja dodatno je naglašen dekorativnom profiliranom daskom. Desno: otvor za dim ('bedža') od prostora tavana do otvorenog prostora

Središnji trakt kuće je otvoreni prostor, od prizemlja do krova. Moglo bi se reći (također iz perspektive suvremenog poimanja pojma 'bioklimatske arhitektura') da je ovaj prostor 'srce' prostorno-funkcionalnog koncepta kuće i njezinog funkcioniranja kao bioklimatske građevine (Slika 3.47.).

Slika 3.47. Lijevo i desno: galerijski prikaz prostora 'kuće'. Dole: galerija s ljestvama za izlazak na tavan

U prizemlju središnjeg trakta kuće nalazi se dnevni boravak s otvorenim ognjištem. Dnevni boravak nosi naziv 'kuća', a s obzirom na središnji položaj bio je mjesto okupljanja obitelji i središnja komunikacija iz koje se pristupalo svim ostalim prostorijama kuće. Dim s otvorenog ognjišta dizao se u otvoreni prostor, kroz razinu poda do krovnog prostora. Dim je odigrao ključnu ulogu u tome da svi drveni elementi kuće (osobito krovna konstrukcija, šindre i

drvena stolarija) budu zaštićeni od agresivnog djelovanja insekata i vlage. Katran iz dima trajno je impregnirao stablo, dajući mu s vremenom specifičan trag meda (Slika 3.48.).

Slika 3.48. Lijevo: detalj prostora 'kuće' (u jugoistočnom dijelu objekta) u prizemlju sa ulaznim vratima sobe. Desno: prostor 'kuće' u sjeverozapadnom dijelu imanja gleda na ulazna vrata i prema sobici

Iz prostora 'kuće', na razini prizemlja, pristupa se u tri prostorije, od kojih je jedna 'velika soba', najpovoljnije orijentacije, koja se proteže cijelim krajnjim traktom baze. kuća (Slike 3.42., 3.49., 3.49., 3.50.). U drugom dalekom traktu su dvije sobe.

Slika 3.49. Lijevo: pogled iz prostora 'kuće' kroz otvorena vrata u maloj sobi. Desno: ulaz u 'veliku sobu'

Slika 3.50. Lijevo: 'velika soba' u prizemlju, iznad podruma. Desno: pogled iz 'velike sobe' kroz otvorena vrata na prostor 'kuće' i prema sobi u trećem traktu.

Jednokatno stubište iz prizemlja (Slika 3.51.) najprije ulazi u prostor divanhane na katu. U prizemlju se nalaze tri čardaka, jedan veliki (iznad velike prostorije u prizemlju) i dva mala čardaka (iznad prostorija u prizemlju).

Slika 3.51. Lijevo: pogled iz prostora 'kuće' prema potkrovlju i krovu. Desno: pogled od ulaznog vjetrobranskog stakla na stepenište do poda i divanhane

Iz prostora divanhane se pristupa u dva čardaka i na galeriju, koja je u nivou prizemlje-sprat, na rubu srednjeg trakta, iznad prostora 'kuće' u prizemlju (Slike 3.42., 3.52.).

Slika 3.52. Lijevo: pogled na prostor divanhane sa stepeništa; Desno - Pogled iz divanhane na stepenište i na ulazna vrata u čardak i galeriju iznad 'kuće'

Ovoj galeriji se pristupa sa suprotne strane kuće gdje se u zidu između srednjeg i jednog od dva krajnja trakta nalaze ulazna vrata za treći čardak.

Slika 3.53. Lijevo i sredina: 'mali čardak' sa ulazom iz prostora divanhane. Desno: 'mali čardak' sa ulazom na galeriju

Spratna galerija jedno je od najljepših arhitektonskih rješenja u ovoj kući, što je znak visokog shvaćanja vrijednosti prostora i njegovog funkcionalnog i estetskog oblikovanja (Slike 3.42., - 3.54.).

Slika 3.54. Lijevo: Detalj ograde na galeriji. Desno: Završna obrada vanjskih zidnih površina - bijelo bojena glinena žbuka sa slamom i pljevom

Konture suterena su isturene u prostor oko 30 cm sa svih strana konture prizemlja. Ovakav podni naglasak čest je u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Ovo rješenje ima niz prednosti: povećava korisnu površinu poda u odnosu na korisnu površinu poda, izbočeni pod štiti zidove i otvore prizemlje od štetnih vremenskih utjecaja, podna konzola ima zasjenjen dio visine prizemlja...

Za prostor izvan konture prizemlja postoje duboki estetski razlozi, jer se promatraču izvana sugerira da je 'kuća bogata', da je kuća 'bijela kula' (slika 5).

Krov kuće je četverostrani, srednjeg nagiba, pokriven crijepom (koji je zamijenio izvornu šindru).

Konstrukcija i materijalizacija. U izgradnji i materijalizaciji kuće obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice korišteni su prirodni materijali, na mjestima i na način koji najbolje odgovaraju svojstvima materijala. Zidovi podruma zidani su kamenom (debljine oko 70 cm)

upotrebom ilovače s dodatkom pljeve (slika 18). Zidovi prizemlja i kata izvedeni su u sistemu drvenog bondruka ispunjenog elementima od gline s dodatkom slame i pljeve (ćerpič), sušeni na suncu, poznatiji kao cigle. Debljina ovih zidova je oko 14-15 cm (Slika 3.55.).

Slika 3.55. Detalji konstruktivnog sklopa kuće. Lijevo i sredina: podrumski zid od poluobrađenog kamena. Desno: bondruk sustav sa čerpićem (prizemlje i kat)

Krovna konstrukcija je drvena, a (izvorni) krovni pokrov je od drvene daske šindre. S vremenom je pokrov od šindre zamijenjen pokrovom od prešane keramičke pločice (Slika 3.56.).

Slika 3.56. Krovna konstrukcija (vidi se drvena rešetka-polica za sušenje sira)

Stropna konstrukcija je izrađena od drvenih greda na razmaku od oko 80 cm, gdje je pod od debele drvene ploče (5-7 cm). Na određenoj visini stropnih greda, strop je bio izrađen od fino obrađenih drvenih dasaka ('šiše'), dok je prostor između poda i stropa ispunjen glinenim

nabojem s dodatkom slame i pljeve, koji je imao funkciju akustične izolacije (Slike 3.57., 3.58.).

Slika 3.57. Lijevo: prizemno-spratna konstrukcija iznad jednog dijela prostora 'kuće'. Desno: drvena tavanica ('šiše') u prostoru divanhane

Stropne daske bile su postavljene okomito na grede ili u stilu 'riblje kosti', što je bilo više reprezentativno rješenje (Slika 3.57., desno).

Slika 3.58. Drveni strop u velikom čardaku

Vrata i prozori. I vrata i prozori su izrađeni od drveta, u najboljoj tradiciji tradicionalne arhitekture ovog dijela Bosne i Hercegovine. Neka vrata su rustikalna (Slika 3.59.), a neka su primjeri vrhunske tradicijske arhitekture.

Slika 3.59. Lijevo: vrata na zidu podruma. Desno: ulazna vrata u kuću (iz trijema na jugoistočnoj strani kuće)

Razina umjetničke izrade vrata, kao i drvo upotrijebljeno za njihovu izradu, odgovara reprezentativnost prostora na kojem su postavljena (Slike 3.60. - 3.62.).

Slika 3.60. Lijevo: vrata na ulazu u mali čardak (divanhana). Desno: vrata na ulazu u sobu

Slika 3.61. Vrata na 'trezoru' u velikom čardaku

Slika 3.62. Lijevo: vrata na maloj galeriji (galerijsko). Desno: vrata male sobe i vrata na ulazu u prostor 'kuće' iz uskog hodnika sa stubištem (u pozadini)

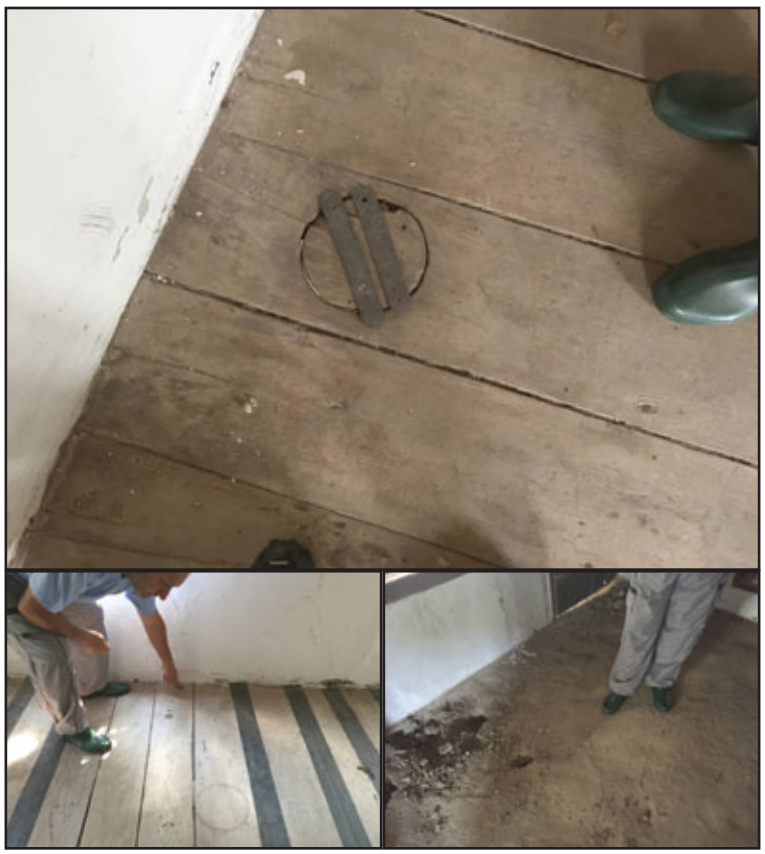
Prozori su relativno malih dimenzija pravokutnika, jednostruki s jednostrukim ostakljenjem. Prozori su u ravnini s vanjskim površinama zidova, a profil im je obložen drvenim daskama.

Prozorski okviri ('prozorske kutije') prate debljinu zidova. Prozori na prozorskim krilima bili su usitnjeni, zbog čega se prozor činio većim od svoje stvarne veličine, a prozorska stakla bila su sigurnija od njihovog eventualnog loma. U kući su uglavnom očuvani izvorni elementi otvora stari gotovo 100 godina (Slika 3.63.).

Slika 3.63. Lijevo: izvorni prozor u zidu prizemlja. Desno gore: pogled kroz prozor u velikom čardaku. Desno dole: pogled kroz prozor u malom čardaku

Obrada površina. Kameni zidovi su podrumski u 'natur-izvedbi', neožbukani (Slika 3.59.). I vanjske i unutarnje zidne površine prizemlja i kata ožbukane su glinenim mortom s dodatkom (u malim količinama) pijeska te slame i pljeve. Ovi dodaci poboljšali su svojstva morta na način da su spriječili njegovo pucanje uslijed temperaturnih dilatacija i učinili ga poroznim, što ga je učinilo paropropusnim, odnosno omogućilo mu da diše prostor. Pod u sobama (prizemlje) i čardak (prvi sprat) je od debljih podnica, dok je pod u dnevnom boravku – kući (prizemlje) od nabijene zemlje. s dodatkom konjske dlake, kao 'armaturne šipke'. Pod podruma je od nabijene zemlje (Slika 3.64.).

Slika 3.64. Gore: poklopac u podu kroz koji je ulazio topli zrak iz prizemne prostorije u kojoj je ložila peć.
Dole lijevo: otvor u podu odakle je kabel išao do ulaznih vrata kuće - sistem 'daljinskog upravljanja'.
Dole desno: pod u prostoru 'kuće', u prizemlju

Sadašnje stanje i namjena kuće (perspektive). Fizička struktura kuće obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice dobro je očuvana, a posebno je važna očuvanost krovne konstrukcije i pokrova. Objekt se ne koristi aktivno, ali se pažljivo nadzire i održava. S obzirom na gotovo 100 godina starog objekta veliki je broj nasljednika koji sudjeluju. Ono što je u ovom trenutku bitno jeste svijest ovih ljudi o vrijednosti ovog objekta[43].

Slika 3.65. Lijevo: pogled na nišu za ritualno pranje (abdesthanu) iz divanhana. Desno: mala soba (orijentirana na 'kuću') koja je služila i kao ostava ('huđera')

Bioklimatski principi gradnje. Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice primjer je tradicionalne bioklimatske arhitekture Bosne i Hercegovine. Načela bioklimatske arhitekture ogledaju se u sljedećem:

1. Građevina se nalazi na kosom terenu južne ekspozicije,
2. Podrum je djelomično ukopan u teren čime je osigurana skladišna funkcija uz stalnu temperaturu (tijekom svih godišnjih doba),
3. U svim elementima gradnje korišteni su prirodni materijali na licu mjesta, s mjestom u objektu koje odgovara njihovim najboljim karakteristikama,

[43] Prilikom posjete ovoj kući (9. Juli 2016.) autor je nakon druženja sa gospodinom Hajrudinom Osmićem, jednim od suvlasnika ove kuće, ostao u uvjerenju da je ovaj objekt stručno i kvalitetno saniran u onim elementima svoje fizičke strukture koji su bili devastirani.

4. Dispozicija građevine (horizontalni i vertikalni tlocrt) osigurava funkciju središnjeg prostora s otvorenim ognjištem kao prostora koji osigurava prirodnu ventilaciju objekta (dobra kriptoklima) i zaštitu svih elemenata drvenog objekta od štetnih utjecaja. agresivno djelovanje insekata i vlage,
5. Grijanje pojedinih prostorija i čardaka osigurava se zidanim pećima, a kao ogrijev koriste se drva, pri čemu se dim koji nastaje u njima odvodi u središnji prostor ('dimluk') koji dodatno zagrijava prostorije ('rekuperacija topline').) i štiti drvene elemente fizičke strukture građevine,
6. Prostorna koncepcija objekta omogućuje korištenje kao obiteljska i obiteljska kuća (fleksibilnost arhitekture).

Kuća Mare Popović u Gračanici

Bosanska čardaklija jedan je od najautentičnijih i najreprezentativnijih primjera tradicijskog graditeljstva Bosne i Hercegovine, odraz kompleksnog prirodnog i društvenog ambijenta koji je svojim arhitektonskim i prostornim rješenjima, konstrukcijom i materijalizacijom, fleksibilnošću i otvorenošću za dugotrajno korištenje (nekada) i kroz četiri generacije), kako od naručitelja tako i od strane neposrednog kreatora. To je dom bogatih ljudi koji žive na selu, ali su čvrsto vezani za grad svojim poslovima i cjelokupnim načinom života[44]. Za razliku od gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, koja je zbog činjenice da je 'grad' bila izložena sociokulturnim utjecajima drugih (orijentalnih) civilizacija, bosanska čardaklija je izraz autentičnog prirodnog i društvenog ambijenta Bosne i Hercegovine. Kako je Bosna i Hercegovina složeno multireligijsko, multietničko i multikulturalno društvo[45], bosanska čardaklija nameće se kao zajednički nazivnik svih ovih razlika, često u tolikoj mjeri da se ne primjećuje iz kojeg od ovih identiteta. predmetna kuća pripada. Vrijedni primjerci ove kuće nalaze se u tri najveće etničke skupine - muslimanima (Bošnjacima), katolicima (Hrvatima) i pravoslavcima (Srbima).

Bosanska čardaklija razvila se iz kuće stočara, odnosno iz nastambi sezonskih planinskih naselja (katuna) kojih manje-više (danas) ima na planinama dinarskog masiva (Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora)[46]. Jedno od osnovnih obilježja bosanske čardaklije je njen prostorni razvoj po vertikali, u shemi podrum-prizemlje (čardaci).

---

[44] Kulenovic, Dr. S. (1994). *Gračanica i okolina*, Antropogeografske i etnološke odlike, Tuzla, Muzej istočne Bosne, DD "GRIN", Gracanica, str. 126

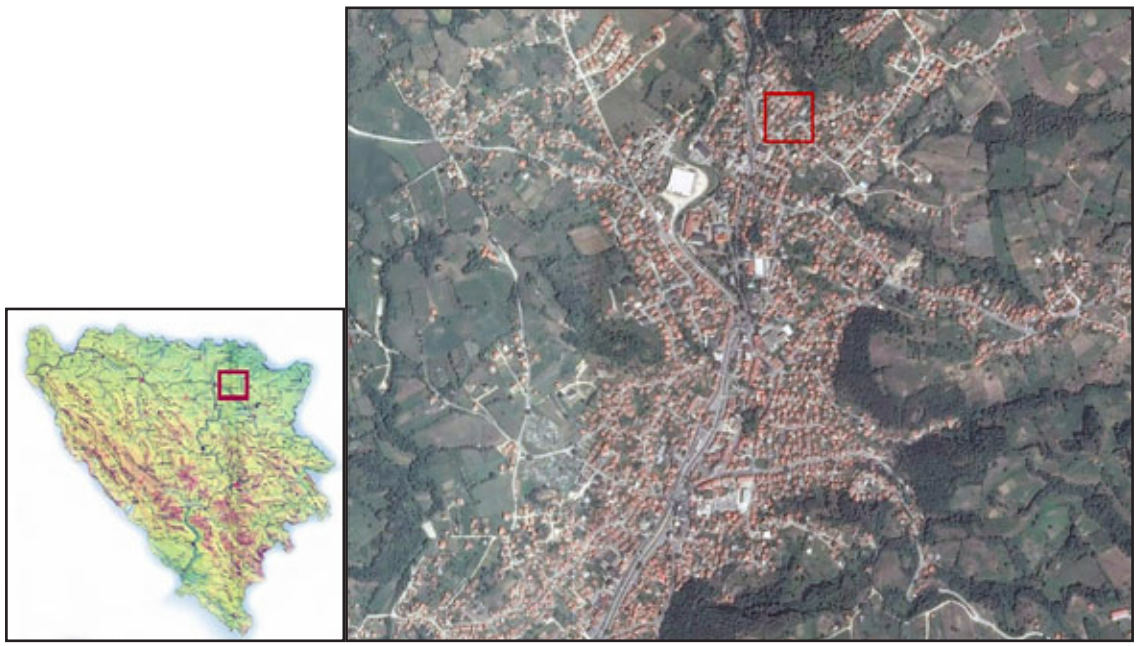
[45]

- Klaic, V. (1990). *Povijest Bosne,* fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo, str.345
- Imamovic, M. (1997). *Historija Bosnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, str. 636
- Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo, str. 29

[46]

- Karanovic, M. (1927.). *O tipovima kuca u Bosni*, Drzavna stamparija, Sarajevo, p. 4-213
- Soldo, S. (1932.). *Tipovi kuca i zgrada u predjasnjoj Bosni i Hercegovini*, Drzavna stamparija Kraljevine Jugoslavije Beograd, p. 22

Kuća Mare Popović u Gračanici, iako izgrađena u urbanom okruženju, čini se da pripada klasičnom rješenju trotraktne bosanske kuće čardaklije. Kuća je izgrađena u gradskoj četvrti Varoš na blagom nagibu terena južne ekspozicije (geografske koordinate: 44º42'41.02"N, 18º18'42.93"E, nadmorska visina: 217 m), (Slika 3.66.).

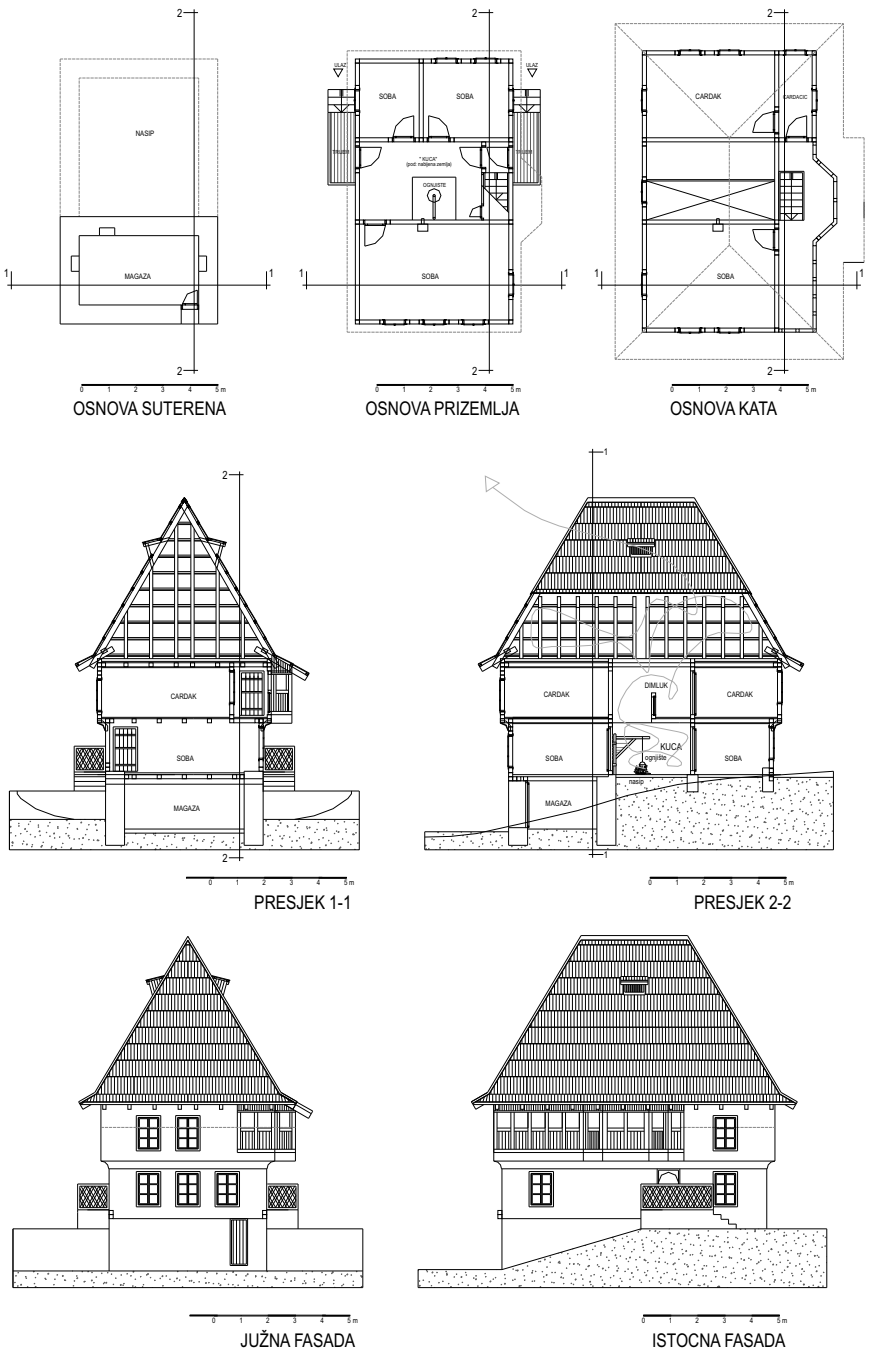

Slika 3.66. Kuća Mare Popović u Gračanici. Lokacija

Prostorno-oblikovna obilježja kuće. Kuća Mare Popović u Gračanici po rasporedu horizontalnih tlocrta pripada tipu trotraktne bosanske čardaklije, koja je vertikalno razvijena kroz podrum, prizemlje i sprat (Slike 3.67. - 3.68.). Kuća je od izgradnje više puta rekonstruirana i adaptirana (zadnji put 2014. godine). Sačuvan je veći dio njegove autentične fizičke strukture[47].

- Deroko, A. (1964.). *Narodna arhitektura*, knj. II, Naucna knjiga, Beograd, p. 28, 69
- Kadic, Dr M. (1967.). *Starinska seoska kuca u BiH*, Veselin Maslesa, Sarajevo, p. 124
- Hadrovic, A. (2017). Bosanska kuca cardaklija, Sarajevo, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 1179-1214

[47] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je odlukom br. 06-6-94 / 03-1 od 7.10.7.2003., kuća Mare Popović u Gračanici proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 3.67. Kuća Mare Popović u Gračanici. Dispozicija

Slika 3.68. Kuća Mare Popović u Gračanici. Lijevo: Jugoistočni pogled na kuću. U sredini: pogled na kuću s istoka. Desno: pogled na kuću sa zapada

Podrum je uređen odmah ispod jednog, krajnjeg, podrumskog trakta prizemnice. U njemu se nalazi glavna ostava u kućanstvu u kojoj se čuvaju trajnije namirnice. S obzirom na to da su obodni zidovi podruma izgrađeni od kamena, temperatura njegovog prostora je stabilna tijekom cijele godine (Slike 3.67., 3.68., 3.69.).

Slika 3.69. Prostor nekadašnjeg spremišta adaptiran je u modernu kuhinju

Središnji prizemni trakt jezgra je cjelokupnog objekta, kako po svojoj funkciji, tako i po ulozi u održavanju kriptoklima cjelokupnog objekta. Ovom traktu se pristupa sa dvije strane objekta, što je uglavnom obilježje bosanske kuće čardaklije (Slike 3.67., 3.68.). Ovaj trakt je dnevni boravak - 'kuća' sa otvorenim ognjištem i centralnom komunikacijom iz koje se pristupa svim ostalim prostorijama kuće. Prostor ovog trakta je otvoren prema krovu, pri

čemu dim iz otvorenog ognjišta slobodno dopire do drvene krovne konstrukcije i pokrova, te do svih površina prostorija koje su orijentirane na ovaj trakt (Slika 3.70.). Dim igra ključnu ulogu u tradicionalnom funkcioniranju bosanske čardaklijske kuće jer djeluje kao zaštitni agens od insekata i truleži.

Slika 3.70. Lijevo: gradacija planova. Desno: Prizemlje 'kuće' iz koje se vidi prizemlje

Uz jedan od dva ulaza u nivo prizemlja uređena je vjetrobrana sa drvenim stepenicama (basamacima) kojima se pristupa na dijelu etaže - u čardake (Slika 3.71.). U jednom od dva krajnja trakta uređen je 'veliki čardak', a u drugom dva 'mala čardaka' (Slika 3.67.).

Slika 3.71. Lijevo: pogled sa stepenica na prostor divanhane na spratu. Desno: pogled iz divanhane za pristup drvenim stepenicama

Slika 3.72. Uređenje 'velike sobe'. Novi elementi ugrađeni u sačuvane autentične elemente fizičke strukture doma

Stubištem se najprije pristupa u prostor lođe ('divanhane'). U slučaju kuće Mare Popović, posebno je prostrana divanhana, koja, s obzirom na to da je kuća građena u gradu, podsjeća na rješenje 'kamerije' u gradskoj kući orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini (Slike 3.73. -3.75.).

Slika 3.73. Lijevo: prostor divanhane. Desno: pogled na doksat divanhanu iz prostora divanhane

Slika 3.74. Lijevo: pogled na doksat divanhanu i ulazna vrata u čardak. Desno: pogled sa vrata malog čardaka na prostor divanhane

Slika 3.75. Pogled iz divanhane na ulicu

Iz prostora divanhane pristupa se u dva čardaka, 'veliki čardak' (iznad 'velike sobe' u prizemlju), (Slika 3.76.) i jedan 'mali čardak', dok se u drugi 'mali čardak' (u izvornom rješenju kuće) pristupalo s galerije iz zračnog prostora središnjeg trakta[48].

Nakon posljednje obnove objekta (2014.) zatvoren je ulaz sa galerije u jedan 'mali čardak', uklonjena pregrada između dva 'mala čardaka' i dograđen ulazni hol sa pristupom iz divanhane u (sada) jedinstveni prostor.

Slika 3.76. Uređenje 'velikog čardaka'

[48] Hadrovic, A. (2007). *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, str. 59

Konstrukcija i materijalizacija. Izvorni projekt kuće Mare Popović u gradnji i materijalizaciji koristio je prirodne materijale iz neposrednog prirodnog okruženja: kamen, drvo i zemlju. Obodni zidovi suterena su od kamena (debljine 70 cm), a zidovi prizemlja i kata su od drvenog bondruka sa ispunom od ćerpiča. Originalno je korištena žbuka od ilovače s dodatkom slame i pljeve. Krovna konstrukcija i pokrov su od drveta[49].

Slika 3.77. Prostorno-konstruktivni sklop kuće

Stropne konstrukcije podrum-prizemlje i prizemlje izvedene su od drvenih greda u razmaku od oko 80 cm. U suterensko-prizemnoj konstrukciji s njihove gornje strane postavljeni su debeli drveni podovi (debljine 7 cm) koji su bili završna obrada podrumskog stropa. Stropna konstrukcija prizemlje-kat je složenija: s gornje strane stropnih greda je pod od drvenih podova (debljine 5 cm), a na određenoj visini greda strop je od fino tesane drvene daske (Slika 3.78.). Između poda i stropa postavljen je nasip od ilovače (s dodatkom slame i pljeve) koji je imao funkciju zvučne izolacije[50].

[49] Hadrovic, A. (2009). *Structural Systems in Architecture*, Booksurge, LLC, Nort Charleston, SC, USA, str. 138, 145
[50] Hadrović, A. (2010), *Architectural Physics*, Sarajevo, Faculty of Architecture University of Sarajevo, Sarajevo, str. 321

Slika 3.78. Lijevo i sredina: Stropna konstrukcija podrum ('magaza') - prizemlje, podrumski prostor. Desno: drvena greda na stropu gdje je prvobitno stajala pregrada između dva čardaka

Krovna konstrukcija, vidljiva iz središnjeg trakta ('kuća s otvorenim ognjištem') i pokrov izrađeni su od drveta (Slika 3.79.). U izvornom dizajnu kuće, dim iz otvorenog ognjišta igrao je ključnu ulogu u održavanju stabilnosti svih drvenih elemenata, odnosno na agresivno djelovanje insekata i truleži. U zadnjoj adaptaciji objekta (2014.) korištena je cementna žbuka za fugiranje podrumskih zidova i produžna žbuka za žbukanje unutarnjih i vanjskih zidnih površina prizemlja i kata.

Slika 3.79. Lijevo: potpuno očuvana, autentična krovna konstrukcija. Desno: stubište za izlaz iz prostora potkrovlja

Vrata i prozori. Vrata i prozori kuće Mare Popović, kako u izvornom dizajnu tako iu najnovijoj obnovi, izrađeni su od drveta. Pri tome su nova vrata (Slika 3.80.) i prozori (Slika 3.81.) izrađeni tijekom adaptacije slijedili dizajn izvornih rješenja, pri čemu su dosadašnja jednostruka stakla zamijenjena dvostrukim ('termopan') ostakljenjem. S obzirom na to da izvorna vrata i prozori kuće nisu sačuvani, ovdje se ne može govoriti o njihovoj zanatskoj i umjetničkoj vrijednosti.

Slika 3.80. Lijevo: replika originalnih vrata (na velikoj prostoriji). Sredina i desno: originalna replika vrata (na maloj sobi)

Slika 3.81. Lijevo: Novi prozor slijedi dizajn izvornih prozorskih rješenja. Desno: pogled kroz prozor na predvorje kuće

Obrada površina. Unutarnje i vanjske površine zidova su ožbukane, kako u izvornom tako iu rješenju sanacije doma. Unutarnje površine su završne obrade vapnenim mlijekom, dok su vanjske površine obojene bijelom fasadnom bojom. Bijeli zidovi, kako u enterijeru tako i u eksterijeru, u posebno su ugodnom kontrastu s prirodnom bojom drva (Slika 3.82.). Kao što je spomenuto, svi stropovi su izrađeni od drveta. U svim prostorijama kuće sačuvani su izvorni stropovi (Slika 3.82.).

Slika 3.82. Lijevo: drveni strop u velikom čardaku. Desno: sačuvan autentični drveni strop u čardaku (gdje su nekada bila dva čardaka)

Podne obloge u svim prostorijama prizemlja i prvog kata, u posljednja dva trakta, izvedene su od drvenih dasaka, koje su, u pravilu, bile prekrivene bosanskim vunenim ćilimima na način da su prekrivali dio podne površine, dok je ostatak poda je bio vidljiv (Slike 3.83. - 3.89.). Ćilimi su na određeni način naglašavali glavni dio podne površine s najvećom koncentracijom funkcija. Pod u središnjem traktu ('kuća s otvorenim ognjištem') je od nabijene zemlje uz dodatak konjske dlake kao armature.

Slika 3.83. Drvene rendisane daske kao jedina podna obloga. U narodu se ovaj pod zvao 'goli pod'

Sadašnje stanje i namjena kuće. Perspektive. Danas je u kući Mare Popović u Gračanici sjedište udruženja "Gračaničko keranje". Iako je u cjelini sačuvana izvorna dispozicija zgrade, neke ranije prostorije su renovirane i dobile novu funkciju (primjerice, mala prostorija u

prizemlju adaptirana je za suvremene sanitarije). Uređenje interijera prilikom obnove kuće prati duh izvornog interijera kuće, gdje se mogu vidjeti elementi izvorne opreme (madraci na podu, ljuljačka za bebe, drvene škrinje – sehare), ukrasno platno tkanje, npr.), ali i moderni elementi - ručni radovi udruge Gračaničko keranje (slike 20.-25.). Čini se da je nova namjena kuće Mare Popović u Gračanici najbolje rješenje za očuvanje ovog nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine, koji može imati pravo na njegovu 'aktivnu zaštitu'.

Slika 3.84. Lijevo: prvobitni okrugli stol (sinija, sofra) i danas ima istu funkciju. Desno: renovirana (sačuvana) autentična zidana pećnica s keramičkim 'lončićima'

Slika 3.85. Lijevo: Rukotvorine udruge "Gračaničko keranje" ukrašavaju prostor kuće. Desno: izvorni sanduk s blagom ('sehara')

Slika 3.86. Rukotvorine Udruge "Gračaničko keranje" dopunjuju izvorne rabljene predmete u kući

Slika 3.87. Rukotvorine udruge "Gračaničko keranje" dopunjuju izvornu opremu u kući (dječji krevetić – 'bešika'). Desno: na mjestu gdje je bila sobica (također služila kao pomoćna prostorija), suvremeni toaleti

Slika 3.88. U jednom od čardaka (pristup s galerije u izvornoj verziji kuće) postavljeni su autentični 'stanovi' za tkanje platna, ćilima i raznih ćilima.

Slika 3.89. Umjetničko stvaralaštvo udruge “Gračaničko keranje” ima mjesta u svakom kutku kuće

Bioklimatski principi gradnje. Kuća Mare Popović u Gračanici primjer je tradicionalne bioklimatske arhitekture Bosne i Hercegovine. Načela bioklimatske arhitekture ogledaju se u sljedećem[51]:

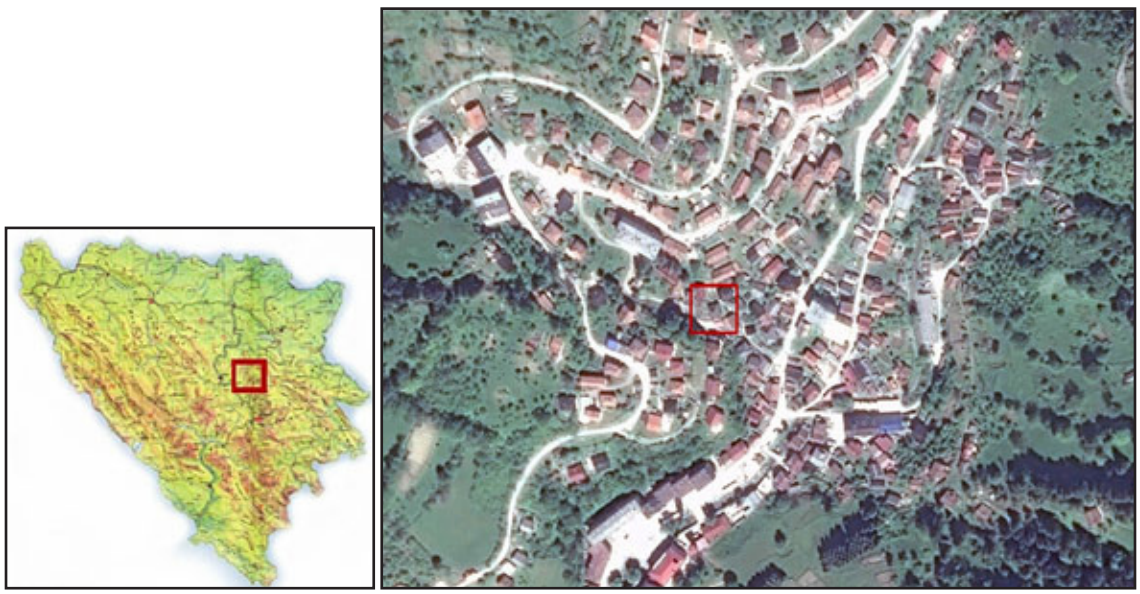
1. Kuća je locirana na kosom terenu južne ekspozicije,
2. Podrum je djelomično ukopan u teren čime je osigurana skladišna funkcija uz stalnu temperaturu (tijekom svih godišnjih doba),
3. U svim građevinskim elementima koriste se prirodni materijali korišteni na gradilištu, s mjestom u objektu koji odgovara njihovim najboljim značajkama,
4. Dispozicija objekta (horizontalni i vertikalni tlocrt) osigurava funkciju središnjeg prostora s otvorenim ognjištem kao prostora koji osigurava prirodnu ventilaciju objekta (dobra kriptoklima) i zaštitu svih elemenata drvenog objekta od štetnih utjecaja. agresivno djelovanje insekata i vlage,
5. Grijanje pojedinih prostorija i čardaka osigurava se zidanim pećima, pri čemu se kao ogrijev koriste drva, pri čemu se dim koji nastaje u njima ispušta u centralni prostor ('dimluk'), čime se u određenoj mjeri dodatno zagrijavaju prostorije ('rekuperacija toplote').) i štiti drvene elemente fizičke strukture objekta,
6. Prostorna koncepcija objekta omogućuje korištenje kao obiteljska i obiteljska kuća (fleksibilnost arhitekture),
7. Nova namjena kuće primjer je 'aktivne zaštite' kulturno-historijske baštine.

51

- Hadrović, A. (2014). *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Avicena, Sarajevo, str. 1
- Hadrovic, A. (2008). *Bioclimatic Architecture, searching for a path to the Heaven*, North Charlston, SC, USA, Booksurge, str. 45, 46, 136

Kuća obitelji Čolić u Varešu

Kuća obitelji Čolić nalazi se u ulici Nikovac br. 8 u Varešu (geografske koordinate: 44º09'55.53"N, 18º19'43.80", nadmorska visina: 861 m). Zajedno sa nekoliko kuća u ovoj ulici i kućama u ulicama Matijevići i Benići, ova kuća doprinosi ambijentu ovog dijela Vareša u kojem su još uvijek očuvane vrijednosti gradnje autohtone bosanske čardaklije[52] (Slike 3.90. - 3.91.).

Slika 3.90. Kuća obitelji Čolić u Varešu. Lokacija

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Kuća obitelji Čolić u Varešu po rasporedu horizontalne osnove je tip trotraktne bosanske čardaklije, a vertikalno je razvijena kroz suteren, prizemlje i kat (Slike 3.91. - 3.92.).

[52] Autor je nekoliko puta posjetio ovu kuću. Sa njim je (3. septembra 2016.) razgovarala jedna od nasljednica ove kuće, gospođa Smiljka (rođ. Čolić) Brđanović, profesorica matematike u mirovini, nastanjena u ulici Benići u Varešu.

Slika 3.91. Kuća obitelji Čolić u Varešu

Kuća je prvobitno projektirana da ima dvije neovisne stambene jedinice unutar jedinstvene fizičke strukture. Jedna stambena jedinica izgrađena je u prizemlju, a druga na katu (Slika 3.92.).

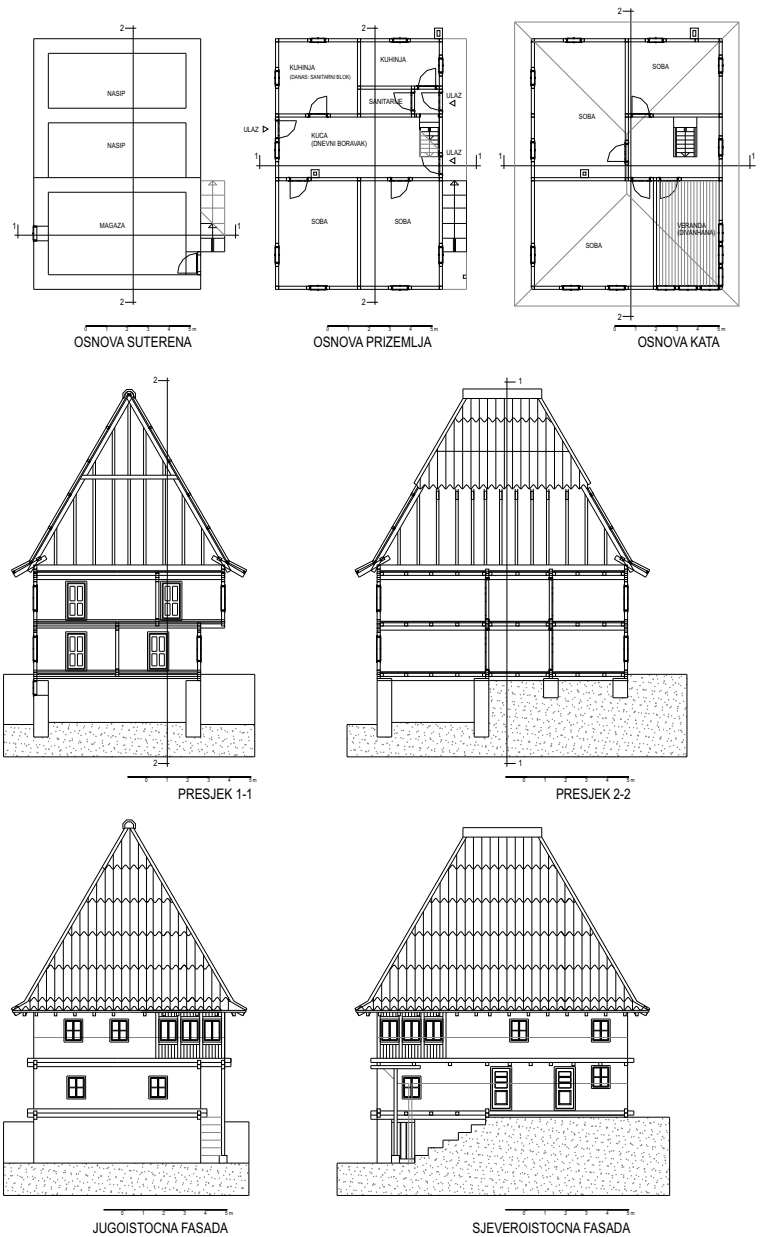
Prizemna stambena jedinica ima dva ulaza, jedan na jugozapadu, a drugi na sjeveroistoku (Slike 3.91. - 3.92.). Prizemnu stambenu jedinicu čine četiri prostorije: dnevni boravak u središnjem traktu horizontalnog tlocrta kuće, dvije sobe u drugom traktu kuće i kuhinja i sanitarni čvor u trećem traktu kuće.

U prizemlju, u njegovom trećem traktu, nalazi se kuhinja gornje stambene jedinice i ulaz sa stubištem na kat.

Podrum je razvijen neposredno ispod jednog trakta konture prizemlja. Podrum ima samo jedna vrata i jedan prozor, au unutrašnjosti je odvojen za potrebe dvije stambene jedinice (Slika 3.92.).

Stambena jedinica na katu, sa kuhinjom u prizemlju, ima tri sobe, prostranu, ostakljenu divanhanu i ulazni hol sa stepeništem (Slika 3.92.). Iz prostorija se pruža širok pogled na okolinu, posebno iz divanhane i čardaka (sobe), koji su orijentirani na jugoistok, prema padini na lijevoj obali rijeke Stavnje, koja je obrasla četinarskom šumom (Slika 3.98.).

Cijeli prostor kuće, bez obzira na starinu i diskontinuitet upotrebe, odiše transparentnošću, savršenom urednošću i čistoćom (Slike 3.93. - 3.110.).

Slika 3.92. Kuća obitelji Čolić u ulici Nikovac br. 8., Vareš. Dispozicija

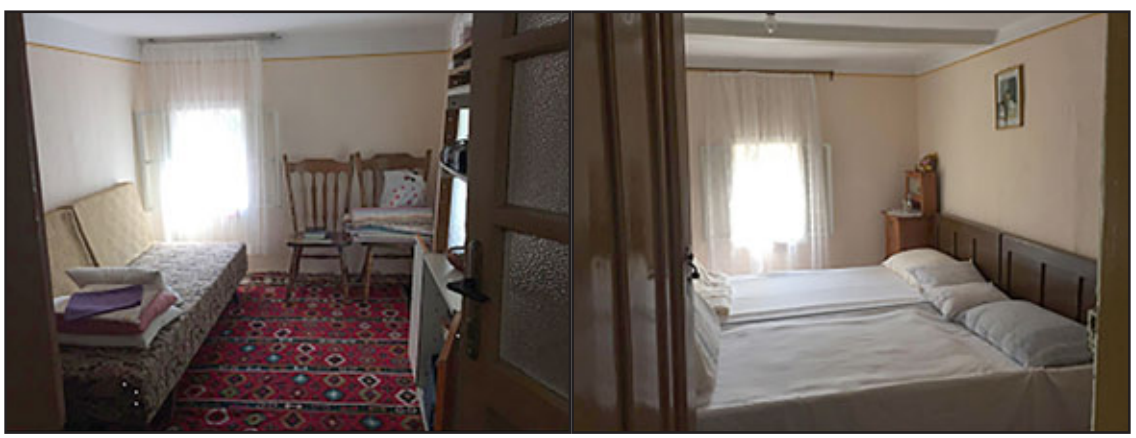
Slika 3.93. Kuća obitelji Čolić u Varešu. Kuhinja stambene jedinice izgrađena u prizemlju

Slika 3.94. Lijevo: kuhinjski element u prizemlju. Desno: kuhinja stambene jedinice na prvom katu

Slika 3.95. Dnevni boravak stambene jedinice u prizemlju

Slika 3.96. Prostorije jedinice u prizemlju

Slika 3.97. Stubište prizemlje-prvi kat

Slika 3.98. Lijevo: prostor divanhane gledan sa pristupnog stepeništa na kat. Desno: pogled na divanhanu sa stepenica

Slika 3.99. Lijevo: divanhana (kao dnevni boravak). Desno: pogled iz prostora divanhane na okolinu kuće

Konstrukcija i materijalizacija. Konstrukcija i materijalizacija kuće obitelji Čolić u Varešu jezik je kojim se artikulira njezin cjelokupni arhitektonski i prostorni koncept. Svi materijali korišteni u izradi i završnoj obradi završnih površina arhitektonskog omotača kuće preuzeti su iz neposrednog prirodnog okruženja, a cjelokupnim dizajnom kuće ova kuća predstavlja primjer tradicionalne bioklimatske arhitekture. Zidovi podruma građeni su od grubo obrađenog kamena (debljine 70-80 cm) i ožbukani grubom žbukom i bijelom bojom (Slike 3.91. - 3.92.). Zidovi kata su od drvenog skeleta (bondruk) sa ispunom od ćerpiča. Unutarnje i vanjske zidne površine su ožbukane i bajcane bijelim vapnenim mlijekom. Krov je voluminozan, visok i (izvorno) pokriven šindrom. Kasnije (70-ih godina prošlog stoljeća) drveni pokrov zamijenjen je valovitim salonit pločama, nakon uporabe otvorenog ognjišta u središnjem traktu kuće odakle je dim štitio sve drvene elemente krovne konstrukcije i pokrova.

Međukatna konstrukcija podrum-prizemlje i prizemlje-prvi kat (Slika 3.100.) izvedena je od drvenih greda u razmaku od 90 cm, s debelim drvenim daskama (debljine oko 7 cm) istovremeno s podnom oblogom iznad. i strop. Nakon korištenja središnjeg trakta s otvorenim ognjištem i zatvaranja prostora 'kuće' u prizemlju za zračni prostor (gornji i krovni prostor), uloga dima s otvorenog ognjišta kao zaštite eliminirana je drvena građa krovne konstrukcije i u ovojnici prostorija orijentiranih na središnji trakt.

Kako bi se osigurala postojanost drveta u stropnoj konstrukciji, posebno u prostorijama gdje se stvara vlaga u velikim količinama (kuhinja), drveni elementi konstrukcije su bojani s

većom otpornošću na difuziju vodene pare (koja je funkcionirala kao moderna 'parna brana'), (Slika 3.100., lijevo).

Stropna konstrukcija prostorija na katu, prema potkrovnom prostoru, je složenija. Tu su drvene grede s gornje strane postavljane pod strop od debelih dasaka, a na određenoj visini grede strop ('šiše') i fino obrađene daske (Slika 3.100., desno). Između poda potkrovlja i stropa poda umetnuta je nabijena ilovača sa slamom i pljevom koja je imala funkciju toplinske izolacije.

Slika 3.100. Lijevo: konstrukcija prizemlje-prvi kat (u kuhinji prizemne jedinice). Desno: prvi kat-potkrovlje (strop divanhane)

Vrata i prozori. Budući da je kuća obitelji Čolić u Varešu od svoje izgradnje (sredina 19. stoljeća) doživjela nekoliko rekonstrukcija i obnova, to se odrazilo i na dizajn vrata na pojedinim prostorima. To je najočitije u prostoru nekadašnje 'kuće' s otvorenim ognjištem, koja je s vremenom postala prostor modernog dnevnog boravka. Ondje su sva vrata tradicionalnog dizajna zamijenjena vratima novijeg dizajna (Slika 3.101.).

Slika 3.101. Noviji dizajn vrata (druga polovica 20. stoljeća)

Podrumska i kuhinjska vrata (u prizemlju) sačuvana su u izvornom dizajnu, s tim da je drvo zaštićeno bojom (Slika 3.102.).

Vrata na katu (prostori čardaka) sačuvana su u izvornom dizajnu, a zbog velike zanatske i umjetničke vrijednosti drvo je zadržano u prirodnom izrazu (Slika 3.103.).

Slika 3.102. Arhaičan dizajn vrata

Slika 3.103. Vrata na čardaku (visoke zanatske i umjetničke vrijednosti)

Svi prozori na kući sačuvani su u izvornom dizajnu, sa svojim drvenim elementima obojanim bojom, zaštitnom i estetskom obradom (Slika 3.104.).

Slika 3.104. Različiti dizajn prozora

Površinska obrada i opremanje prostora. Sve vanjske površine vanjskih zidova kuće izvedene su u vapnenoj žbuci i obojene bijelim vapnenim mlijekom. Sve unutarnje zidne površine izrađene su od vapnene žbuke i fino bojane lazurnim bojama različitih nijansi. Bojenje zidnih

površina dnevnog boravka i soba (odnosno odustajanje od bijelog vapnenog mlijeka) smatralo se 'modernizmom'. U pojedinim prostorijama (kuhinje u prizemlju i čardaci na katu) zadržana je završna obrada zidnih površina bijelim vapnenim mlijekom.

Podovi su uglavnom izrađeni od obrađenih punog drvenog dasaka kojima se, ovisno o reprezentativnosti prostora, dodaje prostirka i tkani ćilim ('ponjave'), (Slika 3.105.). Namjerno ne prekriva cijelu podnu površinu (ostavljajući drveni pod vidljivim), čime se ujedno naglašava 'čistoća drvenog poda' i umjetnička vrijednost podnih obloga.

Nakon rekonstrukcije i obnove, podovi u kuhinjama su od keramičkih pločica, dok je podrumski pod ostao nabijena zemlja.

Elementi unutarnjeg opremanja, u svemu, izraz su težnje obitelji Čolić da budu 'suvremena europska obitelj' pri čemu pojedini elementi namještaja to direktno pokazuju (Slike 3.106., 3.107.), dok drugi odražavaju suvremeni odnos prema domaćoj tradiciji (Slike 3.108., 3.109).

Slika 3.105. Lijevo i sredina: Drveni pod i grubi tepih u prizemnom dijelu dnevnog boravka. Desno: bosanski ćilim u jednoj od soba na katu

Slika 3.106. Rukotvorine kao ukras svemirske opreme. Lijevo: noćni ormarić u sobi. Desno: vrata jednog od prizemnih stanova

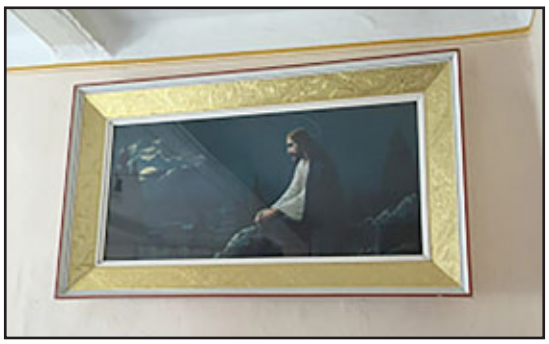
Slika 3.107. Elementi opreme prostora. Lijevo: sat s njihalom i šivaći stroj 'Singer'. Desno: europska stolica i bosanski tepih u jednoj od soba u prizemlju

Slika 3.108. Raspored jedne prostorije na katu

Slika 3.109. Stari drveni stol (hastal) i stolica (štokrlja) u dnevnoj sobi (prizemlje)

Slika 3.110. Slika Isusa Krista u jednoj od soba (prizemlje)

Sadašnje stanje i namjena kuće. Perspektive. Kuća obitelji Čolić u Varešu, iako izgrađena prije više od 150 godina, i danas ima sačuvan fizički korpus i sve bitne značajke izvornog rješenja bosanske kuće čardaklije. Neke od specifičnosti kuće, posebno one koje se odnose na površinsku obradu i opremljenost prostora, vezane su za katoličku vjeru njenih vlasnika, pa su stoga dragocjenije za uvid u složeni mozaik bosanske čardaklijske kuće. Kuća ima neizmjerne povijesne, arhitektonske i ambijentalne vrijednosti te bi bilo neophodno i izuzetno važno uvrstiti je na listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Bioklimatski principi projektiranja zgrada. Kuća obitelji Čolić u Varešu primjer je tradicionalne bioklimatske arhitekture Bosne i Hercegovine. Načela bioklimatske arhitekture ogledaju se u sljedećem:

1. Građevina se nalazi na brežuljkastom terenu južne ekspozicije,
2. Podrum je djelomično ukopan u teren čime je osigurana skladišna funkcija uz stalnu temperaturu (tijekom svih godišnjih doba),
3. U svim građevinskim elementima korišteni su prirodni materijali korišteni na gradilištu, sa smještajem u objektu koji odgovara njihovim najboljim karakteristikama,
4. Prostorna koncepcija građevine omogućuje korištenje kao obiteljska i obiteljska kuća (fleksibilnost arhitekture),
5. Kontinuirano korištenje kuće od njezine izgradnje (sredina 19. stoljeća) do danas, uz određene rekonstrukcije i adaptacije, najbolji je način očuvanja kulturno-povijesne baštine na način njezine 'aktivne zaštite'.

Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja

Kraljeva Sutjeska je locirana u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine, udaljena od Sarajeva oko (geografske koordinate: 44º07'13.29"N, 18º12'03.79"E, nadmorska visina: 492 m), (Slika 3.111.). Po veličini svoje fizičke strukture i lepezi njenih arhitektonskih sadržaja, naselje se nalazi između sela i varoši. Po svome historijskom značaju, Kraljeva Sutjeska zauzima izuzetno važno mjesto u identitetu Bosne i Hercegovine budući se ondje nalaze njena tri nacionalna spomenika: Franjevački samostan sa crkvom sv. Ivana Krstitelja (podignut u prvoj polovici 14. stoljeća), Džamija sultana Mehmeda II El Fatiha (1463) i kuća obitelji Dusper (početak 19. stoljeća). Kako se današnja Kraljeva Sutjeska razvila na mjestu podgrađa utvrđenog grada bosanskih kraljeva (Bobovca) iz kuće Kotromanići, odnosno na mjestu njihovog dvora-rezidencije (Banski dvor-Curia bani) ova je činjenica, sve do danas, ostala najvažnija i golema „utjelotvorena energija" za generacije njenih stanovnika. To, između ostalog, potvrđuje i očuvani običaj da žene ovog mjesta i danas nose crninu na dan smrti posljednje bosanske kraljice Katarine Kosače (1425-1478), koja je napustila utvrđeni grad Bobovac i Bosnu i Hercegovinu ispred snaga Osmanskog predvođenih sultanom Mehmedom II El Fatihom (1463).

U blizini Kraljeve Sutjeske nalazi se nekoliko pećina uklesanih u stijene za koje se pretpostavlja da su bile stražarske kuće iz kojih se nadzirao pristup nekadašnjem kraljevskom gradu Bobovcu. U narodu je očuvana tradicija da su se ove pećine koristile kao isposnice za monahe i derviše.

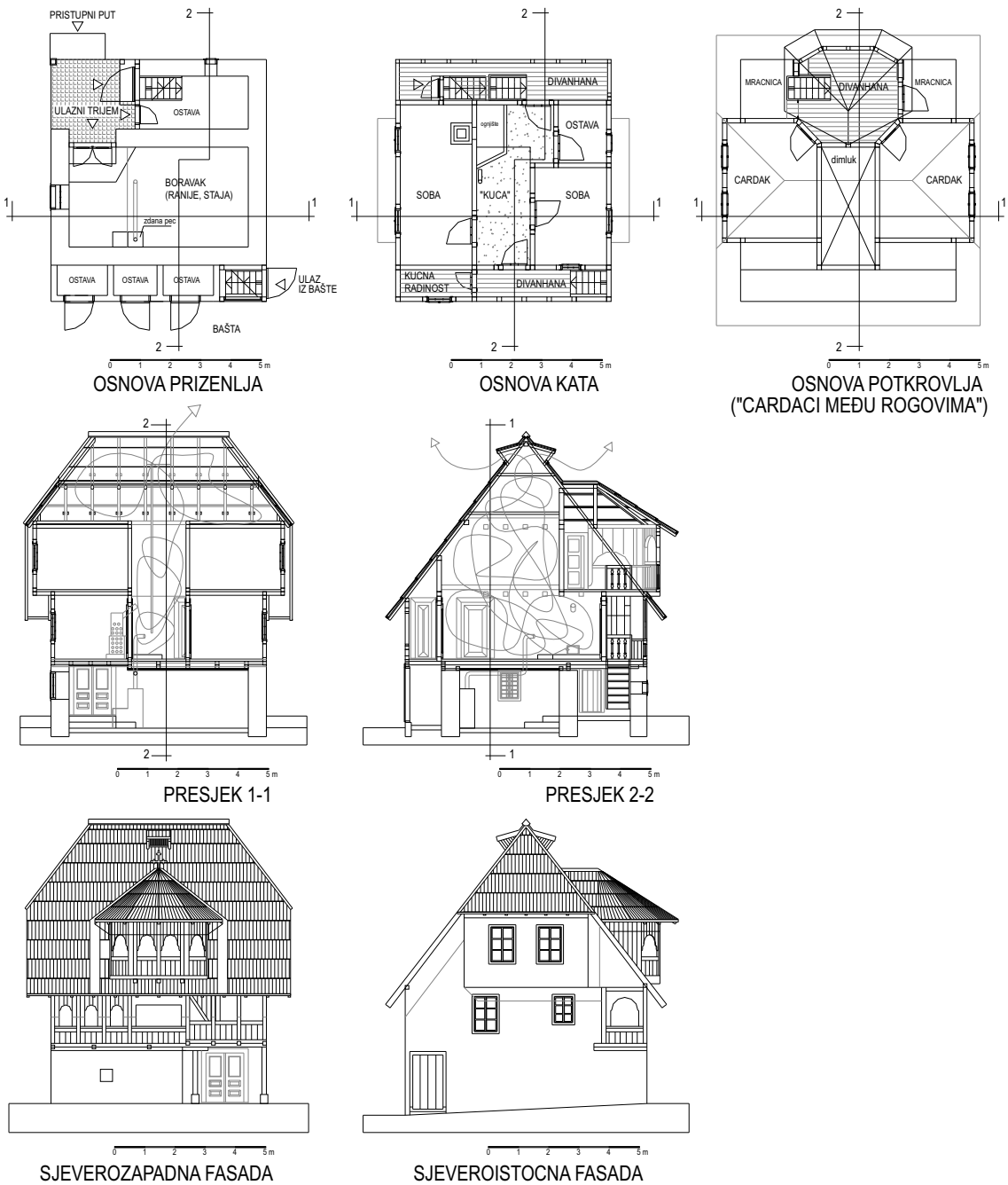
I dok su samostan sa crkvom sv. Ivana Krstitelja i Džamija sultana Mehmeda II javni objekti, reprezenti velikog katoličkog reda, odnosno Osmanskog Carstva, ustrojeni prema svojim ustrojenim kanonima, istim za široki geografski i kulturalni prostor, dotle je kuća obitelji Dusper, kao privatni objekat, arhitektonski sadržaj koji odslikava ljudske potrebe na nivou jedne obitelji, rezultat izuzetno dinamičnih utjecaja, kako prirodnog i društvenog okruženja, s jedne strane, tako i čovjeka (široke lepeze značejki njegovog bitka), s druge strane, to je ona reprezentativan primjer geneze arhitekture te specifičnosti Bosne i Hercegovine kao multietničkog, multireligijskog i multikulturalnog društva.

Po svemu navedenom, kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci je naročito reprezentativan primjer za studiju arhitekture u kontektu, odnosno studije o definiranju arhitektonskog prostora.

Slika 3.111. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci. Lokacija

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. S obzirom na razvoj horizontalnih i vertikalnog plana kuće, lepezu sadržaja, konstrukciju i materijalizaciju te na opću arhitektonsko-oblikovnu pojavnost, kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci se nalazi na prijelazu između najbogatijijih seoskih kuća, bosanske kuće-čardaklije, i gradske kuće orijentalnog tipa. Kao bosanska kuća-čardaklija, ova kuća ima odlike tipa trotraktne čardaklije, na nivou kata i potkrovlja, odnosno tipa dvotraktne čardaklije na nivou prizemlja, po čemu je specifična. Razvojem vertikalnog plana, u shemi prizemlje-kat-čardakovi među rogovima, ova kuća po svemu odgovara klasičnom tipu bosanske kuće čardaklije. Pri tome, prizemlje je u izvornom korištenju kuće imalo funkciju staje, što je jedinstven slučaj u kući čardakliji u centralnoj Bosni, a skoro redovan slučaj u kući čardakliji na prostoru zapadne Bosne. Na nivou prizemlja su dva pristupa na kat, jedan na glavnom pročelju kuće orijentiranom na ulicu, sa trijemom, a drugi u zaleđu kuće, orijentiranom na baštu i voćnjak (Slike 3.112., 3.113.).

Slika 3.112. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci

I po ovome je kuća obitelji Dusper jedinstvena među kućama čardaklijama u Bosni i Hercegovini, gdje su se, u pravilu, pristupi na kata nalazili sa bočnih strana kuće, jednako tretirani u svakom pogledu, budući je kuća uvijek građana na način njene moguće diobe na jednake dijelove, simetrično po vertikalnoj ravnini. Pristupi katu u slučaju kuće obitelji Dusper odražavaju specifičnost obitelji (zapadno-katoličke kulture) gdje je ulazno pročelje 'javna slika obitelji', a pročelje u njenom zaleđu 'privatna slika obitelji' (Slika 3.113.).

Slika 3.113. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci

U ovom pogledu, kuća obitelji Dusper slijedi temeljni obrazac morfologije gradske kuće orijentalnog tipa, koja u svome najrazvijenijem obliku, ima separiranu javnu zonu (selamluk) i privatnu zonu (haremluk). I dok su kod gradske kuće orijentalnog tipa ove zone prostorno veoma razvijene, u slučaju kuće obitelji Dusper se isti prostori koriste i kao javni i kao privatno-obiteljski prostori, gdje privatno-obiteljski ulaz u zaleđu kuće predstavlja rješenje za obavlanje onih obiteljskih radnji 'koje nisu vidljive za javnost'. To se najbolje vidi po tome što je u dijelu divanhane (natkrivene terase) u zaleđu kuće uređen 'poslovni prostor' - krojačka radionica, kojoj se moglo pristupiti iz vana, bez da se prolazi kroz glavne sadržaje kuće (Slika 3.114.).

Slika 3.114. Vizure iz velike divanhane prema pristupu sa ulice (lijevo)
i dio divanhane na katu orijentirane na baštu uređen kao krojačka radionica (desno)

Na nivou kata, koji je uređen prema tipičnoj shemi trotraktne bosanske kuće čardaklije, u središnjem traktu je 'kuća', prostor sa centralnim ognjištem otvorenim prema prostoru krovišta (Slika 3.115.), dok su u dva druga trakta, kojima se pristupa iz prostora sa ognjištem,

uređene dvije glavne sobe te jedna ostava (Slike 3.116. - 3.120.), neposredno uz ognjište. Zidana peć u glavnoj sobi ima izvod dimne cijevi u prostor ognjišta, i dalje prema tavanu (Slike 3.115., 3.118.).

Slika 3.115. Ognjište u prostoru 'kuće' (na katu)

Slika 3.116. Prostor 'kuće' sa ognjištem (lijevo) i ostava uz ognjište

Slika 3.117. Drveni sanduk za čuvanje kućnog pribora i posuđa u prostoru 'kuće' (lijevo)
i djevojački drveni sanduk-sehara u sobi na katu (desno)

Slika 3.118. Uređenje velike sobe na katu

Na nivou potkrovlja su dva 'čardaka među rogovima' i otvoreni prostor dimluka koji uvezuje ognjište sa tavanom (Slika 3.119.). Na strani ulaznog pročelja je izuzetno reprezentativna lođa iz koje se pristupa u čardakove. Ova lođa je specifično rješenje u Bosni i Hercegovini koje odgovara divanhani bosanske kuće čardaklije, odnosno kameriji – proširenom i naročito naglašenom dijelu divanhane (Slike 3.112., 3.112.).

Slika 3.119. Uređenje jednog od čardaka

Slika 3.120. Uređenje drugog čardaka

Krovište kuće obitelji Dusper je, također, jedinstveno. I dok je kod klasičnih rješenja bosanske kuće čardaklije i gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i hercegovini krovište redovno četverostrešno, kod kuće obitelji Dusper je dvovodno, sa malim zasjecima (lastavicama) na njegovim frontalnim stranama, što odgovara oblikovnim detaljima alpske kuće širom zapadne Europe (Slike 3.112., 3.113.).

Konstrukcija i materijalizacija. Svojom konstrukcijom i materijalizacijom te izvornim korištenjem prostora, kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci slijedi obrasce klasične bosanske kuće čardaklije. Materijali su prirodni, uzeti na licu mjesta: kamen, zemlja (ćerpič) i drvo. Korišteni malter, za zidanje kamenog zida u prizemlju te malteriranje unutarnjih i vanjskih

površina je krečni, napravljen od pijeska (uzetog sa obala rječice Trstionice) i vapna proizvedonog u lokalnim 'krečanama'.

Zidovi prizemlja su od kamena, danas omalterirani, dok su zidovi prizemlja i potkrovlja građeni u bondruk-sistemu sa ispunom od ćerpiča. Krovna konstrukcija i pokrivka su rađeni od drveta čija je trajnost velika budući su, u izvornoj upotrebi kuće, permanentno izloženi zadimljavanju, gdje dim i katran štite drvo od kukaca i od truljenja. Korištenje drveta u konstruiranju krovne konstrukcije i pokrivke je krajnje primjereno ne samo prirodnom okruženju nego i korištenju prostora kuće gdje je otvoreno ognjište od ključne važnosti.

Stubišta ('basamaci') su rađena od bukovog drveta koje je vremeno dobilo naročitu boju meda (Slika 3.121.).

Stropne konstrukcije su urađene od drvenih greda gdje se između fino obrađenog stropa od drvenih dasaka i podova od debelih drvenih dasaka nalazi pijesak kao zvučna izolacija (Slika 3.122.). Pod u središnjem traktu nivoa kata, gdje se nalazi otvoreno ognjište, je urađen od nabijene zemlje sa dodatkom životinjske dlake, kao armature. Drvene podnice su u svim prostorijama prekrivene tradicionalnim bosanskim ćilimima i trakama (Slika 3.123.).

Slika 3.121. Prostor dimluka, od ognjišta prema tavanu (lijevo) i stubište sa divanhanom na ulaznoj fasadi (desno)

Slika 3.122. Drveni stropovi ('šiše') u prostorijama

Slika 3.123. Uređenje podne površine

Elementi otvora: prozori i vrata. Vrata na kući Dusper su malog pravokutnog gabarita, različitog nivoa zanatske izvedbe. Neka su vrata vrlo jednostavna (Slika 3.124.), dok su druga izuzetne unjetničko-zanatske izvedbe koje, očigledno, trebaju biti reprezenti statusa obitelji

(Slika 3.125.). Boja drveta od kojeg su pravljena vrata i prozori imaju nijansu boje meda koja potječe od činjenice da je ondje drvo bilo izloženo dimu sa otvoronog ognjišta, u izvornom korištenju prostora kuće. I ovdje je dim sa otvorenog ognjišta, slično krovnoj konstrukciji i pokrivci, glavno sredstvo zaštite drveta od kukaca i truljenja.

Slika 3.124. Vrata na pristupnim stubištima za kat

Slika 3.125. Vrata na sobama pored ognjišta (lijevo) i vrata na čadracima (u sredini i desno)

Prozori kuće su pravokutnog gabarita čija veličina, dizajn i materijalizacija prate obrasce bosanske kuće čardaklije. Prozori su jednostruki, najšešće dvokrilni, čija su krila izdijeljena na po tri okna sa jednostrukim ostakljenjem (Slika 3.126.). Prozori su postavljeni u razini vanjske površine zida, s vana uokvireni drvenin daskama, dok sa unutarnje strane imaju drvene klupice. Neki prozori imaju mehaničku zaštitu – demire od kovanog željeza (Slika 3.127.).

Slika 3.126. Različiti dizajn prozora

Slika 3.127. Prozor za nadziranje ulaza iz djevojačke sobe (na katu)
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Zaključak (Perspektive). Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci je po svemu izuzetan primjer tredicionalne obiteljske kuće u Bosni i Hercegovini koja svojom koncepcijom, oblikovnošću, konstrukcijom i materijalizacijom odražava prirodno okruženje, izuzetno kompleksne društveno okruženje te obitelj, odnosno čovjeka. Kao takva, ona ima univerzalne svjetske vrijednosti koje mogu biti dobar primjer za studiju velikih arhitektonskih tema (arhitektura u kontekstu, definiranje arhitektonskog prostora, na primjer). U isto vrijeme, ona je najbolji primjer za studiju kompleksnosti i složenosti Bosne i Hercegovine kao multietničkog, multireligijskog i multikulturalnog društva. Na lokalnom nivou, ona je jedno od ključnih svjedočanstava historije i kulture Kraljeve Sutjeske.

U vrijeme izrade ovog rada, kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci je u privatnom vlasništvu, a može se posjetiti uz prethodnu najavu. Kako su vlasnici kuće u poznim godinama, veliko je i delikatno pitanje kako će se kuća koristiti u budućnosti. Premda ova kuća ima status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine, to nije garancija za njenu opstojnost u budućnosti, o čemu svjedoče brojni primjeri širom Bosne i Hercegovine gdje su nacionalni spomenici 'mrtvi', poput muzejskih primjeraka pod otvorenim nebom koji, u stanju permanentne izloženosti atmosferilijama i drugim devastacijama, tek svjedoče historiju. Kuća obitelji Dusper ima perspektivu da bude 'živa' pod uvjetom da dobije odgovarajući društveni status. Najbolje rješenje bi bilo da ona i dalje bude 'kuća u kojoj će se stanovati'. Mogla bi imati i funkciju muzeja (lokalnog, regionalnog ili državnog nivoa) sa jasno uređenim sistemom samoodrživosti. Moguće rrješenje bi moglo biti da ova kuća bude u okviru samostana u Kraljevoj Sutjesci, kao depadans njegovog muzeja. S obzirom na historiju Bosne i Hercegovine, perspektive budućnosti ove kući mogu biti usmjerene u najboljem pravcu, ali i u potpuno suprotnom. Ovaj rad je urađen sa nastojanjem da kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci ima perspektive usmjerene u najboljem pravcu.

Kuća obitelji Džider u Crnoču kod Kaknja

Kuća obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja locirana je na zaravnjenom terenu strme padine koja ima jugozapadnu insolaciju (geografske koordinate: 44º09'45.27"N, 18º07'51.21"E, nadmorska visina: 582 m), (Slika 3.128.). To je jedna od velikog broja relativno očuvanih bosanskih kuća u okolini Kaknja, na prostoru Bosne i Hercegovine gdje su se gradili najrazvijeniji tipovi bosanske kuće čardaklije (Slike 3.129. – 3.157.).

Kuća je izgrađena u doba uprave Osmanske Imperije (prije 19. stoljeća), ali je do danas na njoj urađeno više rekonstrukcija i adaptacija[53]. Pripada tipu dvotraktne bosanske kuće čardaklije. Jedna od naročito vrijednih specifika ove kuće (osim njene starosti) jest činjenica da je podignuta na živom izvoru vode koji se i danas nalazi u prostoru suterena kuće.

Slika 3.128. Kuća Zumre Džider u selu Crnoč kod Kaknja. Lokacija

[53] Autor je posjetio ovu kuću 28.05.2016. godine, a domaćin i informator mu je bio gospodin Mehmed Škulj, suprug vlasnice kuće, gospođe Zumre Džider.

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Prema dispoziciji horizontalnih planova, kuća Zumre Džider u selu Crnoč kod Kaknja pripada tipu dvotraktne bosanske kuće čardaklije koja je u vertikalnom planu razvijena kroz suteren, prizemlje i kat (Slika 3.129.).

Suteren (magaza) je uređen samo ispod jednog trakta osnove prizemlja. To je glavna ostava domaćinstva u kojoj se čuvaju trajnije namirnice.

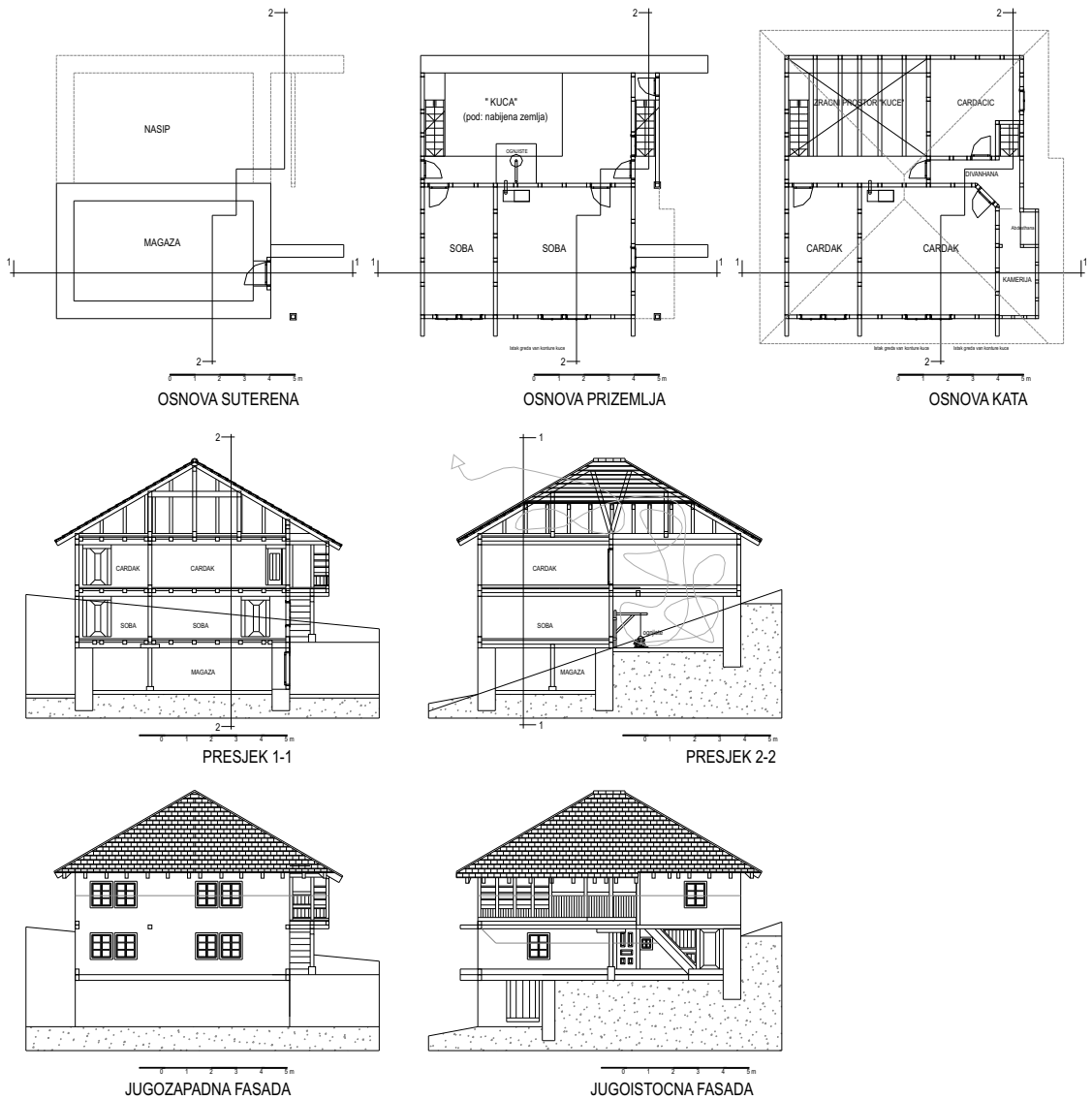
U prizemlje se pristupa iz prostora trijema na jugoistočnoj strani kuće, u prostor 'kuće' sa otvorenim ognjištem (Slika 3.129.). I danas je očuvan drugi ulaz (na sjeverozapadnoj strani kuće), ali je uklonjen trijem uz taj ulaz (s obzirom da se vremenom prestao koristiti). Iako je na objektu uređeno nekoliko rekonstrukcija, do danas je ostao sačuvan prostor 'kuće' sa ognjištem (Slika 3.135.).

Iz prostora 'kuće' pristupa se u dvije sobe koje su uređene iznad prostora suterena. Jednokrako drveno stubište smješteno u kutu, uz sjeverozapadni zid, uvezuje prostor 'kuće' sa prostorijama na katu (Slika 3.130., 3.132).

Na kat kuće se danas, uglavnom, pristupa stubištem na jugoistočnoj strani kuće. Ovim se stubištem prvo pristupa u prostor divanhane koja ima proširen i oblikovno naglašen dio-kameriju. Kamerija je obogaćena prepletom vinove loze posađene u avliji (Slika 3.132., 3.138.).

U prostoru divanhane je i naročito uređena niša, abdesthana, koja je u originalnoj izvedbi kuće bila mjesto za obavljanje molitvenog pranja (abdesta), (Slika 3.132.).

Danas je abdesthana uređena u priručnu kuhinju uz kameriju. Iz divanhane se izravno pristupa u dva čardaka, jedan iznad prostora 'kuće', drugi iznad sobe u prizemlju te u uski hodnik koji vodi do galerije u zračnom prostoru 'kuće'. Na ovu galeriju se, kako je već rečeno, pristupa i unutarnjim stubištem iz prostora 'kuće', a sa galerije u mali čardak (Slika 3.129.). Sa galerije je sagledliv prostor 'kuće' i tavana iznad otvorenog ognjišta (Slika 3.135.).

Slika 3.129. Kuća Zumre Džider u selu Crnoč kod Kaknja. Dispozicija

Slika 3.130. Kuća obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja.

Slika 3.131. Lijevo: ulaz u prizemlje i pristup stubištu za kat. Desno: prostor ispred magaze

Slika 3.132. Kamerija na katu kuće: kuća u prirodi i priroda u kući

Slika 3.133. Lijevo: ulaz u prostor 'kuće' na na njenoj sjeverozapadnoj strani (Moguće je da je i ovdje nekada bio trijem). Desno: mala soba u prizemlju

Slika 3.134. Pristupno stubište za divanhanu (na katu)

Slika 3.135. Stubište u prostoru 'kuće' kojim se izlazi na galeriju

Slika 3.136. Lijevo: prostor malog čardaka kome se pristupa sa galerije. Desno: pogled kroz prozor iz malog čardaka na okolinu kuće

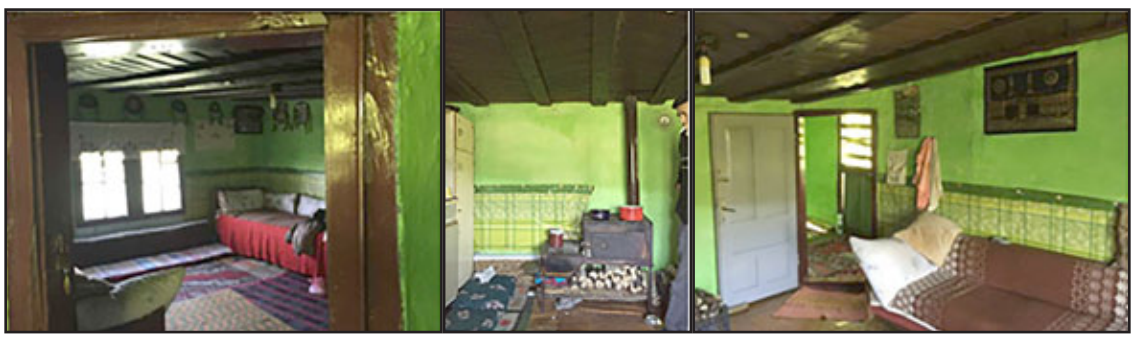

Slika 3.137. Lijevo: prostor divanhane sa abdesthanom (sada čajna kuhinja). Desno: abdesthana (sada čajna kuhinja uz kameriju)

Konstrukcija i materijalizacija. Konstruktivni sklop kuće obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja je tipičan za bosansku kuću čardakliju. Zidovi suterena su urađeni od fino obrađenog kamena (debljine 80 cm), (Slike 3.140., 3.141.). Konstrukcija kata je urađena u drvenom bonduku sa ispunom od ćerpiča i dijelom od drvenog pletera sa nabijenom zemljom (Slike 3.140., 3.141.).

Slika 3.138. Kamerija (prošireno mjesto divanhane)

Slika 3.139. Uređenje velikog čardaka

Originalna krovna konstrukcija je rekonstruirana, tako da je novo krovište malog nagiba (oko 30º), pokriveno crijepom. Međukatna konstrukcija na svim nivoima je urađena od drvenih greda sa masivnim drvenim podnicama (Slike 3.143., 3.144.). Stropne konstrukcije suteren-prizemlje i prizemlje-kat su jednostavne: na drvene grede, sa njihove gornje strane, postavljen je pod etaže iznad, koji je i jedina granica između dva prostora.

Stropna konstrukcija čardakova (prema tavanu) je složenija: na gornjoj strani greda je pod tavana od debelih drvenih dasaka, a na određenoj visini greda je strop čardakova urađen od fino obrađenih drvenih dasaka ('šiše'). Između poda tavana i stropa čardakova je ubačen sloj od nabijene zemlje sa opiljcima slame i pljeve koji ima funkciju toplinske izolacije.

Slika 3.140. Konstrukcija i materijalizacija. Lijevo: obodni zidovi suterena. Desno: bondruk konstrukcija prizemlja i kata

Slika 3.141. Detalji autentične konstrukcije i materijalizacije

Slika 3.142. Detalj originalnog drvenog stupa trijema

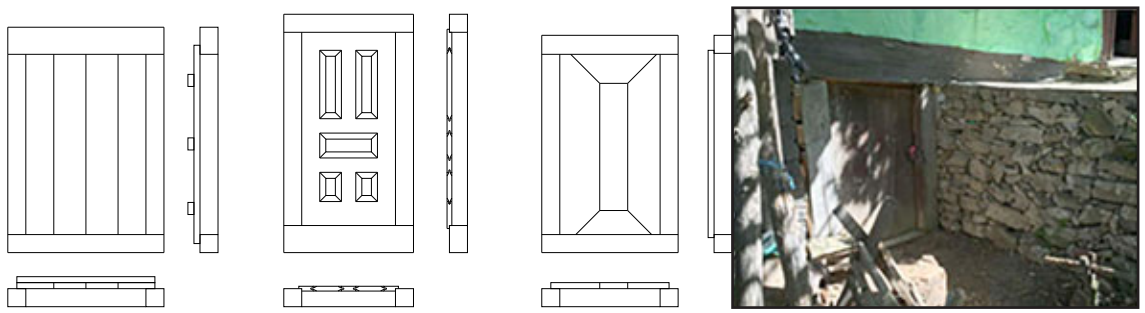

Slika 3.143. Lijevo: detalj krovne strehe. Desno: stropna konstrukcija prizemlje-kat (galerija) saglediva iz prostora 'kuće' Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.144. Autentične drvene grede u zračnom prostoru „kuće" prema tavanu. (Nove daske su kasnije postavljene, nakon prestanka korištenja otvorenog ognjište) Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Vrata i prozori. Neka vrata su očuvana u svome izvornom dizajnu (Slike 3.145., Slika 3.147.), dok su druga urađena u dizajnu 50-ih godina 20. stoljeća, kao zamjena za vrata originalne izvedbe (Slika 3.146.). Neka vrata su zadržala 'patina vremena', specifičnu boju meda nastalo permanentnim zadimljavanjem sa otvorenog ognjišta u prostoru 'kuće' (Slika 3.147.). Vrata novijeg dizajna kao i neka vrata originalnog dizajna su ofarbana (Slika 3.146.).

Slika 3.145. Lijevo: različita rješenja dizajna vrata. Desno: autentična vrata na magazi

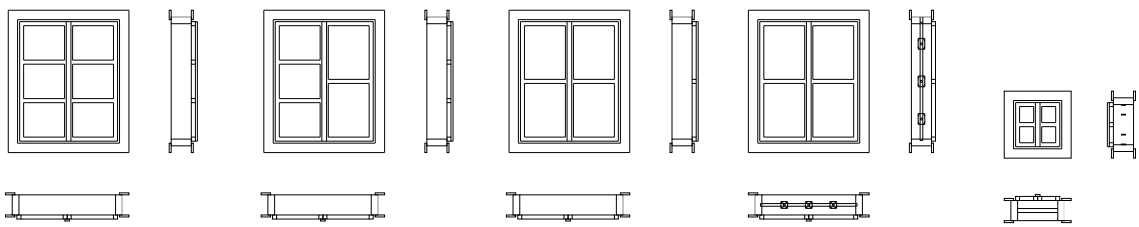

Slika 3.146. Autentični dizaj vrata na čardaku (iznad dijela prostora 'kuće').
Desno: ulazna vrata u proctor 'kuće' (dizajn iz polovine 20. stoljeća)

Slika 3.147. Lijevo: vrata za pristup na galeriju iz prostora divanhane. U sredini desno: autentična vrata na čardaku kome se pristupa sa galerije

Svi prozori na kući su očuvani u svome izvornom dizajnu. Drveni okvir prozora ('prozorske kutije') su širine koja prati debljinu zidova. Krila (jednostrukih prozora) su postavljena u ravninu vanjske površine zida gdje su okvirovi obrubljeni drvenim daskama ('pervazovi'), (Slike 3.148., 3.151.). Zanimljivo je rješenje 'udvojenih prozora' na sobama i čardakovima iznad njih (Slika 3.150.).

Slika 3.148. Galerija dizajna prozora

Slika 3.149. Lijevo: autentični prozor u prostoru 'kuće' orijentiran na ulazni trijem sa stubištem na kat.
Desno: autentični prozor na čardačiću (orijentiranom na avliju)

45

Slika 3.150. Udvojeni prozori u sobama i čardakovima

Slika 3.151. Pogled na baštu kroz prozor na čardaku

Obrada površina i oprema prostora. Sve zidne površine kuće, i vanjske i unutarnje, su u njenom izvornom rješenju su bile omalterirane malterom od gline sa dodatkom opiljaka slame i pljeve i obojene krečnim mlijekom. Vremenom je ovaj malter devastiran (i obnavljan) pri čemu je krečnom mlijeku dodavana boja u prahu, uglavnom zelena (Slika 3.150.). U svim slučajevima je očuvana prirodna boja drvenih stropova koja je vremenom dobila patinu kestenaste boje (Slike 3.152. - 3.154.). U enterijeru kuće su očuvani mnogi originalni elementi opreme (Slike 3.154., 3.155.), ali su dodavani i novi elementi. Neki tradicionalni, izuzetno važni elementi opreme karakterističnih za bosansku kuću čardakliju (kao što je kameno korito - 'banjica') su izbačeni iz kuće (Slika 3.156.), a da nisu dobili adekvatnu zamjenu.

Slika 3.152. Lijevo: drveni strop u sobi iznad magaze. Desno: drveni strop u čardaku u koji se pristupa sa galerije

Slika 3.153. Lijevo: strop divanhane. Desno: strop u malom čardaku

Slika 3.154. Arhaična rješenja polica (rafa) i 'otvorenog garderobera' u prostoru čardaka sa ulazom s galerije

Slika 3.155. Lijevo i u sredini: autentični drveni sanduci za čuvanje posuđa i pribora za jelo.
Desno: razni upotrebni predmeti obješeni na zid (u malom čardaku)

Slika 3.156. Banica od izdubljenog kamena (izvorno je bila postavljena u sobi iznad suterena

Današnje stanje i namjena kuće. Perspektive. Kuća obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja, unatoč rekonstrukcijama i adaptacijama, ima očuvanu fizičku strukturu koja ukazuje na duboku starost objekta. Današnji vlasnici kuće su u poznim godinama i veći dio godine provode u kući, u Kaknju, dok veći dio ljeta provode u ovoj kući. Bogato prirodno okruženje i kuća koja 'nosi golemu utjelovljenu energiju mnogih generacija koji su ondje živjeli' je najbolje mjesto gdje njeni današnji vlasnici imaju osjećaj 'da su živi, skupa sa svojim precima'. Nesumnjive arhitektonsko-historijske i ambijentalne vrijednosti ove kuće bi trebalo očuvati, prvo kroz njeno uvrštavanje na listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, a onda i na način davanja ovom objektu funkcije koja će ga činiti održivim.

Slika 3.157. Lijevo: prirodni izvor u podu suterena. U sredini i desno: bašta uz kuću

Bioklimatski principi gradnje. Kuća obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja je primjer tradicionalne bioklimatske arhitekture Bosne i Hercegovine. Principi bioklimatske arhitekture se očituju u sljedećem:

1. Objekat je lociran na nagetom terenu sa južnom ekspozicijom,
2. Suteren je dijelom ukopan u teren čime je osigurana njegova funkcija ostave sa postojanom temperaturom (tijekom svih godišnjih doba),
3. U svim elementima gradnje korišteni su prirodni materijali uzeti na lica mjesta, sa mjestom u objektu koje korekspondira sa njihovim najboljim osobinama,
4. Dispozicija objekta (horizontalni i vertikalni plan) osigurava funkciju prostora sa otvorenim ognjištem kao prostorom koji osigurava prirodnu

ventilaciju objekta (dobru kriptoklimu) i zaštitu svih elemenata objekta rađenih od drveta na agresivno djelovanje kukaca i vlage,

5. Grijanje pojedinih soba i čardakova je osigurano pećima, uz korištenje drveta kao ogrjeva, pri čemu se dim koji se generira u njima ispušta u centralni prostor ("dimluk") koji u određenoj mjeri dodatno zagrijava prostorije ("rekuperacija toplote") i štiti drvene elemente fizičke strukture objekta,

6. Prostorni koncept objekta omogućava njegovo korištenje kao jedno i dvoobiteljske kuće (fleksibilnost arhitekture).

Kuća obitelji Alagić u Cazinu

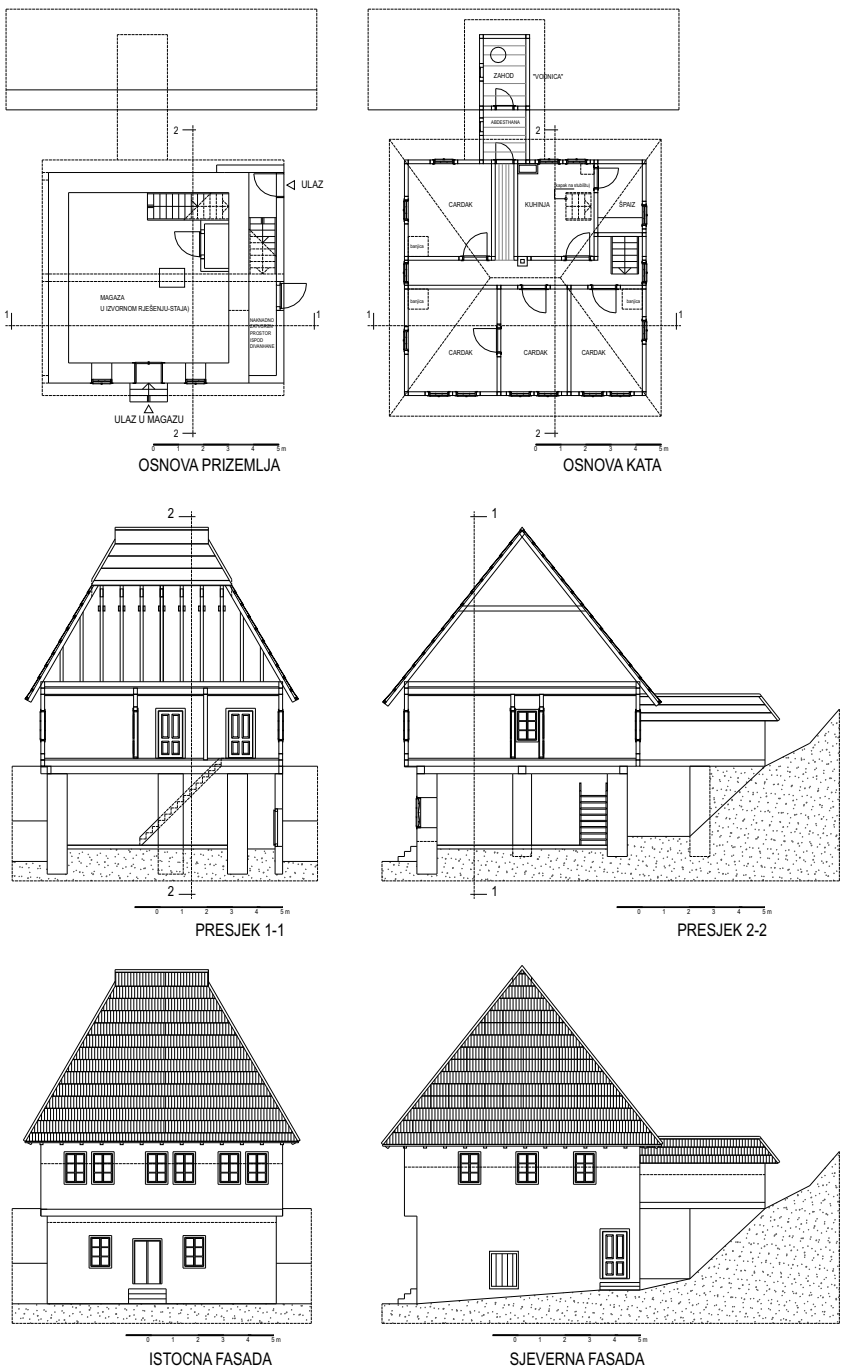
Kuća obitelji Alagić locirana je u samom centru Cazina, nedaleko od zgrade općine, zgrade kulturnog centra te utvrde starog grada Cazina (geografske koordinate: 44º58'02.68"N, 15º56'31.17"E, nadmorska visina: 326 m). Kuća je građena u prvoj polovici 19. stoljeća i ima status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine[54] (Slike 3.158. - 3.173.).

Slika 3.158. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Lokacija

Po svojoj dispoziciji i sveukupnim prostorno-oblikovnim karakteristikama, kuća obitelji Alagić spada u kuće čardaklija tipa centralnog rješenja sa specifičnostima Bosanske Krajine. Kuća je po vertikali razvijena kroz prizemlje i kat (Slika 3.159.).

[54] Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (br. Broj: 06.1-2.3-73/12-6 od 27. marta 2012. godine) koja je objavljena u „Službenom glasniku BiH", broj 38/12.).
Autor je posjetio ovaj objekat 25.07. 2016.

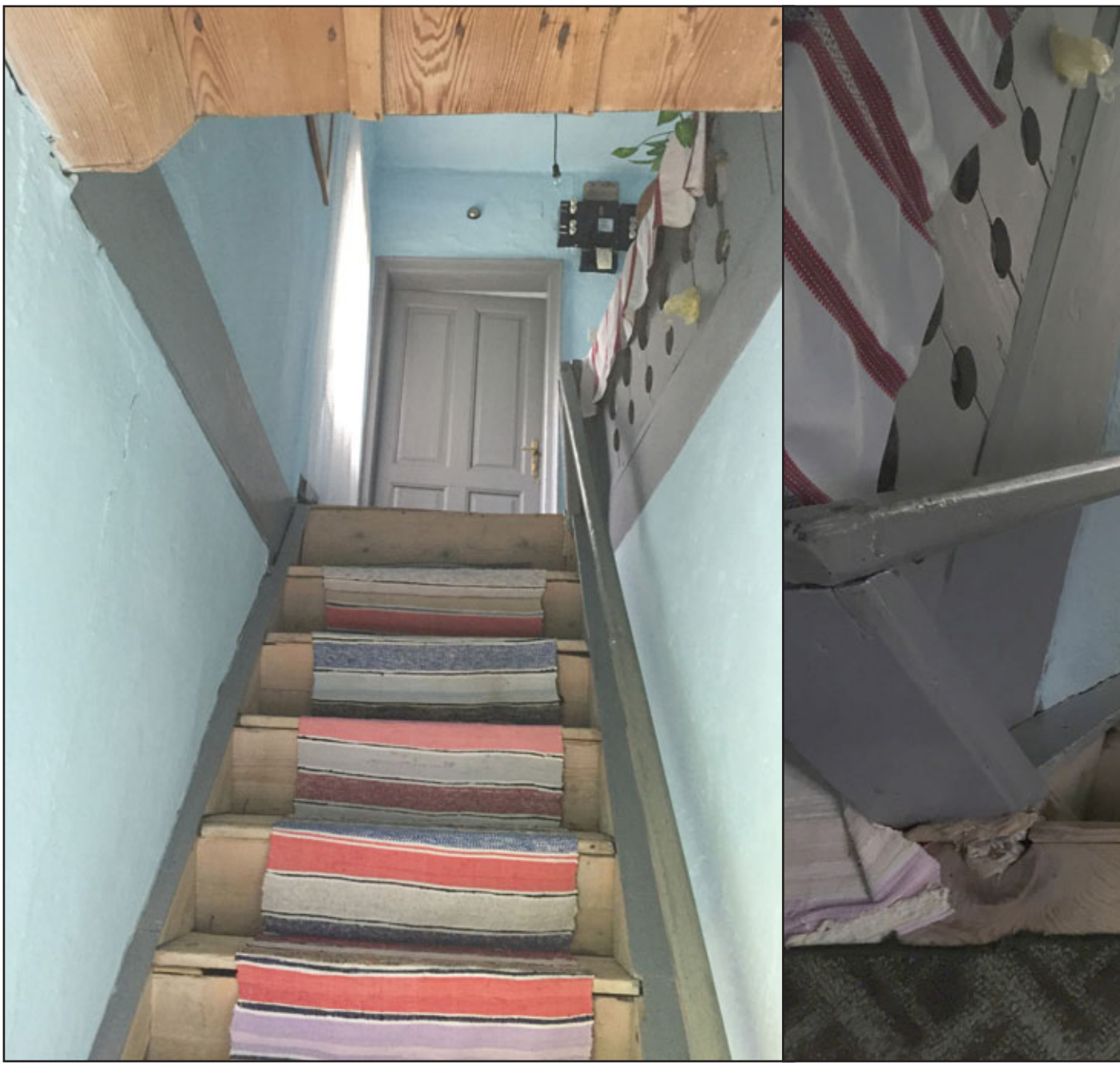

Slika 3.159. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Dispozicija

Centralno rješenje kuće se ogleda u približno kvadratnom obliku njene osnove (prizemlje 8.40 x 9.40 m) te katu koji je (u originalnom rješenju kuće) ravnomjerno konzolno prepušten izvan konture prizemlja u prostor. Specifičnosti rješenja kuće Bosanske Krajine ogledaju se u činjenici da je izvorna namjena prizemlja bila staja kojoj se pristupalo sa iste strane kuće gdje je bio pristup stubištu za stambeni kat. Kuća je vremenom rekonstruirana na način da je prostor ispod divanhane sa stubištem zatvoren, a prizemlje, umjesto staje, dobilo funkciju velike kućne ostave (magaze) sa novim ulazom (Slika 3.160.). Koristeći pogodnosti terena na kome je kuća izgrađena, dograđen je i aneks kuće ('vodnica') u kojoj je abdesthana i zahod (Slike 3.159., 3.160.).

Slika 3.160. Kuća obitelji Alagić u Cazinu

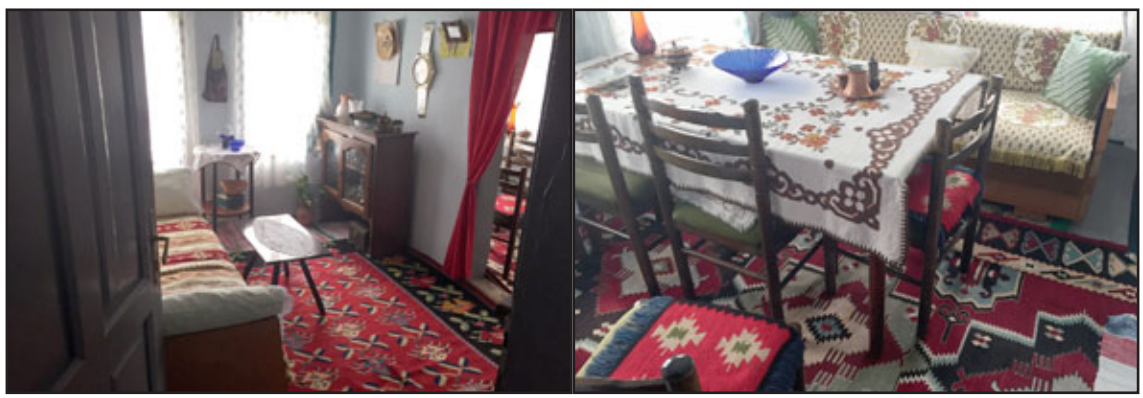

Slika 3.161. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Stubište (basamaci) prizemlje-kat

Slika 3.162. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Dio nekadašnje divanhane sa stubištem (lijevo). Čardak (desno)

Slika 3.163. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Mali čardak (prolazni) sa velikim čardakom u nastavku (lijevo). Jedan od čardakova preuređen u suvremenu trpezariju (desno)

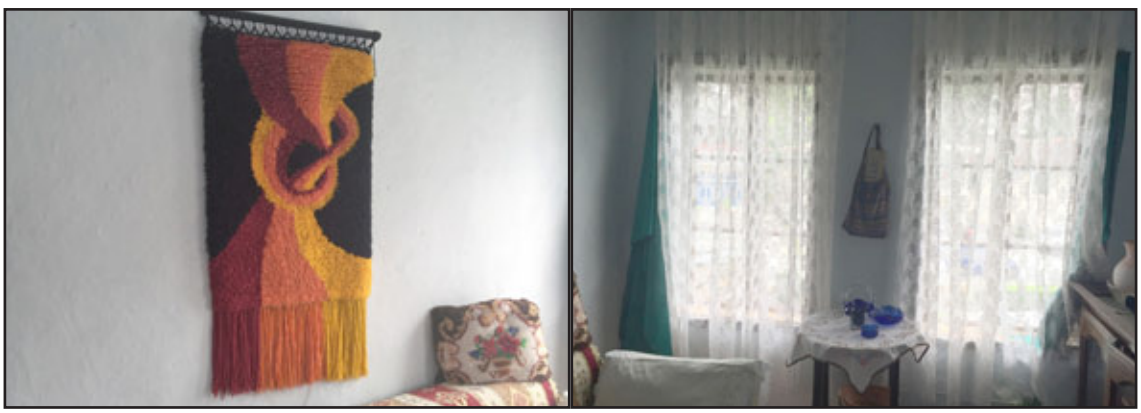
Slika 3.164. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Bosanski ćilimi na podu čardakova

Slika 3.165. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Kuhinja (sa 'mokrim čvorom' u kutu)

Slika 3.166. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Kuhinja sa ostavom (špaizom)

Slika 3.167. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Moderna tepiserija na zidu jednog čardaka (lijevo) i zastori na prozorima (desno)

Slika 3.168. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. U kući je novi, industrijski namještaj

'Vodnica' je, također, jedna od specifika kuće čardaklije u Bosanskoj Krajini (Slika 3.169.). Varijante ovog funkcionalnog i prostornog elementa kuće mogu se vidjeti na kući u Gornjoj Tuzli, na kućama oko Brčkog te kućama u okolici Tešnja.

Slika 3.169. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Hodnik prema 'vodnici' (gore).
'Vodnica' - abdesthana i zahod (u sredini i dole)

Slika 3.170. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Konzolno prepuštanje kata u odnosu na konturu prizemlja

Slika 3.171. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat od tesanih drvenih greda i podnica (prostor bivše staja, danas velika kućna ostava)

Slika 3.172. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Ulazna vrata (lijevo i u sredini). Unutarnja vrata – u 'magazi' (desno).

Slika 3.173. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Prozor sa željeznim demirima u prizemlju i na katu

Današnje stanje i namjena kuće. Kuća obitelji Alagić u Cazinu, kao nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, nalazi se danas u relativno dobrom stanju[55].

Kako se objekat ne koristi na stari, originalan način (nema otvorenog ognjišta i permanentnog zadimljavanja krovišta) drveno krovište postaje njen najranjiviji dio i mora se permanentno održavati, prije svega zamjenom dotrajale drvene pokrivke-šindre. Upravo dotrajala mjesta u krovnoj pokrivci danas objektu nanose ozbiljne štete. Uz redovito održavanje krovne pokrivke i izbjegavanje prirodom ili čovjekom izazvanih incidenata (u prvom redu požara), objekat, budući napravljen od izuzetno kvalitetne drvene građe, može trajati jako dugo (Slika 3.171.).

[55] Nasljednica kuće iz obitelji Alagić se udala za Toromanović (Rame) Ramo (1949) iz Cazina i danas se obitelj Toromanović brine o ovoj kući.

Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina

Kuća obitelji Abazović locirana je u naselju Donja Koprivna, oko 6 km odaljena od centra Cazina (geografske koordinate: 44°59'32.13"N, 15°58'48.15"E, nadmorska visina: 396 m), (Slike 3.174. - 3.195.). Kuću je sagradio (1937) Bajram Abazović (1892-?) rodom iz Bužima, koji je u Donjoj Koprivni dobio namještenje mjesnog imama[56]. Zanimljivo je da je ova kuća 'prenašena', iz sela Hodžići kod Kržalića, gdje je bila izgrađena i korištena nekoliko godina[57].

Slika 3.174. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Lokacija

[56] Autor je posjetio ovu kuću 25. Jula 2016.
[57] Ovu informaciju Autor je dobio od gospođe Esmire Farah Budimlić prilikom svoje druge posjete ovoj kući (17.09.2016. godine).

Slika 3.175. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina

Slika 3.176. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina

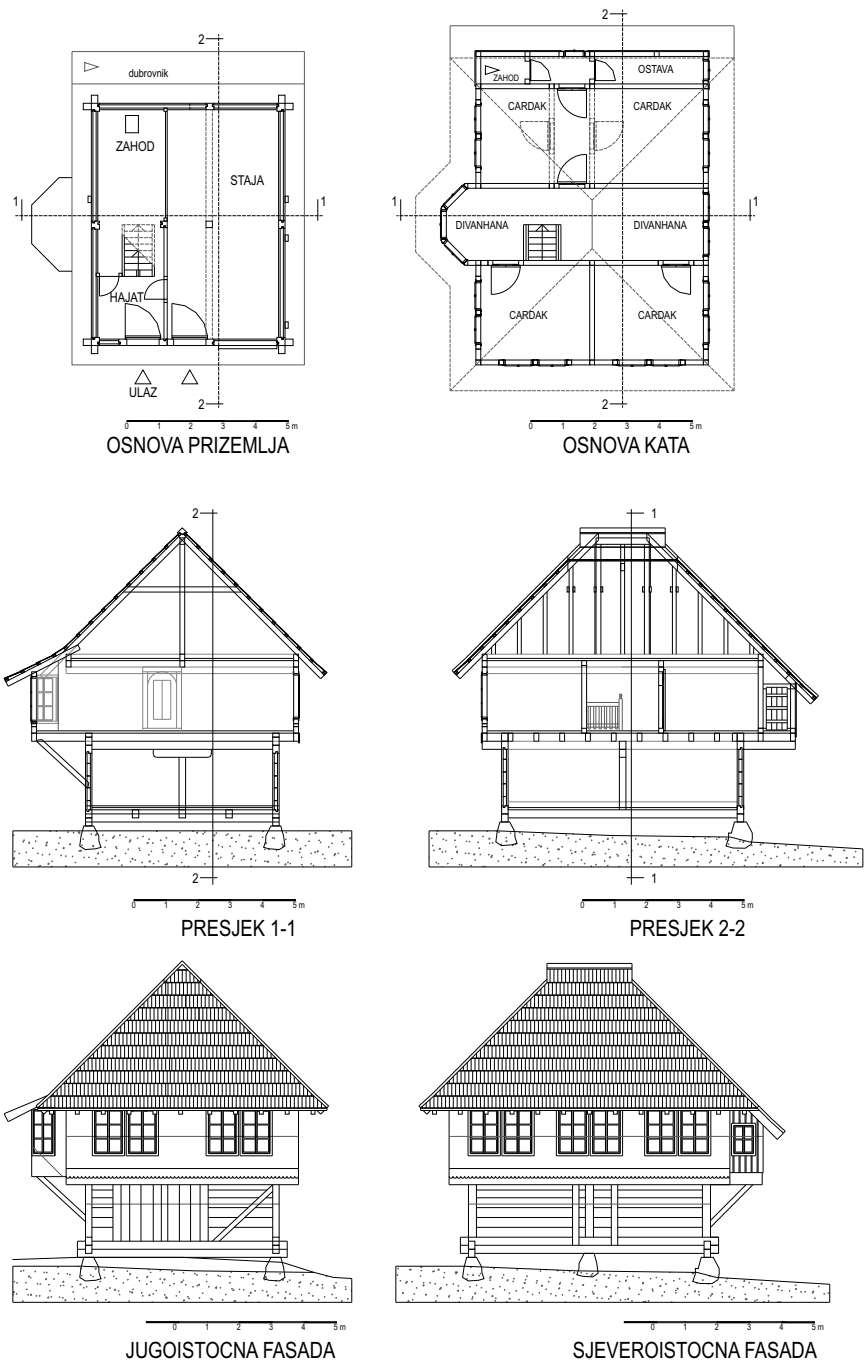

Slika 3.177. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina.
Ulaz za ljude u stan i ulaz za stoku u staju stoje jedan uz drugi.
Ovo je opredmećena slika životne filozofije čovjeka u Bosanskoj Krajini

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Po horizontalnom planu prizemlja, kuća Abazović je dvotraktna, dok na nivou kata kuća ima plan trotraktne kuće. Kuća je po vertikali razvijena kroz prizemlje i kat, pri čemu je kat po cijeloj konturi vanjskih zidova prizemlja konzolno prepušten u prostor (Slika 3.178.).

Kuća posjeduje sve karakteristike kuće čardaklije u Bosanskoj Krajini: prizemlje koje je uređeno kao staja (gdje se čuva 'blago')[58], kat sa više prostorija-čardakova, divanhana te prostor sa sanitarijama konzolno prepušten u prostor (najčeće iznad đubrovnika staje), visoki voluminozni krov pokriven šindrom. U prizemlju kuće je ulazni hajat za stambeni prostor na katu te staja za goveda. S lijeve strane od ulaza u kuću je (tradicionalno za krajišku kuću) prostor drvarnika, dok je u njenom zaleđu đubrovnik (Slike 3.175. - 3.175.). Kat je stambeni prostor kojem drveno stubište sa ogradom daje naročito svečan izgled (Slika 3.181.). U ovoj kući je to naročito naglašeno divanhanom koja (osim uobičajenog prepusta kata) ima naglašenu konzolno prepuštanje u otvoreni prostor, poligonalnu konturu svog tlocrta te naglašeno transparentne i lake vanjske zidove (Slika 3.181., 3.182.).

[58] Naziv 'blago' se odnosi na stoku, koja je u uvjetima života u Bosanskoj Krajini uvijek bila iskonsko bogatstvo-blago.

Slika 3.178. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Dispozicija

Četiri prostrane sobe u stambenoj etaži sa karakterističnim rješenjem sanitarnog čvora, daju ovoj kući naročito bogat izgled. Ona odslikava visoke stambene potrebe i bogatu kulturu stanovanja njenih vlasnika (Slika 3.178.). Pojedini elementi konstrukcije kuće posjeduju vrijednosti nekih arhaičnih rješenja. Tako su temeljni zidovi svedeni na kamenove-samce preko kojih idu temeljne grede ('vjenčanice') kuće (Slika 3.176., 3.177.). Ovo rješenje ima svoje promišljene vrijednosti u bioklimatskom pristupu gradnje. Naime, prostor između tla i poda suterena se zimi zatvara suhom paprati (i postaje topla, zaštitna zona zatvorenog zraka koja štiti prostor suterena od niskih vanjskih temperatura) dok je u ljetnom periodu ovaj prostor otvoren (i tako osihurava potrebnu ventilaciju suterena odnosno staje). Zidovi prizemlje su urađeni od masivnih brvana hrasovog drveta, dok su zidovi kata rađeni u bondruk sistemu drvenog skeleta sa ispunom od pletera s nabijenom zemljom. Međukatna konstrukcija je od drvenih greda (drvo kestena) sa podom od debelih, ručno tesanih drvenih talpi (Slika 3.179.). Krovište je relativno visoko i naglašeno voluminozno u odnosu na sveukupan volumen kuće. Konstruktivno je riješeno kao 'rogovi sa raspinjačom'. Pokrivka je od drvenih daščica-šindre (Slika 3.175.).

Slika 3.179. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prostor nekadašnje staje u prizemlju (lijevo). Zahod u kutu prizemlja (desno)

Slika 3.180. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Hajat u prizemlju sa stubištem za kat. Lijevo od stubišta je prolaz do zahoda (lijevo). Pogled iz prostora staje prema hajatu sa stubištem za kat (desno)

Slika 3.181. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Pogled sa stubišta na prostor divanhane (lijevo). Prostor divanhane sa stubištem (desno)

Slika 3.182. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Doksatno istureni dio divanhane (lijevo). Uređenje čardaka (desno)

Slika 3.183. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Čitljivost svih elemenata kuće (način života, konstrukcija, materijalizacija)

Slika 3.184. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prostor prizemlja (staja) sa konstruktivnim sklopom

Slika 3.185. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat (izrađena od drveta kestena)

Slika 3.186. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Krovna konstrukcija

Slika 3.187. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Obrada površina prostora divanhane (lijevo). Masivne drvene podnice u divanhani (desno)

Slika 3.188. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Drveni strop u velikom čardaku (lijevo). Drveni strop u čardaku iznad hajata (desno)

Slika 3.189. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Drveni strop u čardaku na jugoistočnom kutu kata

Slika 3.190. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Arhaični dizajn ulaznih vrata u stambeni dio kuće i u staju (lijevo). Vrata na čardakovima (u sredini i desno)

Slika 3.191. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prozori. Spajanjem prozora se pojačava njihova funkcionalnost i estetko-psihološki utisak čovjeka, kako unutar prostora tako i u otvorenom prostoru pri sagledavanju objekta

Slika 3.192. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Pogled kroz prozore na doksatu divanhane vani

Slika 3.193. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Kuhinjski ormar ('kredenac') u prostoru divanhane (lijevo). Vitrina u čardaku iznad hajata (desno) Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Današnje stanje i namjena kuće. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina i danas se nalazi u relativno dobrom fizičkom stanju. Za očuvanje njene fizičke strukture neophodno je hitno uraditi novu krovnu pokrivku čime bi se objekat 'konzervirao' do njegovog aktiviranja u punom kapacitetu stanovanja ili neke nove namjene[59].

Slika 3.194. Originalni motivi veza (iz kuće obitelji Abazović) u suvremenoj umjetničkoj kompoziciji (Radovi Esmire Farah Budimlić izloženi u „Art Galery Farah" u Cazinu).

[59] Jedna od nasljednica ovog objekta je poznata i svestrana umjetnica Esmira Farah Budimlić-Džafić. Umjetnica je svjesna kulturno-historijskih i arhitektonsko-umjetničkih vrijednosti ovog objekta i očekivati je da će poduzeti mjere njegove zaštite i očuvanja.

Slika 3.195. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina je čest motiv na slikama umjetnika.
Na fotosu je rad Esmire Farah Budimlić izložen u „Art Galery Farah“ u Cazinu

Kuća obitelji Trešnjo u selu Čuhovići na Bjelašnici

Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica locirana je na blagoj padini sa južnom ekspozicijom (geografske koordinate: 43°38'42.52"N, 18°08'18.59"E, nadmorska visina: 1361 m), (Slike 3.196. - 3.198). Kuća je građena 1954. godine, a do danas je, skoro u cjelosti, očuvana u autentičnom stanju. Slično drugim kućama na prostoru platoa Bjelašnice, i ova je kuće prekrivena limom, preko postojeće šindre, koji je, premda neautentična pokrivka, postojaniji na ovdašnje klimatske uvjete. Od kuće se pruža širok vidik prema selu Čuhovićima i putu prema Konjicu[60] (Slika 3.198.).

Slika 3.196. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Lokacija

[60] Autor je posjetio ovu kuću 13.08.2016. godine. Informacije o kući i o obitelji Trešnjo pružila mu je gospođa Raha (rođena Bandić) Trešnjo (1937), supruga vlasnika kuće, gospodina Hamida (Zejnila) Trešnjo.

Slika 3.197. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Pogled na kuću iz pravca juga (lijevo) i pogled na kuću iz pravca jugozapada

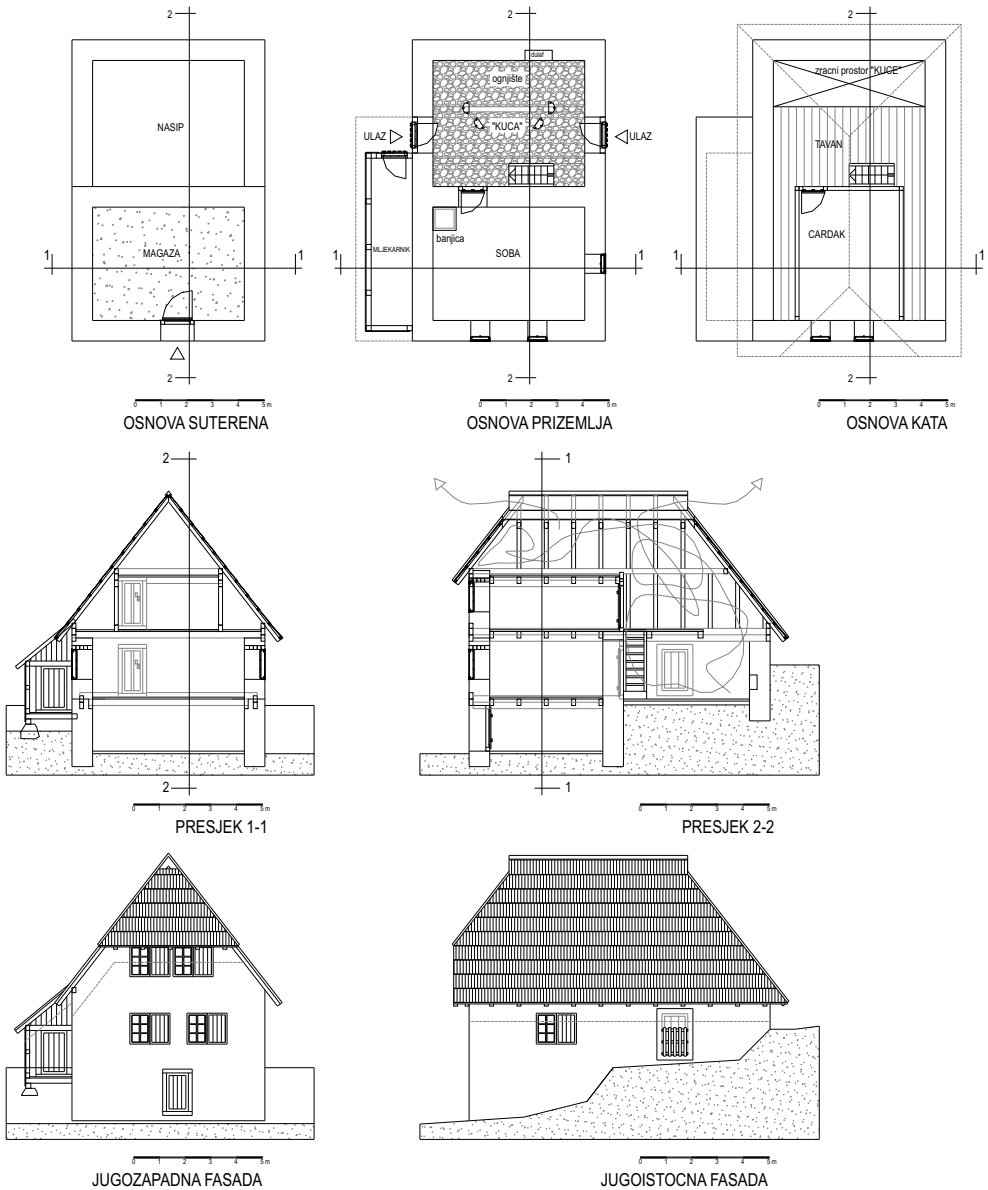

Slika 3.198. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Od kuće obitelji Trešnjo širi se vidik prema selu Čuhovići (na dio sela situiranog na sjeverno orijentiranoj padini) i putu prema Konjicu (lijevo). Domaćica u kući, nana Trešnjo (rođena Bandić) Raha (1937), iskazuje veliko poštovanje prema gostu koji posjećuje njenu kuću (desno)

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Prema dispoziciji svojih horizontalnih planova, kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica pripada tipu dvotraktne bosanske kuće čardaklije koja je u vertikalnom planu razvijena kroz suteren ('magazu'), prizemlje i kat (Slika 3.199.).

Suteren je razvijen samo ispod jednog trakta osnove prizemlja, a uređen je kao velika kućna ostava za namirnice s dužim periodom upotrebe. Zidovi suterena, kao i svi ostali zidovi na ovoj kući, rađeni su od lomljenog kamena debljine 80 cm.

U stambeni dio kuće pristupa se na nivou prizemlja, u trakt koji je razvijen na tlu i u čijem je okviru organizirana 'kuća' sa otvorenim ognjištem. 'Kuća' ima dva ulaza, jedan na jugoistočnoj, a drugi na sjeverozapadnoj strani kuće (Slika 3.199.).

Slika 3.199. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Dispozicija

Pri tome se ulaz na jugoistočnoj strani koristi kao glavni ulaz u kuću, dok se ulaz na sjeverozapadnoj strani koristi kao ekonomski ulaz/izlaz, za pristup aneksu na sjeverozapadnoj strani kuće u kome je uređena prostorija za obradu mlijeka, te pristupu torovima sa ovcama gdje se obavlja muža.

Slika 3.200. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Prostor 'kuće' sa vratima koja se koriste kao ekonomski ulaz-izlaz (lijevo). Usko drveno stubište koje uvezuje nivoe prizemlja i kata (desno)

Iako je prostor 'kuće' očuvan u autentičnom stanju, on je 'zarobljen' suvremenim kućnim uređajima (Slika 3.200.).

Jednokrakim, uskim drvenim stubištem se iz prostora 'kuće' izlazi na nivo kata gdje je uređen 'čardak među rogovima', dok je ostatak unutrašnjosti volumena krovišta tavan, iznimno važan prostor u stambenoj kulturi vlasnika kuće (Slike 3.199., 3.203.).

Iz prostora 'kuće' pristupa se u razmjerno prostranu sobu koja se koristi kao svečani dnevni boravak i kao spavaća soba (Slike 3.201., 3.202.).

Podna obloga u prostoru 'kuće' je urađena od kamenih ploča položenih na nabijenu glinu, dok je podna obloga u sobi vuneni ćilim (Slike 3.201., 3.202.).

Slika 3.201. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Pogled iz prostora 'kuće' u sobu kroz otvorena vrata (lijevo). Prelazak praga iz 'kuće' u sobu je svečan trenutak (desno)

Slika 3.202. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Uređenje sobe

Slika 3.203. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Elementi stubišta su masivni, izrađenji tesanjem. Dugogodišnjim izlagenjem dimu sa ognjišta, drvo je dobilo boju meda i izuzetnu čvrstoću

Slika 3.204. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Premda je otvoreno ognjište u funkciji, na njegovom je mjestu peć sa loženjem drva. Dimovod iz peći izlazi samo do prostora tavana

Slika 3.205. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. U debelom kamenom zidu, uz ognjište, uređene su niše (dulafi)

Slika 3.206. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Drveni strop u sobi

Zanimljivo je da je na krilu ulaznih vrata u sobu urađena perforacija i tu ubačeno staklo, kako bi se kroz taj otvor dobilo (dovoljno) svjetla iz 'kuće', da se ne pali lampa ili svijeća u sobi (Slika 3.211.).

Svi drveni elementi krovne konstrukcije i kuće u cjelini su veoma očuvani zahvaljujući njihovom permanentnom zadimljavanju dimom sa otvorenog ognjišta (Slike 3.207., 3.208.). Sve međukatne konstrukcije su urađene od drvenih greda i masivnih, tesanih drvenih talpi-podnica (Slike 3.206., 3.207.).

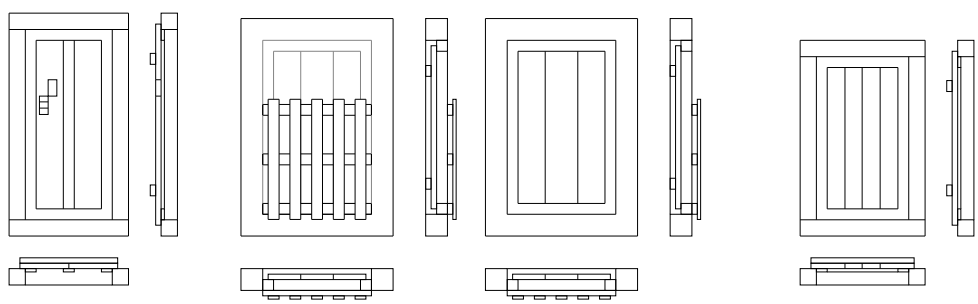
Većina elemenata otvora je očuvana u njihovom autentičnom dizajnu. Zamijenjena su četiri prozora (Slike 3.209., 3.212.).

Slika 3.207. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat (tavan) u prostoru 'kuće'. Drveni elementi impregnirani dimom

Slika 3.208. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Naknadno postavljeni limn a postojuću pokrivku od šindre: učinkovita zaštita od ekstremnog djelovanja atmosferilija

Slika 3.209. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Arhaični dizajn vrata

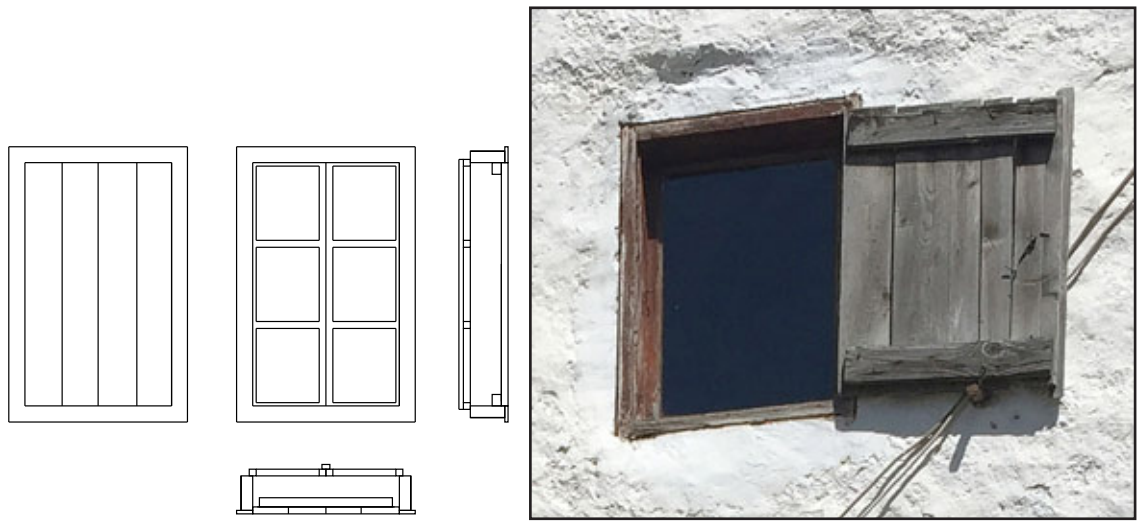

Slika 3.210. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na ulazu u suteren, 'magazu' (lijevo). Pogled na glavna ulazna vrata (na jugoistočnoj strani kuće) iz prostora 'kuće' (desno)

U kutu sobe je uređena banjica (Slika 3.211.).

Slika 3.211. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na ulazu u sobu iz prostora 'kuće'. Detalj vrata ('štedni otvor' za propuštanje svjetla iz 'kuće' u sobu (lijevo)

Slika 3.212. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Prozor sa drvenim kapkom

Slika 3.213. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Iznad otvorenog ognjišta su uređeni debeli štapovi za vješanje kotlova za kuhanje jela (lijevo). Elementi opreme u prostoru 'kuće': drveni sanduk (lokalno se zove 'hambar') za čuvanje brašna, niski drveni stol za objedovanje – sinija (desno)

Slika 3.214. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Neki upotrebni predmeti u prostoru 'kuće' (lijevo). Banjica u kutu sobe, iza ulaznih vrata (desno)

Današnje stanje i namjena kuće. Veći dio autentične fizičke strukture kuće obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica je očuvan. Ona je u svim svojim elementima slična kući obitelji Ćukas u Čuhovićima (Slika 3.216.). Moguće su dalje adaptacije prostora u smislu njegove prilagodbe suvremenom načinu stanovanja, uz jednovremeno očuvanje autentičnosti njegove arhitektonske fizionomije. Budućnost ovog objekta ovisi o općem društvenom statusu njegovih sadašnjih vlasnika i njihovih nasljednika[61].

[61] Sadašnji vlasnici kuće su osobe starije životne dobi (oko 80 godina) koji se još uvijek aktivno bave stočarstvom te proizvodnjom mliječnih proizvoda. Sa njima živi njihov još uvijek neoženjeni sin, dok kćerka živi u Konjicu. Kuća koja je ovdje predstavljena je njihov 'okvir života', urađen po njihovom shvatanju i praktiziranju života. Ne postoji mlađi naraštaj koji bi slijedio tradicionalne obrasce života. Kako je već rečeno, kuća se može prilagoditi za nove obrasce života, a da li će se to dogoditi, odgovor zna samo budućnost.

Kuća obitelji Ćukas u selu Čuhovići na Bjelašnici

Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima locirana je na blagoj padini južne ekspozicije u sjevernom dijelu sela odakle se pružaju otvorene vizure prema selu u dolini te planiskom predjelu s putem za Konjic (geografske coordinate: 43°38'24.70"N, 18°08'32.55"E, nadmorska visina: 1359 m), (Slike 3.215., 3.216.).

Kuća je građena sredinom 19. stoljeća i predstavlja primjer relativno dobro očuvane bosanske kuće čardaklije arhaičnog rješenja primjerenog planinskim predjelima Bosne i Harcegovine, kakav je prostor sela Čuhovića, Lukomira, te platoa Bjelašnice[62].

[62] Autor je posjetio ovaj objekat 13.08.2016. Informator je bila gospođa Azra (rođena Elezović) Gakić (1976), rođena u selu Lukomir, stalno nastanjena u Sarajevu.

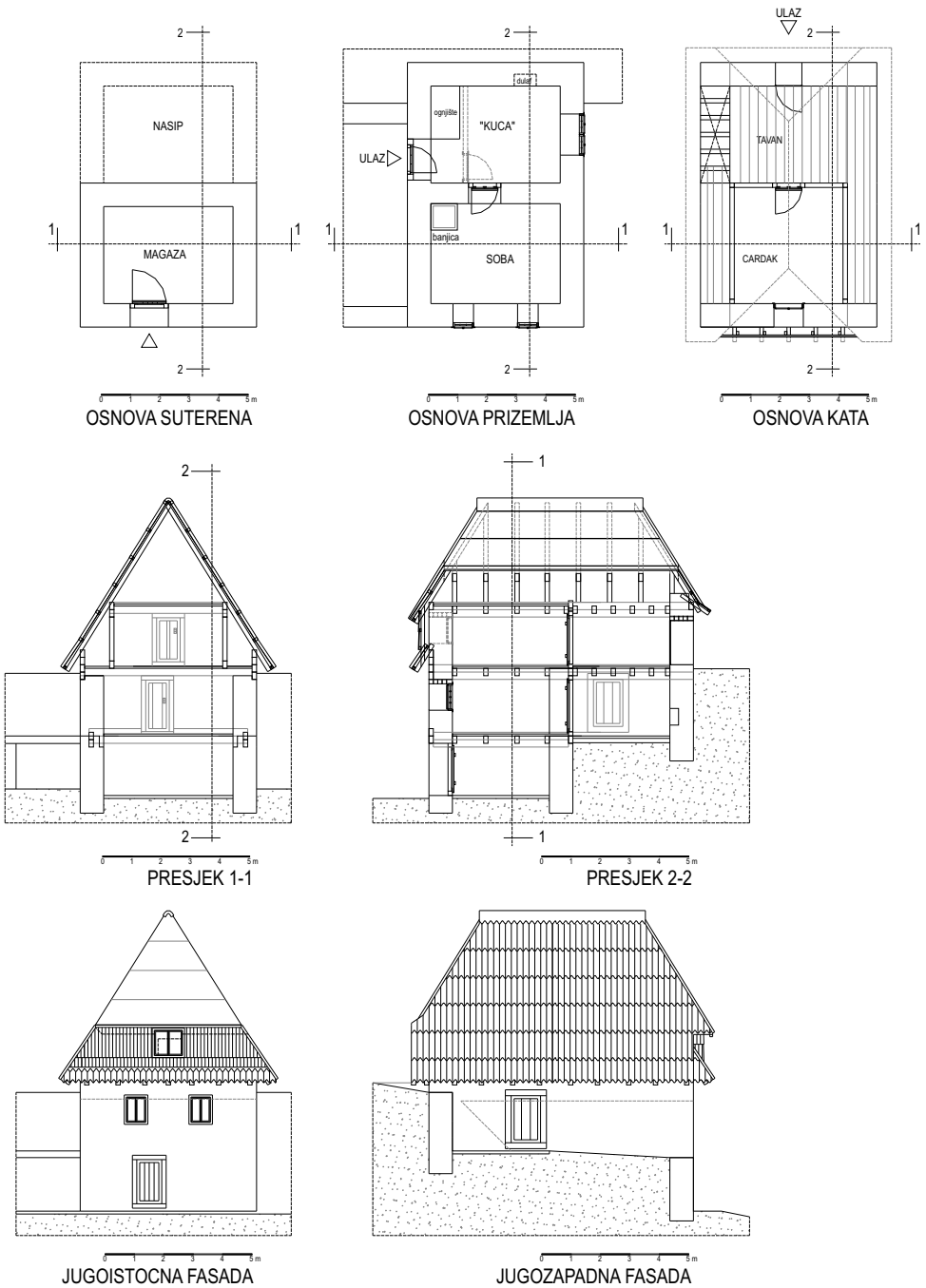
Slika 3.215. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica, lokacija (lijevo). Pogled na selo Čuhovići iz pravca jugozapada (desno)

Slika 3.216. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Prema dispoziciji horizontalnog plana, kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima spada u tip dvotraktne bosanske kuće čardaklije koja je po vertikali razvijena kroz suteren, prizemlje i kat (Slika 3.217.).

Suteren je razvijen ispod dijela konture prizemlja. Prostor suterena je nizak (oko 160 cm), a njegovi zidovi su debeli 80 cm, rađeni od grubo obrađenog kamena uzetog iz prirode, na licu mjesta.

Slika 3.217. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Dispozicija

Prostor nekadašnje 'kuće' danas je dnevni boravak. Iako je dogradnjom zatvoren prostor prema tavanu, uređeno je da dim iz peći (koja je instalirana u drugom dijelu 'kuće', sada dnevnog bravka), odlazi u prostor tavana kako bi se zadržala njegova funkcija (sušenje mesa, sira te očuvanje drvenih elemenata krova nadimljavanjem). Raniji prostor 'kuće', premda sužen nakon ograđivanja prostora ognjišta, danas je uređen kao suvremeni dnevni boravak (Slika 3.220.).

Slika 3.218. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Ulaz u kuću

Slika 3.219. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Prostor oko starog ognjišta danas je ograđen i preuređen u ulaznu partiju kuće sa priručnom kuhinjom

Slika 3.220. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Peć na drva. Dim odlazi u prostor potkrovla (predprostor čardaka i u tavan)

Slika 3.221. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. U novouređenom dnevnom boravku zadržan je stari dolaf, ali su unešeni novi elementi (drvena lamperija staklena vitrina, električni šporet)

Složeni dušeci i jorgani - 'potencijal' sobe

Slika 3.222. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Soba kojoj se pristupa iz prostora 'kuće' je naročito vedra i svečana (lijevo). Pogled iz sobe prema ulaznim vratima u prostoru 'kuće' (desno)

Slika 3.223. Čardak (lijevo) i potkrovlje (desno). Vide se vrata od čardaka, ljestve za tavan iznad čardaka, te drvene grede i pod tavana (u prvom planu) u prostoru potkrovlja. Veliki drveni sanduk je 'hambar' za brašno

Slika 3.224. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Potkrovlje je ostava raznih kućanskih i poljoprivrednih alatki. Letve krovne pokrivke služe kao vješalice

Slika 3.225. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Iako fizički neveliki prostor, mnogi u njemu složeni upotrebni predmeti čine prostor potkrovlja potencijalno golemim

Slika 3.226. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat je urađena od tesanih drvenih greda i talpi-podnica

Slika 3.227. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Konstrukcija krova je jednostavna (rogovi sa raspinjačom)

Slika 3.228. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Tesane drvene grede i debele talpe u međukatnoj konstrukciji potkrovlje-tavan. Drvene grede i talpe su dobile karakterističnu boju i učinkovitu zaštitu permenentnim izlaganjem dimu

Slika 3.229. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Drveni strop u prostoru „kuće“ (danas dnevnog boravka)

Slika 3.230. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Lijevo: bosanski ćilim kao svečana podna obloga u sobi. Dasno: Banjica u kutu sobe, iza vrata. Iznad banjice je rafa

Slika 3.231. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vanjske površine zidova su omalterisane grubim malterom i bijelo krečene

Slika 3.232. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. U svakom dijelu sobe, na njenim zidovima, prozorima, podu i stropu su proizvodi ljudskog duda i ruku, sa simboličkim poretkom i porukom

Slika 3.233. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Dulaf u zidu, rafa na stropnim gredama

Slika 3.234. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Naročito dizajnirana spremišta za pribor kućne ekonomije – preslice i vretena (lijevo). Drvena stropna greda kao 'spremište' raznog kućnog pribora

Slika 3.235. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica.
Sehara, dušeci, jorgani, vuneni pokrivači, ćilim, prostirka za obavljanje molitve

Slika 3.236. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Mali drveni stolac (ćemlija) sa svečanim zastorom (Na ćemliji se sjedi prilikom obradnog pranja, 'uzimanja abdesta' na banjici (lijevo). Mnogo dušeka i jorgana naloženih vunom mogu sobu pretvoriti u prostranu spavaonicu (desno)

Slika 3.237. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na magazi (lijevo) i vrata na sobi (u sredini i desno)

Slika 3.238. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na čardaku

Slika 3.239. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Prozori

Današnje stanje i namjena kuće. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima se i danas nalazi u dosta dobrom fizičkom stanju. Vremenom su učinjene neke izmjene u odnosu na njeno originalno stanje (rekonstrukcija prostora 'kuće', potkrovlja, krovnog pokrivača) ali su ipak očuvane njene autentične vrijednosti. Ohrabrujuća je činjenica da se kuća često koristi, da su njeni vlasnici svjesni njenih historijsko-arhitektonskih i ambijentalnih vrijednosti (koje su 'vidljivije' iz perspektive života u gradu), da rado borave u ovoj kući i da je čuvaju.

Slika 3.240. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Gospođa Azra (rođena Elezović) Gakić u hladu jasena pored kuće

Kuća Obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog

Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog locirana je na ravnom terenu, na golemom privatnom imanju čuvene begovske obitelji Zaimović (geografske coordinate: 44º45'30.24"N, 18º42'35.38"E, nadmorska visina: 192 m), (Slike 3.241. – 3.244.). Uz kuću je izgrađeno niz pomoćnih objekata za razonodu, te uređeni prostrani voćnjaci krušaka, jabuka, šljiva, trešanja, oraha... Kuća je građena 1563. godine, i to je najstarija bosanska kuća čardaklija koja je očuvana do danas[63]. Ova kuća je, izvorno, bila izgrađena za stanovanje ženskih članova obitelji Zaimović[64], dok su muški članovi obitelji stanovali u kulama, od kojih je jedna bila u blizini ove kuće, a druga u Bijeloj kraj Brčkog. Kuća obitelji Zaimović koje se ovdje predstavlja u narodu je bila poznata kao Šemsi-begov (nešto ranije) i kao Hajri-begov konak (kasnije).

Prostorno-oblikovne karakteristike kuće. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog, prema dispoziciji svojih horizontalnih planova pripada centralnom tipu bosanske

[63] Autor je posjetio i detaljno snimio ovu kuću 19.07.2016. Pomoć u snimanju mu je pružio vlasnik objekta, gospodin Mehmed-Meho Zaimović. Autor je od gospodina Zaimovića dobio sljedeće informacije:
- Objekat je sagrađen 1563. godine
- Djed gospodina Mehmeda Zaimovića (1949), Mehmed, je bio beg (veleposjednik), ali se pridružio partizanskom pokretu 1941-1945.
- Pradjed gospodina Mehmeda Zaimovića (1949) je bio beg (veleposjednik) sa 10000 dunuma (10 km2) obradive zemlje i šume. Imao je i dvije kule, jednu u Gornjem Zoviku i jednu u Bijeloj. Bio je član Vlade Bosne i Hercegovine 1910. godine (Gospodin Mehmed Zaimovića (1949) u ovoj kući čuva fotografiju na kojoj je njegov pradjed).Vremenom se taj posjed usitnjavao, a njegov dobar dio je „otišao u miraz" ženskim članovima obitelji Zaimović.
(O begovima Zaimovićima vidjeti više u: Kreševljaković, H. (1991). Izabrana djela, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo).

[64] Begovska obitelj Zaimović vodi porijeklo od srednjovjekovne bosanske kraljevske obitelji Altomanović. Tako je Nikola Altomanović bio gospodar Užica i užičke oblasti, a njegov brat Cvjetko gospodar Usore i Soli. Nakon što je Bosna potpala pod upravu Osmanskog Carstva (1463), Altomanovići primaju islam. Tako od Cvjetka Altomanovića potiču tri obitelji: Tuzlapaše (Tuzlići), Muratbegovići i treća obitelj Zaimovići. Zaimovići Sultanovim beratom (oko 1550-1560) dobijaju begovski status, a time i velike zemljišne posjede (spahiluke) u Bosanskoj Posavini. Ovi posjedi su bili zijameti (vojnički feudalni posjedi) koji su dodjeljivani samo izuzetnim vojskovođama i ratnicima. Početkom 19. stoljeća neki predstavnici begovske obitelji Zaimović iz Zovika odlaze u Tuzlu, Brčko i neka druga mjesta. Ogranak begovske obitelji Zaimović iz Zovika i Rahića imao je veliku historijsku ulogu u političkom, kulturnom i trgovačkom životu Bosne na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ponajviše zahvaljujući Šemsi-begu Zaimoviću, sinu Emin-bega.

kuće čardaklije koja je po vertikali razvijena kroz (visoko) prizemlje i kat (Slika 3.245.). U prizemlju kuće je uređena ulazna partija sa stubištem za kat, te prostor kućne ostave. Zidovi suterena su napravljeni od grubo obrađenog kamena (debljine oko 80 cm), pri čemu su izvana malterisani i bijelo krečeni, dok su unutarnje površine u natur-izvedbi (Slika 3.242.). Budući je visina prizemlja velika[65], stubište je urađeno kao dvokrako, sa podestom na mjestu loma pravca njegovog tlocrta u vidu slova „L“ (Slika 3.245.).

Stubištem se izlazi na nivo kata, i to prvo u široki prostor divanhane koja je bogato osvijetljena prirodnom svjetlošću zahvaljujući nizu prozora (Slika 3.249.).

Slično drugim bosanskim kućama čardaklija koje su tipa centralnog rješenja[66], i kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog ima divanhanu u kojoj je izdvojen dio koji se zove ‘gornja divanhana’ i dio ‘donja divanhana’ (Slika 3.249.).

Slika 3.241. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Lokacija

[65] Visina od kote prizemlja do kote kata iznosi 336 cm.

[66] Takve su kuće obitelji Bugilović u Gornjoj Tuzli, Suljagića konak u Donjoj Špionici kod Srebrenika, kući obitelji Gradaščević u Gradačcu... Sve navedene kuće su predstavljene u ovoj knjizi.

Slika 3.242. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled na kuću iz pravca jugoistoka

Slika 3.243. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog.
Pogled na kuću iz pravca sjeverozapada (lijevo) i pogled na kuću iz pravca juga (desno)

Slika 3.244. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostrani privatni park oko kuće

Na prostor 'donje divanhane', u originalnoj izvedbi ove kuće, bio je izgrađen aneks sa sanitarijama, koji je uklonjen u jednoj od brojnih rekonstrukcija i adaptacija objekta[67]. Pod 'gornje divanhane' je sa dvije stepenice izdignut iznad poda ostatka divanhane čime je važnost ovog dijela kuće naglašena (Slike 3.249. – 3.251.).

Na nivou kata su uređena četiri čardaka, po jedan na svakom kutu osnove kata. Njihova veličina je različita, ali se u svaki od njih pristupa vratima koja su postavljena u zidu koji sa susjednim zidovima čardaka zaklapa kut od 135º (Slika 3.245.).

U tri čardaka su uređene autentične kupaonica (hamamdžici) i zidane peći za zagrijavanje prostora. Pri tome, loženje peći je iz uskog prostora pored čardaka, a ne iz prostora čardaka u kome je postavljena peć (Slike 3.252. – 3.254.).

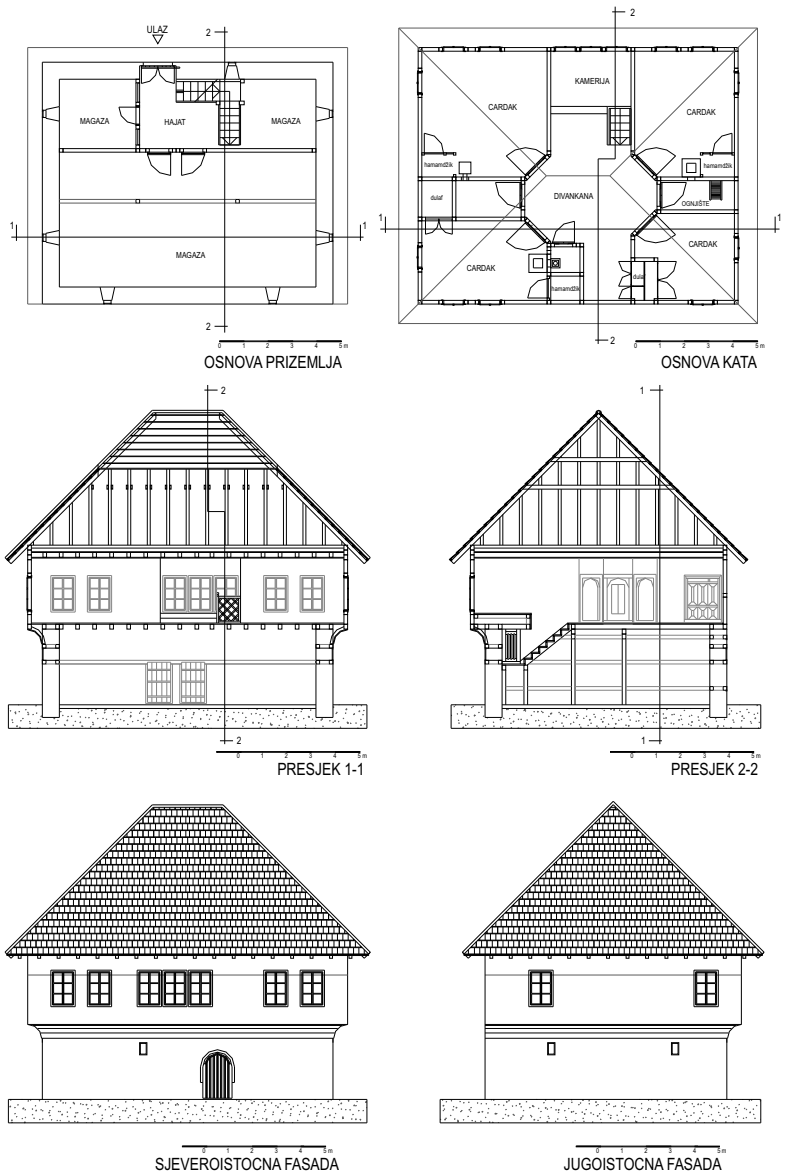
Međukatne konstrukcije na svim nivoima su urađene od drvenih greda sa masivnim drvenim podnicama. Međukatna konstrukcija prema tavanu ima nabijeni sloj gline sa opiljcima slame i pljeve (što poboljšava toplinskoizolirajuća svojsva granice kat-tavan, i ljeti i zimi).

Stropovi u svim prostorijama kata su od drveta ('šiše') visoke zanatsko-tehničke i arhitektonsko-umjetničke vrijednosti (Slika 3.258.).

Krov kuće je četverovodan, srednjeg nagiba (oko 45º), sa konstrukcijom tipa 'rogovi sa raspinjačom'. Originalna konstrukcija krova je očuvana. Krovna pokrivka je biber-crijep (Slike 3.242., 3.257.).

[67] Aneks sa sanitarijama je očuvan na nekim kućama koje su predstavljene u ovoj knjizi: kuća obitelji Bugilović u Gornjoj Tuzli (koji se lokalno zove 'postavak'), kuća obitelji Džonlić u Maglaju, kući Uzeirbegović u Maglaju. Aneks je postojao i u kući obitelji Korajlić u Hrvatinovićima kod Tešnja, ali je vremenom uklonjen.

Na zidu u 'gornjoj divanhani' je fotografija članova Vlade Bosne i Hercegovine iz 1910. godine čoji je član bio pradjed gospodina Mehmeda Zaimovića (1949), sadašnjeg vlasnika kuće (Slika 3.260.).

Slika 3.245. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Dispozicija

Slika 3.246. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostor prizemlja je ispregrađivan u više posebnih prostorija, prema vrsti namirnica (stvari, opreme...) koje se u njima čuvaju. U zidu se vide uski prozori koji su, u vrijeme izgradnje objekta, bili puškarnice za odbranu od eventualnih napadača

Slika 3.247. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Dijelovi magaze su uređeni kao kućna ostava

Slika 3.248. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Drveno stubište prizemlje-kat

Slika 3.249. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled iz prostora divanhane na stubište (lijevo) i prostor stubišta na katu i njegov odnos prema prostoru divanhane

Uređenje prostora 'donje divanhane'

Slika 3.250. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostor 'donje divanhane' viđen kroz otvorena vrata dva čardaka

Slika 3.251. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Uređenje prostora 'gornje divanhane'

Slika 3.252. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Uređenje malog čardaka (lijevo).
Uređenje čardaka u sjevernoistočnom kutu kata (desno)

Slika 3.253. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog.
U uređenju enterijera čardaka je i umjetnička slika kuće obitelji Zaimović

Slika 3.254. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostorija sa ognjištem (na katu)

Slika 3.255. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Konstrukcija i materijalizacija zida u prizemlju

Slika 3.256. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Očuvana originalna međukatna konstrukcija prizemlje-kat

Slika 3.257. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Krovna konstrukcija

Slika 3.258. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Drveni strop u prostoru divanhane

Slika 3.259. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Podna obloga u prizemlju (magazama) su kamene ploče

Slika 3.260. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog.
Podne obloge u prostorima kata (lijevo) i obiteljska slika na zidu divanhane (desno)

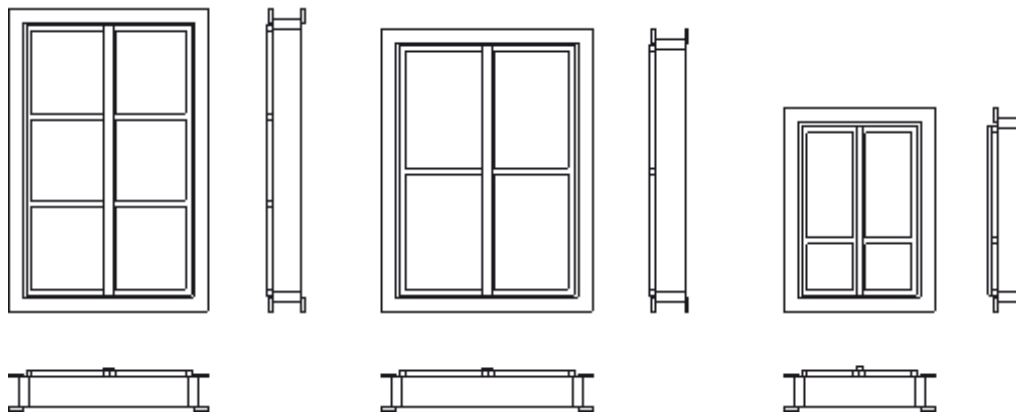
Slika 3.261. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Ulazna vrata u kuću

Slika 3.262. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Originalna vrata na ostavi, kojoj se pristupa sa podesta stubišta (lijevo) i vrata na čardakovima i na prostoru mutvaka (desno)

Slika 3.263. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Vrata na čardakovima, sjeverozapadni dio kata (lijevo) i vrata na jednom od čardakova (desno)

Slika 3.264. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Različita rješenja dizajna prozora

Slika 3.265. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled kroz prozor u velikom čardaku

Slika 3.266. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. U pojedinim dijelovima kuće čuvaju se originalni upotrebni predmeti čija je starost duža i od starosti same kuće

Slika 3.267. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Kamin i hamamdžik u malom čardaku (lijevo) i prostorija uz mali čardak odakle se potpaljivao kamin i grijala voda za hamamdžik (desno)

Slika 3.268. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Hamamdžik u malom čardaku (lijevo) i ormar u malom čardaku (desno)

Slika 3.269. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Peć i hamam u velikom čardaku (lijevo) i Mangala u jednom od čardaka (desno)

Slika 3.270. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Hamam u velikom čardaku (lijevo) i obrada površina i oprema prostora 'donje divanhane' (desno)

Slika 3.271. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Oprema prostora jednog od čardakova (čardak u jugoistočnom kutu kata)

Današnje stanje i namjena kuće. Od svih bosanskih kuća čardaklija, kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog je najočuvanija u svojoj autentičnosti. Očuvana je njena konstrukcija, elementi otvora, originalna obrada površina, oprema prostora... Najveće zasluge za ovakvo stanje kuće ima njen sadašnji vlasnik, gospodin Mehmed-Meho Zaimović, koji je, kao visokoobrazovani čovjek potpuno svjestan neprocjenjive vrijednosti ove kuće koju je naslijedio na čuvanje od svojih predaka, u lancu od 1563. godine, kada je kuća izgrađena.

Očuvanost ove kuće bi trebala potaći pojedince i institucije širom Bosne i Hercegovine da razumiju autohtone vrijednosti materijalne i nematerijalne kulture, da ih čuvaju i stave na uvid svjetskoj javnosti, jer će na taj način svijet postati bogatiji i ljepši. Na pogodnom mjestu, u svim prostorijama kuće, mogu se vidjeti upotrebni predmeti i tehnički uređaji iz raznih vremenskih epoha koji su se koristili u ovoj kući.

Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Neki originalni upotrebni predmeti u prostoru divanhane

Slika 3.272. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Razni stari upotrebni predmeti, kao suveniri.

Sakralna arhitektura i arhitektura javnih sadržaja

U Bosni i Hercegovini postoji veliki broj sakralnih arhitektonskih objekata koji su djelo (uglavnom) anonimnih narodnih majstora, koji su među najljepšim primjerima vernakularne (bioklimatske) arhitekture Bosne i Hercegovine. Većina ovih objekata je proglašeno nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine.

Džamija Umoljani je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. O gradnji ove džamije nema nikakvih pisanih oznaka (vakufname ili bilo kojeg drugog pisanog dokumenta). Smatra se da je prva konstrukcija džamije (od prije 200 godina) na ovom mjestu bila drvena, a da je sadašnja izgrađena početkom 20. stoljeća (Slika 3.273.). Džamija u Umoljanima poznata je, između ostalog, i po tome što je u njoj čuvana poznata Sarajevska Hagada za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ovo je jedini objekt na dijelu Bjelašničke visoravni koji pripada općini Trnovo koji je ostao nezapaljen u ratu 1992-1995.

Stara džamija u Solunu na Krivaji je locirana na oko 8 km sjeverozapadno od Olova, u dolini rijeke Krivaje, uz cestu Olovo-Zavidovići (Slika 3.274.). Nema pouzdanih podataka o vremenu gradnje[68]. Džamija obnovljena je 1935. odine. Pripada tipu drvenih džamija sa prednjim mahfilom, ima otvoreni vanjski trijem sa galerijom i pokrivena je četverovodnim, ne strmim krovom, kroz koji prolazi drveni munaret. Od prvobitne stare džamije sačuvana su samo originalna ulazna vrata (koja se, na sadašnjoj džamiji nalaze na ulazu na mahfil) i drveni objekat pored džamije koji se tradicionalno zove 'kafana', a koji je u periodu 1960-1983. godine bio pretvoren u mekteb[69]. Kameno korito česme i kameni prag na ulazu u džamiju, donešeni su sa lokaliteta sela Očevlja (Očevija) iz općine Vareš. U džamijskom haremu se nalazi drveno turbe u koje su po narodnom predanju ukopana dva brata blizanca, vojnika-šehida sultan El Fatiha kada je on osvajao Bosnu. Iz poštovanja prema ovim šehidima i danas jednom godišnje na ovom mjestu okupi svijet na tradicionalnu molitvu ('dovu')[70]. Sukladno

[68] Predpostavlja se da je izgrađena 1546. godine, što je pisalo na tarihu džamije, ali tarih džamije nije sačuvan.
[69] Autor ove knjige je ondje, kao dječak, išao na svoju prvu vjersku pouku pred imamom Hamidom (Hasan) ef. Hadrovićem.
[70] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je na 44. sjednici održanoj od 7. do 13. jula 2009.

konceptu prostorne organizacije, drvena džamija u Solunu pripada tipu drvenih džamija sa prednjim mahfilom, ima otvoreni vanjski trijem sa galerijom i pokrivena je četverovodnim krovom kroz koji prolazi drveni munaret.

Slika 3.273. Džamija u Umoljanima

godine je donijelo Odluku (Broj: 06.1-2-40/09-40 od 8. jula 2009. godine) kojom se Graditeljska cjelina - drvena džamija u Solunu kod Olova proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Nacionalni spomenik čine: drvena džamija, turbe, mekteb, staro kameno korito česme i harem sa mezarjem.

Džamija je izgrađena od prirodnih materijala uzetih iz neposrednog prirodnog okruženja. Temelji džamije su izrađeni od poluobrađenih blokova kamena-krečnjaka, a zidovi od drvrnog skeleta (bondruk) sa ispunom od ćerpiča. Zidovi su obostrano omalterisani krečnim malterom i bojeni bijelim krečnim mlijekom[71]. Konstrukcija četverovodnog krova je rađena od drveta, dok je krovna pokrivka (od obnove džamije 1935. godine) crijep. Džamija ima stropne grede položene paralelno sa mihrabskim zidom, na koje je, sa donje strane, postavljena drvena obloga ('šiše'). Središnji molitveni prostor je osvijetljen sa po 4 prozora, postavljena u dva reda, na tri zida (osim na ulaznom pročelju). Svi prozori su dimenzija cca 58/97 cm, osim prozora postavljenih prema vanjskoj galeriji trijema, koji imaju dimenzije cca 47/58 cm. Vanjski prozori su izvedeni sa demirima. Pod džamije je urađen od drvenih dasaka (debljine oko 3 cm) na koje su postavljeni bosanski ćilimi.

[71] Kasnijim krečenjima zidova, krečnom mlijeku je dodavana oker boja.

Slika 3.274. Stara džamija u Solunu na Krivaji

Historiju grada Tuzla svjedoče mnogobrojni spomenici kulturnog nasljeđa među kojima je široka lepeza arhitektonskih objekata. Iz perioda osmanske uprave potječe veliki broj važnih gradnji koje su Tuzlu činile gradom: Bali-begova (Bijela) džamija u Gornjoj Tuzli (1533), Behram-begova (Šarena) džamija (prvo spominjanje pod nazivom Atik-džamija, 1548), Hadži Hasanova (Čaršijska) džamija (poslije 1548), Turali-begova (Poljska) džamija (prije 1572), Mehmed-agina (Jalska) džamija (prije 1600), Behram-begova medresa (prije 1626), Dželali Vaiz Mehmed Ali-efendijina (Mejdanska džamija, 1644), Arslan-agina (Vikaljska) džamija (poslije 1600 a prije 1645), Džamija Huseina Čauša (Džindijska džamija, prije 1701).

Džamija Huseina Čauša (Džindijska džamija) u Tuzli locirana je u Donjoj Tuzli, na lokalitetu poznatom pod nazivom Lug (Slika 3.275.). Vjerovatno potječe iz 17. stoljeća. Poznata je po tome što je u potpunosti urađena od drveta (iz obližnje hrastove šume). Skromne dimenzije fizičkog gabarita, visoki drveni krov pokriven šindrom, drveni minaret, sofa u prizemlju i drvena sofa na katau (kao vanjska ekstenzija mahvila iz unutrašnjosti džamije) u rijetko viđenom arhitektonskom skladu, čine ovu džamiju tipičnom mahalskom džamijom u Bosni i Hercegovini. Džamija je situirana u kutu prostranog unutarnjeg dvorišta (harema) koji se doima kao neuobičajeno prostran park sa zelenilom (voćem, lipama, kestenovima i travnjakom). Pred samim ulazom u džamiju, odmah do ulaza sa ulice, locirana je česma koja je uobičajen i očekivani sadržaj svake džamije. Posjetitelju džamije pada u oči sklad između simbola života (vode, odnosno česme) i smrti (mezarova sa nadgrobnim kamenovima-nišanima).

Slika 3.275. Džamija Huseina Čauša (Džindijska džamija)

Dželali Vaiz Mehmed Ali-efendijina (Mejdanska) džamija u Tuzli situirana je u istoimenoj mahali, u Donjoj Tuzli. Njen položaj u urbanom tkivu mahale, skromni fizički gabariti, arhitektonski sklad (u cjelini i u detaljima) čine ovu džamiju remek-djelom arhitekture i vrijednim kulturnim spomenikom čija gradnja pada u 1644. godinu.

Njenom unutarnjem dvorištu (haremu) nevelikih fizičkih gabarita, česma (u kompoziciji s drvetom lipe, travnjakom i kamenom-mejtašom) doprinisi bogatstvu atmosfere, pa se prostor doima prostranijim nego u stvari jeste (Slika 3.276.).

Slika 3.276. Dželali Vaiz Mehmed Ali-efendijina (Mejdanska) džamija

Prostor Bosanske Krajine je bogat primjerima crkava-brvnara. To su fizički male gradnje ali izuzetno skladnih proporcija i visoke arhitektonske vrijednosti. Zidovi crkava su rađeni od tesanih drvenih greda (brvana). Krovna konstrukcija i pokrivka su, također, urađeni od drveta. Zbog izuzetnih arhitektonskih i historijsko-kulturoloških vrijednosti mnoge crkve-brvnare su proglašene kulturno-historijskim nasljeđem Bosne i Hercegovine.

Ove gradnje su jedni od najboljih primjera bioklimatske arhitekture u Bosni i Hercegovini budući izražavaju najtješnji odnos prirodno okruženje-čovjek-granice. Simboli koji su umanentni crkvi (drveni križevi na krovnom sljemenu, zvonik pored crkve i groblje oko glavne gradnje crkve) su i jedini 'simboli' ovih arhitektonskih kreacija i, čini se, kada bi se oni uklonili, crkvena gradnja bi se mogla dojmiti kao kuća za stanovanje, muzej etno-eksponata, seoska škola, radionica rukotvorina…

Među najpoznatijim crkvama-brvnarama (koje su nacionalni spomenici Bosne i Hercegovine) navodimo: Crkva u Romanovcima (Gradiška), Crkva u Malom Blašku (kod Laktaša), Crkva u Jelićki (Prijedor), Crkva u Palačkovcima (kod Prnjavora) i Crkva u Krupi na Vrbasu (Slike 3.277. - 3.281.). Sve navedene crkve-brvnare pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Slika 3.277. Crkva u Romanovcima

Slika 3.278. Crkva u Malom Blašku

Slika 3.279. Crkva u Jelićki

Slika 3.280. Crkva u Palačkovcima

Slika 3.281. Crkva u Krupi na Vrbasu

Katolička crkva sv. Josipa na Palama je razmjerno velika gradnja (vanjske dimenzije osnove objekta iznose 17 x 8 m, sa apsidom). Visina zidova crkve, mjereno od poda do početka svoda, iznosi oko 4 m, a visina do tjemena svoda oko 7 m. Zidovi crkve su rađeni od masivnih brvana sa tankim drvenim gredicama između njih. Brvna su postavljena na kameni postament visine 40 cm, izrađen od nepravilno tesanih kamenih blokova, postavljenih u dva horizontalna reda. Dvovodni krov crkve je pokriven crijepom, a viševodni krovovi apside i zvonika limom (Slika 3.282.).

Crkva sv. Mihovila u Varešu je katolička crkva u Varešu, Vrhbosanska nadbiskupija. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je odluku da se crkva proglasi za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine[72].

[72] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 08.2- 6 – 971/03-5 od 9. oktobra 2003.) kojom se Graditeljska cjelina – Župna crkva u Varešu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Slika 3.282. Drvena katolička crkva na Palama. Slika lijevo potiče iz 1913. godine

Stara crkva je najstarija očuvana crkva iz perioda prije Omer-paše Latasa (prije 1850.). Tačnih podataka o vremenu njene izgradnje nema. Neki je stavljaju u vrijeme bosanske samostalnosti, ali za to nema nikakvih čvrstih dokaza. Njena prva gradnja pada u prva desetljeća 16. stoljeća, svakako prije 1516. godine. Arhivski dokument iz osmanskog perioda navodi da je crkva sagrađena na mjestu još starije crkve. Crkva je nekoliko puta stradavala u požarima, među kojima su dva velika, prvi iz vremena Bečkog rata oko 1679. godine i drugi oko 1819. godine. Nakon ovog drugog požara crkva je bila ponovno sagrađena, a po pretpostavkama fratara crkve, izgrađena je u istom obliku i istim mjerama kakva je i ranije bila. Zidove crkve radili su hercegovački zidari, dok su svod objekta najvjerovatnije uradili domaći majstori (Slika 3.283.).

Slika 3.283. Crkva sv. Mihovila u Varešu

Hastahana u Tuzli je prva javna bolnica izgrađena (1874) u Sjeveroistočnoj Bosni i Hercegovini i druga po redu bolnica sagrađena u Bosni i Hercegovini (prva je bila Hastahana u Sarajevu izgrađena 1866. godine, u zadnjim godinama osmanske vladavine, za uprave Šerif Topal Osman-paše). Za vrijeme osmanske vladavine na prostoru Bosne i Hercegovine dugo nije bilo školovanih ljekara zbog čega je stanovništvo bilo prinuđeno da se liječi po kućama, a vojnicima su organizirane poljske bolnice izvan gradova, u hanovima i iznajmljenim privatnim zgradama. Vojska je u svom sastavu imala doktore medicine uglavnom Grke i Italijane, dok civilno stanovništvo nije imalo stručnu skrb. U Tuzli je u tom periodu formiran veći vojni garnizon gdje je kao ljekar radio Ignatius Gulielmus Peteleroz iz Mađarske. Tek je Topal Osman-paša (1861-1869) došavši za bosankog valiju u Sarajevo počeo uspostavljati sistem brige o zdravlju stanovništva.

Hastahana u Tuzli[73] sastojala se od osam prostorija: četiri sobe za pacijente sa deset kreveta, prostorija za ordinaciju i prijemnu ambulantu, bolesnička kuhinja i soba za dva bolničara koji su održavali stalno dežurstvo (Slika 3.284.). Pored toga, u dvorištu je sagrađena ljetna kuhinja, pomoćni magacin i drvena šupa[74]. Bolnica je prestala sa radom 1. juna 1886. godine kada je u Tuzli izgrađena nova, suvremenija bolnica.

Zgrada bolnice sastojala se od osam prostorija: četiri sobe za pacijente sa deset kreveta, prostorija za ordinaciju i prijemnu ambulantu, bolesnička kuhinja i soba za dva bolničara koji su održavali stalno dežurstvo. Pored toga, u dvorištu je sagrađena ljetna kuhinja, pomoćni magacin i drvena šupa. Ova bolnica je radila sve do 1886. godine kada je u Tuzli izgrađena nova, savremenija bolnica.

Zgrada Hastahane je slobodnostojeći jednospratni objekat, kod kojeg je sprat u odnosu na prizemlje doksatno prepušten sa svih strana približno 50 cm. U tlocrtu je objekat približno kvadratične osnove i orijentisan je sjeveroistok – jugozapad.

---

[73] Na objektu hastahane, 1974. godine postavljena je spomen-ploča u čast obilježavanja stogodišnjice bolnice na kojoj je latiničnim kapitalom uklesano:
U jesen 1874 godine u ovoj zgradi otvorena je prva bolnica u Tuzli. Osnivači su joj bili dr Mehmed Sami Šerbić i Opština Tuzla. Djelovala je do 1886 godine kada je preseljena u novu zgradu. Kolektiv Regionalnog medicinskog centra Dr Mustafa Mujbegović Tuzla. Tuzla, 2. oktobra 1974.

[74] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 16. do 22. Januara 2007. godine, donijelo je Odluku (Broj: 02-2.3-59/14-21 2. aprila 2014. godine) kojom se Historijski spomenik – Hastahana (prva javna bolnica) u Tuzli, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine

Slika 3.284. Hastahana u Tuzli

Objekat je sačuvao svoj izvorni vanjski oblik i izgled. Unutrašnja dispozicija objekta je, usljed podjele na dvije stambene jedinice nešto izmijenjena. Danas je to stambeni objekat sa dva dvoetažna stana.

Konstrukcija i materijalizacija zgrade Hastahane je u svemu urađena po uzoru na tradicionalnu stambenu gradnju (gradsku kuću i bosansku kuću čardakliju) gdje su korišteni prirodni materijali: kamen, drvo i ćerpič. Zidovi przemlja su urađeni od ćerpiča (debljine oko 70 cm), dok su zidovi kata rađeni od drvenog skeleta (bondruk) sa ispunom od ćerpiča (debljine oko 18 cm). Međukatna i krovna konstrukcija objekta su rađene od drveta. Objekat je pokriven četverovodnim krovom sa pokrovom od crijepa. Sve fasade objekta su malterisane i bojene u roze boju. Najrazvijenija je sjeveroistočna fasada koja ima trijem u prizemlju i dekorisanu fasadu na spratu. Fasada je riješena simetrično u odnosu na svoju centralnu vertikalnu ravninu, a otvori na fasadi su postavljeni u pet vertikalnih osovina. Prozori su uokvireni i vertikalnim trakama, a između prozora se nalaze pravokutna polja bijele boje koja ponavljaju formu prozorskih otvora.

Temporarna stambena arhitektura (stočarski katuni)

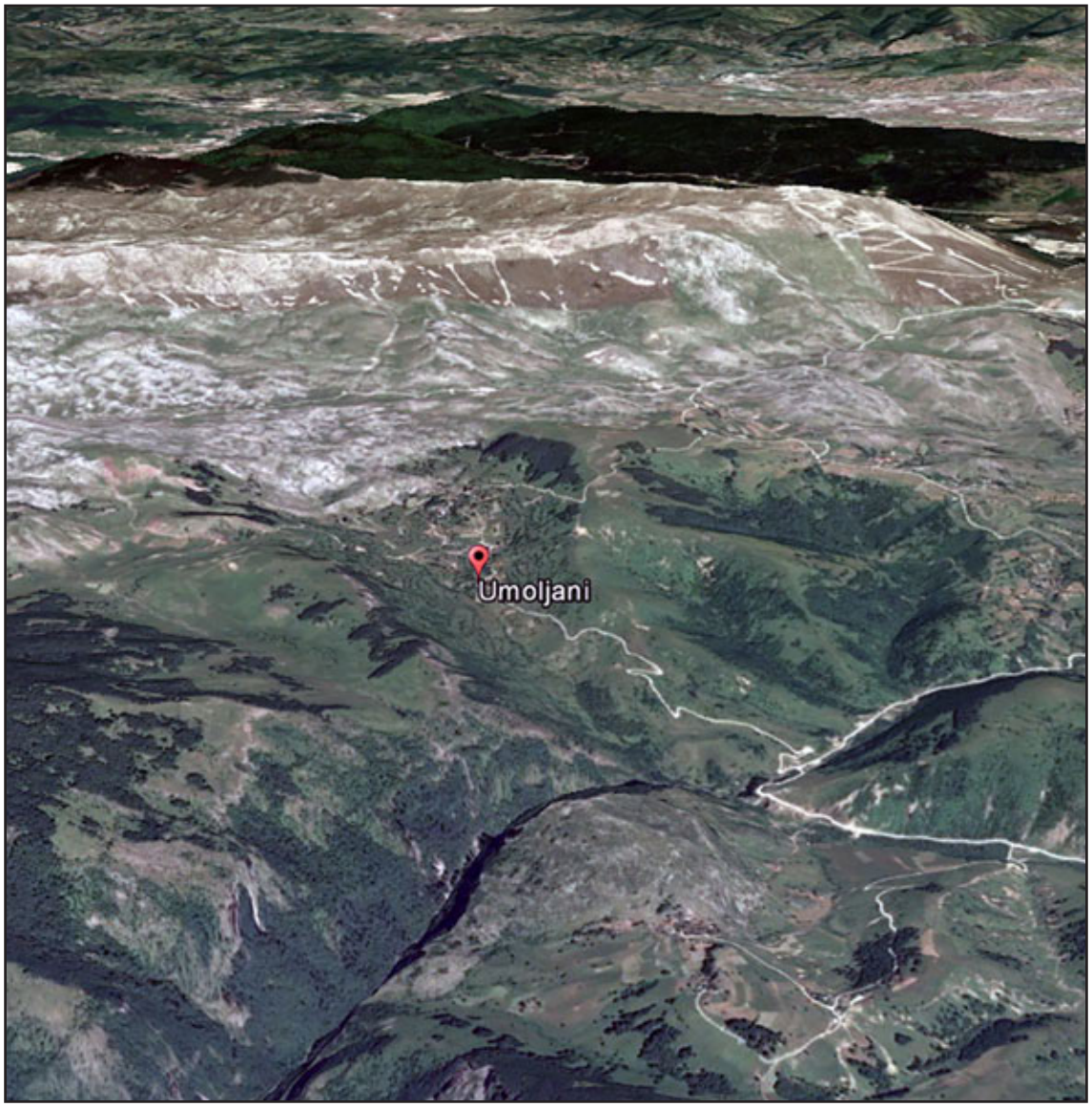
Bosna i Hercegovina je u geomorfološkom pogledu izuzetno bogata. Geomorfološki oblici su dobrim dijelom generirali klimu, hidrografiju te floru i faunu. Svaki od tih oblika ja riznica različitih resursa koji su bili osnova za etabliranje života ljudi. Mnoge prostrane planine (Bjelašnica, Treskavica, Visočica, Prenj, Zelengora, Vlašić, Vranica, Čvrsnica, Cincar, Šetor, Šćit...) bile su prostor nekad glavnog oblika privređivanja i života ljudi – stočarstva. To je bilo ekstenzivno stočarstvo gdje su ljudi u ljetnom dijelu godine boravili sa stokom (ovce, uglavnom, i goveda) na planini, a u zimskom dijelu godine u stalnim naseljima u podnožjima planina. Dugi period boravka na planini generirao je gradnju privremenih naselja (katuni). Ova su naselja, i pojedinačni objekti, izraz najtješnjeg odnosa čovjek-prirodno okruženje, te su kao takvi primjeri autohtone bioklimatske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Ova su naselja u prvoj polovini 20. stoljeća privlačila pažnju znanstvenika[75].

Katunsko naselje Gradina kod sela Umoljani na Bjelašnici

Selo Umoljani (geografske koordinate: 43°40'12.81"N, 18°13'41.39"E, nadmorska visina: oko 1333 m) je bošnjačko selo locirano na južnoj padini planine Bjelašnice, u pitomoj zaravni (Slike 3.285. - 3.291.). Selo pripada općini Trnovo (od Trnova je udaljeno oko 16.3 km zračnom linijom). Prema popisu iz 2013. godine ondje je živjelo 43 stanovnika, što je manje od broja prema popisu 1991 (92), prema popisu 1981 (245) i popisu 1971 (415). Neposredno iznad sela nalazi se katunsko naselje Gradina, a iznad njega, na brdu

[75] Navodimo neke objavljene radove:
- Popović J. (1928). *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XL
- Popović, J. (1935). *Ljetni stanovi na planini Plasi, Muharnici i Čvrsnici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XLVII
- Roglić, J. (1956). *Prilog poznavanju humljačkog stočarstva*, Geografski glasnik, God.1956, Br. 18

Pošijak, ostaci predhistorijske gradine koja svjedoči o starosti naseljenosti ovog područja. Pored katunskog naselja su prostrane livade i oranice i pašnjaci koji se nastavljaju na Dugo polje i južne padine Bjelašnice (Slika 3.286.).

Slika 3.285. Selo Umoljani. Lokacija

Slika 3.286. Pogled sa Obalja na Gradinu i katunsko naselje iznad Umoljana

Slika 3.287. Umoljani (Pogled sa Gradine. U pozadini je planina Treskavica)

Slika 3.288. Katunsko naselje Gradina iznad sela Umoljani

Slika 3.289. Katunsko naselje Gradina iznad sela Umoljani

Izuzetno važan resurs je zaravan na kojoj vijuga Studeni potok koji se kod Badnjeg ulijeva u slap Rakitnicu. Ova visoravan se koristi kao livada (na kojoj rastu mnoge vrste ljekovitog bilja), (Slika 3.291.).

Slika 3.290. Javna česma sa hranilicom za stoku (lijevo) i Studeni potok uz katunsko naselje Gradina (desno)

Slika 3.291. Studeni potok

UTILITARNA ARHITEKTURA

U širem značenju, 'utilitarna arhitektura' prati poznatu paradigmu arhitekture Moderne - 'forma slijedi funkciju' sa početka 20. stoljeća. Parafigma sugerira da se oblik zgrade ili objekta treba temeljiti uglavnom na njegovoj funkciji i namjeni, a ne samo na njegovoj estetici. Pojam 'utilitarna arhitektura' u ovoj knjizi razumijevamo se odnosi na tradicionalne proizvode objekte koji u svome funkcioniranju koriste energiju vodene struje. Pri tome, koristi se prirodni tok vode (rijeke ili potoka) koji se manje-više dodatnim uređenjem učini naročito efikasnim.

Tradicionalne kovačnice (majdani) u Očevlju kod Vareša

Majdani (kovačke radionice) su jedan od primjera biznisa u Bosni i Hercegovini[76] koji u svojoj autentičnosti egzistira već duže od pet stotina godina[77]; radi se o specifičnom načinu proizvodnje široke lepeze proizvoda od kovanog željeze uz korištenje resursa iz neposrednog okruženja (geografske koordinate: 44°10'07.39"N, 18°27'58.62"E, nadmorska visina: oko 805 m), (Slike 3.292. - 3.295.).

Proizvodnja željeza je od početka ljudskih civilizacija[78] bilo strateško pitanje, kako za pojedinca tako i za sve nivoe društvenih zajednica kojima je on pripadao.

---

[76] Osim u Očevlju (o čemu će ovdje biti riječ), ovakve su radionice etablirane i u Vreš Majdanu, Kreševu i Vijaci; ovaj su biznis isključivo prakticirali katolici (potomci Sasa).

[77] Koliko je autoru poznato, sličan se primjer nalazi još samo u Njemačkoj, na planini Schwarzwald. Majdane u Bosni i Hercegovini su etablirali Sasi u 15. stoljeću.

[78] Cijeli, dugi period ljudske historije (oko 8. stoljeća prije Krista) je nazvan željezno doba, baš po otkriću željeza, proizvodima od željeza (za potrebe svekodnevnog života); zahvaljujući izvanrednom kvalitetu ovih proizvoda, mogućnostima koje je željezo kao materijal pružalo, za ovaj se metal uvijek vezala 'snaga', 'osvajanja', 'carstva'...

Eksploatacija željezne rude kao i njena prerada uvijek je bila strogo nadzirana i kontrolirana od samog vrha vlasti jedne društvene zajednice (cara, kralja ... predsjednika države i njenog vojnog vrha).

Uspostava ovakvih radionica je uvijek podrazumijevala postojanje određenih preduvjeta:

1. Blizina eksploatacije željezne rude te njene prerade do oblika sirovog željeza,
2. Postojanje izdašnih vodotoka,
3. Postojanje kvalitetne (uglavnom bukove) šume,
4. Postojanje dobrih komunikacija sa mrežom glavnih komunikacija u državi.

Vareš i njegova okolica su poznati kao rudarsko mjesto; štaviše, on je nastao i razvijao se na osnovi eksploatacije željezne rude i njene prerade do sirovog željeza. Očevlje je mjesto koje se nalazi između dva općinska centra, Vareša i Olova. Po predanjima, nekada se i u samom Očevlju eksploatirala željezna ruda i ondje prerađivala u sirovo željezo (u postojenjima poznatim kao duvaonica).

Izdašni vodotoci (s postojanim kapacitetom tijekom cijele godine, bez oscilacija) su „duša" majdanske proizvodnje. Na primjeru majdana u Očevlju, ovdje je to rječica Očevica čiji se izvor nalazi neposredno iznad Očevlja, pored puta za Vareš[79]. Snaga vode se koristi kao osnovni energetski input u majdanima; pretvorba energije vodenog toka u svrsishodne taktične i rotacijske pokrete alata je jedna od najfascinantnijih slika u Bosni i Hercegovini.

Voda se, prvo, od njenog prirodnog toka odvaja (brana) vještački uređenim tokom (vodojaža) do akumulacije na određenoj visini od tla (lađa); od lađe (gdje voda ima određenu potencijalnu energiju) voda se, regulirano iz prostora majdana, pušta u cijevi (žljebovi, badnjevi), gdje se njena potencijalna energija pretvara u kinetičku; jaki mlazevi vode na njenom isteku iz žlijeba udaraju u peraja kola čiju rotaciju mehanizmi unutar samog majdana pretvaraju u rotacijske i taktične pokrete vješto dizajniranih alatki; konačno, preko ovih alatki se vodena energija utjelotvoruje u proizvodu od željeza[80] (Slike 3.292. - 3.295.).

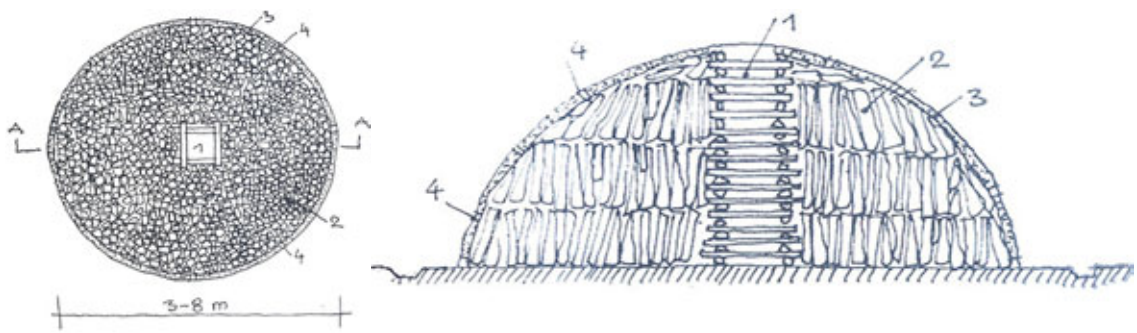
[79] Izvor rijeke Očevice je glavno snabdijevanje Vareša pitkom vodom.
[80] Energija vode se koristi za grubo iskivanje željeza, za pokretanje duvaonice i brusilice, dok se fina dorada proizvoda vrši ručno.

Šuma je baza za drugi, bitni, energetski input u majdanskoj proizvodnji; drvo (za ovu proizvodnju je najpogodnije bukovo drvo) se prvo prerađuje u drveni ugljen (Slika 3.292.), a onda se drveni ugljen koristi za termičku pripremu željeza pred njegovu mehaničku obradu. Drveni ugljen je, po svojoj kaloričnoj moći, idealan energent za termičku obradu željeza u majdanskoj proizvodnji. Ovdje (i drugdje širom Bosne i Hercegovine) drveni ugalj se proizvodi na tradicionalan tehnološki postupak suhe destikacije drveta (koji često egzistira i kao osnovni biznis).

Dobre komunikacije majdansku proizvodnju vežu kako za potrebe snabdijevanja sirovim željezom, tako i sa potrošačima širom svijeta.

Majdandžije su u 20. stoljeću bili ujedno i trgovci svojom robom; po skoro utvrđenom redu (kao po nepisanom dogovoru) svaki je majdandžija imao „svoj termin“, svoju pijacu u okruženju kada je prodavao svoju robu[81].

Autor ne može a da ne primijeti da su ovaj biznis mogli osmisliti izuzetni profili ljudske ličnosti, a da je ovaj biznis, kasnije, održavao karakter tih ljudi[82].

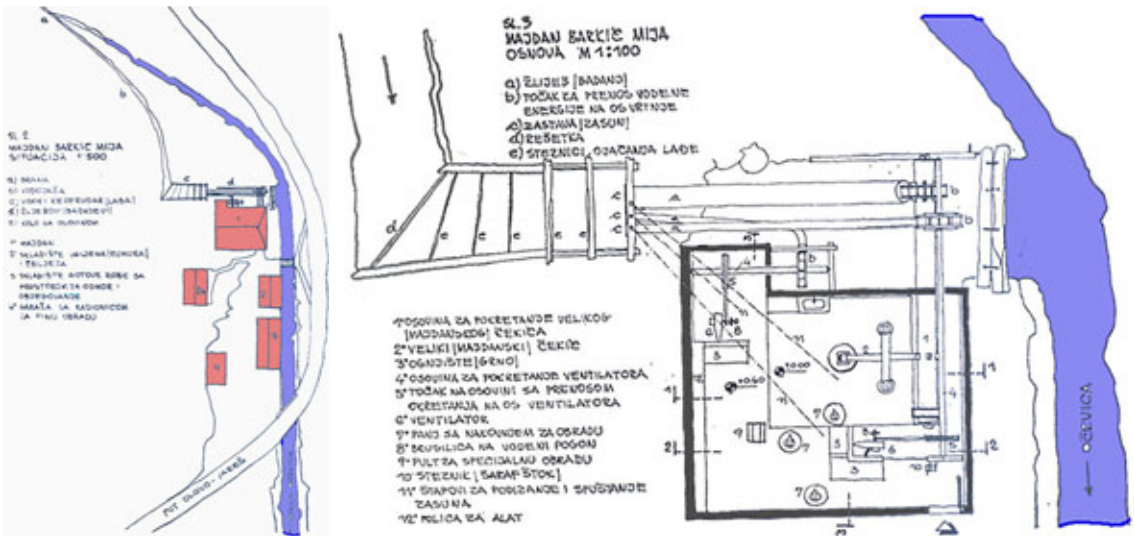

Osnova Presjek

Slika 3.292. Tradicionalni način proizvodnje drvenog ugljena (kupa): 1. potpaljivanje (glavni dimnjak), 2. naslagane bukove cjepanice, 3. obloga od busenja i ugljene prašine (tupa), 4. otvori za dovod zraka

[81] Vareš, Olovo, Zavidovići, Žepče, Visoko, Breza... imali su svoje pijačne dane; majdandžije su svoje proizvode prodavali na pijacama (takozvani vašari) diljem bivše Jugoslavije. Proizvodi poput sača i peke, mogu se vidjeti širom planete Zemlje i oni su najistinitija slika i najuvjerljiviji „ambasadori“ Bosne i Hercegovine uopće.

[82] Majdandžije su ljudi koje karakterizira: izuzetna radinost, odgovornost, pouzdanost, preciznost, humanost (za njih se kaže du su ‘široke ruke’), neviđena odanost svom poslu (ne vole se miješati u politiku, niti u bilo kakve društvene rasprave koje tretiraju pitanja nacije i religije, na primjer), umjerena i iskrena religioznost (sve su majdandžije katolici); njihove su kuće skromne ali bezprijekorno čiste i uredne; majdandžije su po svemu važili za pravu gospodu.

Slika 3.293. Kompleks majdana vlasnika Mije Barkića u selu Očevlje (lijevo). Horizontalni plan majdana Mije Barkića (desno)

Slika 3.294. Majdan Mije Barkića, danas

Slika 3.295. Unutrašnjost majdana

Mlinice i stupe u Stocu

Stupe su uređaji za valjanje (stupanje) proizvoda od vune (ćilimi, pokrivači, himbulje, gunjevi, kabanice, na primjer). Ovi proizvodi su uobičajena oprema u svakodnevnom životu seoskog stanovništva. Stupe su privredni objekati i skoro uvijek prate vodenice (Slika 3.296.). Riječ je o maloj grupi objekata, o dva ili najviše tri, gdje obavezno jedan objekat čini stuparska radnja. Stupe su pravljene od 4 vrste drveta: bagrem, hrast, klijen i murva (dud). Nalazile su se na otvorenom prostoru, ali češće u zgradama, koje su se, također, zvale stupe. Stuparske zgrade zidane su kamenom krečnjakom i malterom, bez ikakvih dekoracija kao objekti čisto utilitarne prirode. Bile su pokrivene kamenim pločama ili crijepom. U prizemlju tih gradnji bile su stupe, a na katu dućan sa krilom za sušenje sukna. Dućani su obično imali po dvije prostorije, odžak i prostorija za smještene mušterija.

Stupe i mlinice u Stocu prvi spominje Evlija Čelebija 1664. godine u svom putopisu. On kaže da se u Dolu na Bregavi nalazi 10 mlinica koje pokreće voda[83].

[83] Čelebija, E. (1967). *Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, izdavač H. Šabanović, Sarajevo, str. 414-415

Slika 3.296. Mlinice na Bregavi u Stocu

Pokretačka energija stupa je tekuća voda, gdje se izdvaja jedan dio vode od riječnog toka posebnim rukavcima. Radi postizanja pada, pravljene su brane. Rukavac je pregrađivan sa raznim građevinskim materijalima kao što su kamen, malter, kreč i zemlja-crvenica. Pregrađeni dio ('bent') imao je nekoliko otvora ('badža'). Voda se slijevala niz žlijeb (drveno korito) do kola. Preko kola snaga vode pokretala je sve uređaje za stupanje. Kolo je montirano na vreteno. Vreteno se oslanja na drvenu kladu na koju žlijebom dolazi voda. U vretenu su ugrađeni drveni hrastovi krstaci za podizanje kola i malja. Na vodene kružnice stavljaju se gobelje. Na gobelji su ugrađene po tri kašike (lopatice), tako da ih je ukupno dvanaest. Sukno se polaže u korito od hrastovog drveta koje udaraju naizmjenično jedan pa drugi malj. Maljevi su teški oko 90 kg svaki i u grebenu sastavljeni od tri zupca. Na gornjem dijelu stupe nalaze se gornjice koje nose maljeve. One su napravljene od drveta klijena da imaju ljepši i tonalniji zvuk.

Objekti vodenica i stupa su bili u aktivnoj upotrebi sve do kraja Drugog svjetskog rata. Nakon toga se postupno napuštaju. Osnovni razlog za to jeste promjena načina funkcioniranja privrede i postepeno odumiranje objekata male privrede. Ubrzana industrijalizacija, elektrifikacija, neodržavanje, ali i namjerno rušenje, kao i ratno razaranje u periodu od 1992-1995 godine dovelo je do toga da se danas veoma mali broj nalazi u upotrebi[84].

[84] Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 02-6-993/03-1 od 8. oktobra 2003. godine) kojom se Prirodno-graditeljska cjelina – Korito Bregave sa mlinicama, stupama i mostovima, općina Stolac, proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. https://web.archive.org/web/20160407193839/http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1859. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

Vodenice

Vodenice su jedan od najfascinantnijih primjera bioklimatske arhitekture u Bosni i Hercegovini (Slike 3.297. - 3.304.). Ovako snažan atribut pridodat krajnje jednostavnoj gradnji činilo nam se primjerenim iz više razloga:

1. Vodenica je mala gradnja, na prvi pogled prosta, bez atributa arhitekture; međutim, njezina svrha (mljevenje žita u brašno) čini je skoro svetom. Ovdje čovjek dolazi do osnove za svoj hljeb, simbola egzistencije.
2. Pretvorbu žita u brašno čini izvor egzistencije, voda.
3. Način na koji se snaga vode transformira, od nekontroliranog toka u otvorenoj prirodi do krajnje reguliranih i svrsishodnih pokreta alatki napravljenih ljudskim rukama, je koliko jednostavan toliko i sofisticiran.

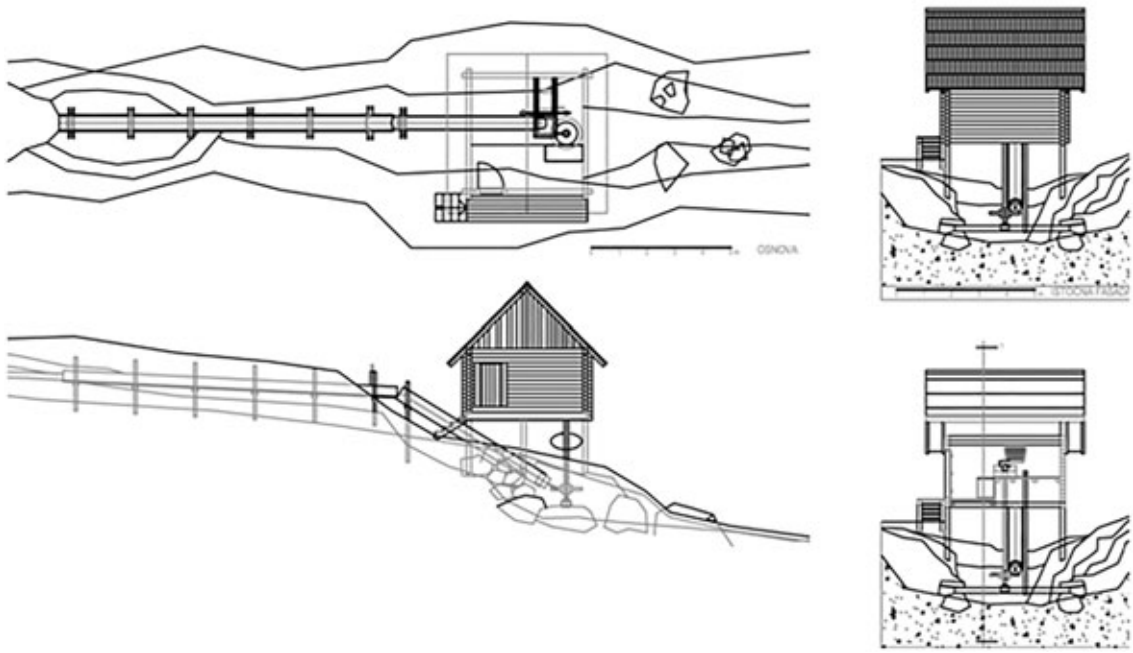
Uvrštavanje vodenice u arhitekturu činimo iz razloga njezine mentalne snage, iz goleme simbolike koja prati čovjeka u njegovom svakodnevnom životu.

U uvjetima velike ovisnosti čovjeka o prirodi[85], vodenica je imala snagu kojoj nije bila ravna niti jedna nekretnina koju čovjek posjeduje[86].

Na mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini, na pogodnim mjestima, na potocima i rijekama, bile su instalirane serije vodenica. To su bile možda i najljepše slike koje su ljudi mogli vidjeti.

[85] To se, prije svega, odnosi na doba i na sredine u Bosni i Hercegovini u kojima je čovjek živio u najizravnijem odnosu sa prirodom; za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995), u odsustvu električne energije i nafte i u uvjetima komunikacijske izoliranosti, čovjek se ponovno bio vratio na iskonski odnos sa prirodom, pa je i vodenica bila dobila svoje puno, golemo značenje.

[86] U slučaju da se neki pojedinac (obitelj) selio iz mjesta gdje je imao pravo na korištenje vodenice, on je to pravo ('red') prodavao kao izuzetnu vrijednost.

Slika 3.297. Vodenica

Slika 3.298. Potok u Žepi na kome je nekada bilo više vodenica (lijevo). Vodenice na rijeci Plivi u Jajcu (desno)

Slika 3.299. Vodenice u selu Umoljani na platou Bjelašnice (lijevo). Izvor potoka na kome je izgrađeno osam vodenica (desno)

Slika 3.300. Vodenica na rijeci Vojnica (u blizini Careve Ćuprije na Krivaji)

Slika 3.301. Ratna vodenica obitelji Kljajić na Žunovskom potoku (1992-1995)

Slika 3.302. Vodenica u selu Čadovina kod Rogatice

Slika 3.303. Vodenica u kompleksu kuće Dimitrija-Mite Reljića u Martin Brodu

Slika 3.304. Vodenica 'Murić' u Maloj Kladuši

Bučnice

'Bučnice' su naručiti uređaji koji koristi snažnu energiju vodenog mlaza I turbulencije vode u košari u kojoj se ispira grubi tekstil (deke, ćebad, ćolimi, te razna odjeća). Košare sa opremom koja se ispira su 'protočne', tako da opremu ispira uvijek čista voda. Lijepi primjeri bučnica I danas se nalaze na rijeci Bregavi u Stocu i na rastokama (rukavcima) rijeke Une u Martin Brodu kod Kulen Vakufa (Slika 3.305.).

‚Regulator mašine za veš‘ u kompleksu kuće Dimitrija-Mire Reljića u Martin Brodu

Slika 3.305. ‚Bučnica‘ Dimitrija-Mite Rakića u Martin Brodu

Čatrnje

Čatrnja je manje više složena utilitarna gradnja (sistem) za skupljanja izvorske vode ili kišnice u prikladno skladište. Postoji nekoliko različitih tipova čatrnja koji su mrimjenjivani ovisno o kontekstu (prirodnom i društvenom okruženju) gdje se gradi (Slike 3.306. - 3.310.).

Modernija verzija čatrnje je oređena na način da se kišna voda sa krova kuće kanalima odvodi u bazen čiji su zidovi urađeni od armiranog betona. Ova čatrnja na svom vrhu obično ima poklopac, a u njenom dnu montira se vodovodni izlaz kroz koji se vode odvodi prema kući (kuhinji, sanitarnim blokovima).

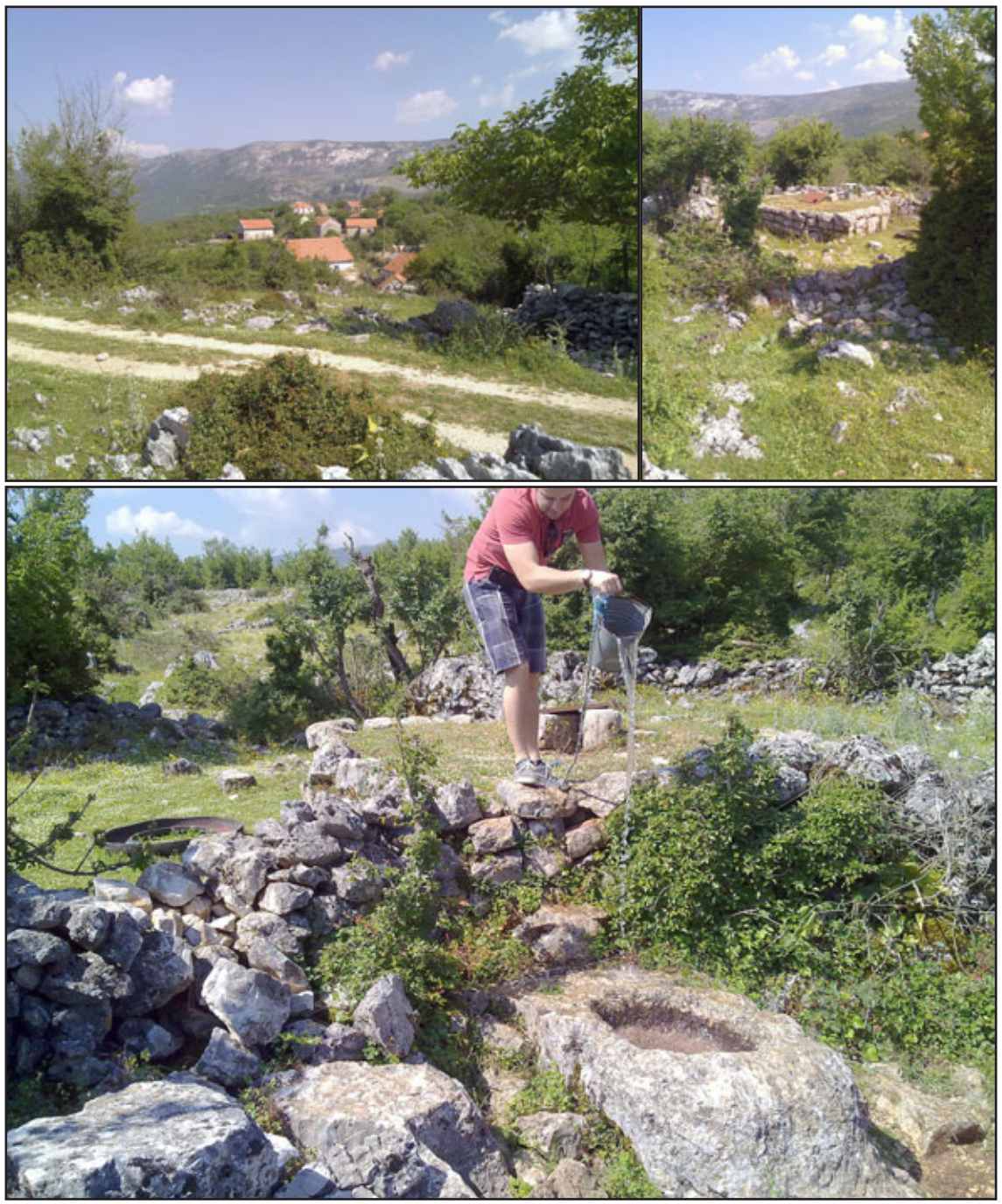
Slika 3.306. Lokacija čatrnje (cisterne) za vodu u tvđavi u Doboju.
(geografske koordinate: N: 44°44'16.06", E: 18°05'16.20", nadmoraska visina: 169 m)

Slika 3.307. Čatrnja (cisterna) za vodu u tvrđavi, u Doboju

Slika 3.308. Čatrnja (cisterna) za vodu, Stari grad Vranduk na rijeci Bosni. (geografske koordinate: N: 44°17'29.45", E: 17°54'14.45", nadmorska visina: 314 m)

Slika 3.309. Čatrnja sa kamenim koritom (pojilom za stoku) u selu Narati u Fatničkom polju

Jedna od najvećih čatrnja u Bosni i Hercegovini je velika 'državna čatnja' izgrađena u selu Ošanići kod Stoca (1934). Iako je objekat izgrađen prije 79 godina, on je i danas u svršeno dobrom građevinsko-fizičkom i funkcionalnom stanju. Površina sa koje se skuplja voda (kišnica) je u vidu trapeza (stranica 22 i 15 m, visine 23 m) čiji je dno betonirano. Voda se skuplja u betonsku cisternu, a odavde se posudom (sa lancem prebačenim preko koturače) zahvata i prelijeva u bočno postavljena korita za stoku, odnosno pretače u posude i nosi kući.

U slučaju viška vode u cisterni, ona se, precizno uređenim otvorima, pretače u kamene kanale van objekta i slobodno razliva u otvoreni prostor (Slika 3.310.).

Slika 3.310. Velika ('državna') čatrnja u selu Ošanići kod Stoca (izgrađena 1934)

LITERATURA

a) Knjige

1. Andrejević, A. (1972). *Aladža džamija u Foči*, Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Beograd

2. Andrić, I. (1945). *Travnička hronika* (roman)

3. Anđelić, P. (1984), *Doba stare bosanske države*, Visoko i okolina kroz historiju 1, Skupština općine Visoko, Visoko

4. Balcomb, J. D. (1992). *Passive Solar Buildings*, Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press

5. Batur, A., Gür, Ş.Ö. (2005). *Rural Architecture in The Eastern Black Sea Region*, Trabzon, Milli Reasürans T. A. Ş.

6. Bejtić, A. (1981). *Foča u stoljećima vladavine Osmana*, Sarajevo

7. Boardman, J., Edwards, I.E.S., Hammond, N.G.L. (1924), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press

8. Chabbouh Akšamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata: aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Acta arhitectonica et urbanistica, Sarajevo

9. Chabbouh Akšamija, L., Šabić, L. (2018). *Tradicionalna Travnička kuća - Spontano stvoreni prostorni obrasci*, Zavičajni Muzej Travnik, Travnik

10. Ćirković, S. (1964). *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd

11. Čelebija, E. (1967). *Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, izdanje H. Šabanovića, Sarajevo

12. Čelebija, E. (1973). *Putopis*, V. Masleša Sarajevo

13. Čelić, Dž. i Mujezinović, M. (1969). *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo

14. Ćirković, S. (1964). *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd

15. Deroko, A. (1964). *Narodna arhitektura*, knjiga II, Beograd

16. Filipović, M.S. (2002). Visočka nahija, Mak, Sarajevo

17. Grabrijan, D. (1984). *The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo*, Univerzum Ljubljana, Ljubljana

18. Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957). *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana

19. Gustafson, H. (1992). *Building Materials Identified as Major Sources for Indoor Air Pollutants – A critical review of case studies*, Stockholm, Byggforskningsradet, Swedish Council for Building Research

20. Hadrović, A. (1993). *Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Avicena

21. Hadrovic, A., (2007). *Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA

22. Hadrovic, A. (2008). *Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA

23. Hadrovic, A. (2009). *Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA

24. Hadrovic, A. (2009), *Structural Systems in Architecture*, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA

25. Hadrovic, A. (2010). *Architectural Physics*, Sarajevo, Faculty of Architecture University of Sarajevo, Sarajevo

26. Hadrovic, A. (2014). *Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, Avicena

27. Hadrović, A. (2017). *Arhitektonsko kulturno-povijesno naslijeđe i energetska učinkovitost*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

28. Hadrović, A. (2018). *Arhitektura u putopisima jednog arhitekta. Knjiga 1: Balkan*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

29. Hadrović, A. (2020). *Plato Bjelašnice: život na način samoodrživosti*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

30. Hadrović, A. (2020.), *Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje: život na održiv način*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo

31. Hangi, A. (1906). *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo

32. Handžić, dr H. (1975). *Tuzla i njena okolina u 16. vijeku*, Svjetlost, Sarajevo

33. Hrasnica, M. (2002). *Josip Pospišil-život i djelo*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu

34. Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo

35. Kadic, Dr M. (1967). *Starinska seoska kuca u BiH*, Veselin Maslesa, Sarajevo

36. Karanovic, M. (1927), *O tipovima kuca u Bosni*, Drzavna stamparija, Sarajevo

37. Klaić, V. (1990). *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. god., Svjetlost, Sarajevo

38. Kovačević-Kojić, D. (1978). *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo

39. Kreševljaković H. (1991). *Izabrana djela, Knjiga II*, "Veselin Maslesa", Sarajevo

40. Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela, knjiga III*, V. Masleša, Sarajevo

41. Kreševljaković, H. (1991). *Izabrana djela, knj. IV*, V. Masleša, Sarajevo

42. Kulenovic, Dr. S. (1994), *Gracanica i okolina, Antropogeografske i etnološke odlike*,

Tuzla, Muzej istocne Bosne, DD "GRIN", Gracanica

43. Malcolm, N. (2011). *Bosna, kratka povijest*, Buybook, Biblioteka Memorija, Sarajevo

44. Mujezinović, M. (1998). *Islamska epigrafika u BiH, knjiga II*, Sarajevo publishing

45. Pašić, A. (1994). *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Organisation of the Islamic Conference (OIC), Research Centre for Islamic History, Art, and Culture (IRCICA), Istanbul

46. Redžić, H. (1983). *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo

47. Skarić, V. (1929). *Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. stoljeću*, Sarajevo, Državna štamparija

48. Soldo, S. (1932), *Tipovi kuca i zgrada u predjasnjoj Bosni i Hercegovini*, Drzavna stamparija Kraljevine Jugoslavije Beograd

49. Šamić, Dr M. (1966). *Francuski putnici u Bosni na pragu 19. stoljeća*, Sarajevo

50. Truhelka, Ć. (1934). *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo, Nova tiskara Vrček i dr.

51. Vego, M. (1982), *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost, Sarajevo

52. Vilson, A. (1998). *Green Development. Integrating Ecology and Real Estate*, New York-Toronto, Rocky Mountain Institute, John Wiley & Sons, Inc.

53. Wines, J. (2000). *Green Architecture*, Köln-London-Madrid-New York-Paris-Tokyo, Taschen

b) Znanstveni radovi (objavljeni u međunarodnim indeksiranim časopisima)

1. Ahmet Hadrovic, "Graphic Design Cover Books by Professor Ahmet Hadrovic," International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 4, Issue 12, pp. 69-86, 2022.

c) Zbornici (Periodična literatura)

1. Alić, H. S. (1976). *Arapsko-islamska filozofija; definicija i značaj u istoriji*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo

2. Anđelić, P. (1984), *Srednjovjekovlje – doba stare bosanske države) u: Visoko i okolica kroz povijest 1)*. Općina Visoko, Visoko

3. Basler, Đ. (1957). *Stari grad Srebrnik i problem njegove konzervacije*, Naše starine IV, Sarajevo

4. Bećirbegović, M. (1974). *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, POFXX-XXI Sarajevo

5. Bejtić, A. (1953). *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF III-IV Sarajevo

6. Bešlagić, Š. (1982). *Stećci-kultura i umjetnost*, "Veselin Masleša", Sarajevo

7. Car-Drnda, H. (1988). *Teritorijalno-administrativna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća*, Prilozi orijentalnoj filologiji, Sarajevo

8. Chabbouh Ašamija, L. (2015). *Tradicija između autentičnosti i falsifikata-aktivna zaštita integralne baštine Bjelašnice*, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

9. Čelić, Dž. (1954). *Spomenici kulture i urbanizma*, Naše starine, Sarajevo

10. Čelić, Dž. (11960). *Počitelj na Neretvi*, Naše starine, knj. VII, Sarajevo

11. Čelić, Dž. (1970). *Grabrijan i Sarajevo*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, god. III, knjiga III, Sarajevo

12. DerBautechnjiker No 1, XXXII, Wien, 5.1.1912.

13. Džino, D. (2009). *„Dezidijat": Konstrukt identiteta između antičkih i suvremenih percepcija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBIH), knjiga 36

14. Finci, J., Taubman, I. (1954). *Rekonstrukcija karavan-saraja Mehmed-paše Kukavice u Foči*, Naše starine II, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo

15. Grozdanić, Dr S. (1976). *Uvod u arapsko-islamsku estetiku*, Orijentalni institut u Sarajevu, POF XXIV/1974., Sarajevo

16. Hasandedić, H. (1997). *Zadužbine Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu*, Slovo Gorčina, Mostar

17. Karanović, M. (1927). *O tipovima kuća u Bosni*, Državna štamparija, Sarajevo

18. Kreševljaković, H. (1951). *Kazandžijski obrt u BiH*, GZM, VL VI.

19. Kreševljakovic, H. (1953), *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo

20. Kreševljaković, H. (1953). *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine 2, Sarajevo

21. Kreševljaković, H., Kapidžić, H. (1954). *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine II

22. Kreševljaković, H. (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo

23. Kreševljaković, H. (1957). *Sahat kule u Bosni i Hercegovini*, Naše starine 5, Sarajevo

24. Krunić, J. (1951). *Narodna arhitektura i posebnost shvatanja njene konzervacije*, Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. II, sv. 1, Beograd

25. Martinović, M. (2017). *Austrougarske utvrde u Hercegovini s posebnim osvrtom na Stolac*, Udruga za zaštitu fortifikacija „Werk“, Broj 13 lipanj, 2017.

26. Mazalić, Đ. (1952). *Stari grad Jajce*, GZM Nova serija, sv. VII

27. Mesihović, S. (2013). *Antičko naselje kod Zimošnice u Mostrima kod Visokog*, Spomenik Ibrahimu Karabegoviću, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo

28. Milenković, B. (1967). *Gradjevinska tradicija I*, Zbornik Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, knjiga 8, Beograd

29. Pasch, K. (1902). Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo

30. Popović J. (1928). *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XL

31. Popović, J. (1935). *Kroz planine Bosne i Hercegovine*, Izdanje planinarskih društava u Sarajevu, Sarajevo

32. Popović, J. (1935). *Ljetni stanovi na planini Plasi, Muharnici i Čvrsnici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, sv. XLVII

33. Ratković, dr A. (2003). *Grad Vidoški (prilog istraživanju i obnovi)*, Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, br. 15-16, Mostar

34. Roglić, J. (1956). *Prilog poznavanju humljačkog stočarstva*, Geografski glasnik, God.1956, Br. 18

35. Skopljak, F., Alić, F., Žigić, I. (2008). *Termalne vode u slivu rijeke Krivaje*, Geološki glasnik br. 37., Federalni zavod za geologiju, Sarajevo

36. Stojanović, Lj. (1962). *Jedan prilog poznavanju bosanskih bogumila*, Starine XVIII, Sarajevo

37. Thalloczy, dr Lj. (1915). *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca (1450-1527)*, posebni otisak Monumenta Hungarae historica, vol. 40, izdanje Ugarske akademije

38. Zbornik: “Blagaj“, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo, 1997.

d) Izvješća (odluke) raznih komisija

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine donijelo je Odluku (02.-08.11.2004. godine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 85/05) kojom se Historijsko područje – Stari grad Srebrenik u Srebreniku proglašava nacionalnim spomenikom Bosna i Hercegovina.

2. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 21. do 27. januara 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 06-6-32/03-4 od 21. januara 2003. godine) kojom se Hstorijsko područje Stari grad Stolac proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

3. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (27. juna do 02. jula 2005, Službeni glasnik BiH, broj 18/06) kojom se Eminagića konak u Tešnju proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

4. Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vranduk u Vranduku, općina Zenica, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.2-2-274/04-4, od 25.01.2005. godine.

5. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Stari grad Vratnik u Sarajevu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 05.1-2-269/04-6, od 16.03.2005. godine.

6. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (07-10. novembar 2006, Službeni glasnik BiH, broj 105/06) kojom se Gazi Husrev-begova džamija, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

7. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-11. septembra 2006, Službeni glasnik BiH, broj 42/07) kojom se Gazi Husrev-begova medresa sa mjestom i ostacima hanikaha, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

8. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 11. septembra 2006., Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Stara pravoslavna crkva (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila),, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

9. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04-10. jula 2006, Službeni glasnik BiH, broj 18/07 i 90/07) kojom se Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima, graditeljska cjelina, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

10. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 02-2-40/2009-29 od 13. maja 2009., (Službeni glasnik BiH, broj 94/09) kojom se Grupa objekata – Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu sa pokretnom imovinom proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Među objektima je i objekat Morića han.

11. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 06.2-2122/06-5 od 05. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 18/07) kojom se Historijska građevina - Saborna crkva (Crkva Presvete Bogorodice) sa pokretnim naslijeđem u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

12. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 01-279/02 od 06.11.2002. godine Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Manastira Žitomislići, općina Mostar-Jug proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

13. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-569/03-3 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Nezir - agine džamije u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

14. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-2-113/04-1 od 04.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu Karađoz-begove džamije (Zaim Hadži Mehmed-bega – Karađoza džamija) u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

15. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 07.1-35-8/04-1 od 20.01.2004. godine Graditeljsku cjelinu - Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

16. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom odlukom br. 02-2-94/04-1 od 08.05.2004. godine Graditeljsku cjelinu-Roznamedži Ibrahim-efendije džamija u Mostaru proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

17. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Aladža (Hasan Nazirove) džamije u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.1-02-1062/03-6, od 06.07.2004. godine.

18. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke graditeljske cjeline Careva džamija (Sultan Bajazita Valije II džamija) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-02-1064/03-1, od 07.07.2004. godine.

19. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu Sv. Nikole u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02.3-71/10-12, od 09.02.2010. godine.

20. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Građevinsku cjelinu-Džamija i medresa Mehmed-paše Kukavice u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.1-02-1063/03-9, od 02.03.2004. godine.

21. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Han Mehmed-paše Kukavice u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.1-02-275/05-8, od 22.01.2006. godine.

22. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu – Musluk (Atik Ali-pašina) džamija u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06.2-2-847/03-4, od 21.11.2007. godine.

23. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke istorijskog spomenika Šehove džamije (Kadi Osman-efendijine džamije) u Foči proglasila nacinalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09.02-850/03-7, od 10.11.2005. godine.

24. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Arheološko područje - helenistički grad Daorson u Ošanićima kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-563/03-1, od 21.01.2003. godine.

25. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Istorijsko područje - Stari grad Stolac proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 06-6-32/03-4, od 21.01.2003. godine.

26. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsko područje - nekropola stećaka Radimlja kod Stoca, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 01-275/02, od 06.11.2002. godine.

27. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Crkvu sv. Petra i Pavla sa grobljem, sudačkim stolicama, dvorištem, zidom i pokretnom imovinom u Ošanićima kod Stoca, historijska, cjelina, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-12/03-1, od 21.01.2003. godine.

28. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu - Čaršijsku džamiju sa Čaršijom u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.1-6-915/03, od 06.01.2003. godine.

29. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Graditeljsku cjelinu - crkvu sv. Nikole u Trijebnju, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 08.2-6-38/03-4, od 21.01.2003. godine.

30. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Mjesto i ostatke povijesne građevine - Hamam na Ćupriji u Stocu, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-123/06-3, od 06.07.2006. godine.

31. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Područje i ostatke historijske građevine Podgradska džamija u Stocu (poznata i kao džamija na Mejdanu, džamija u Maloj čaršiji, džamija Hadži Saliha Bure, Zulfikar-kapetanova džamija i džamija Ali-paše Rizvanbegovića), proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07-6-732/03, od 21.01.2003. godine.

32. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevina – Muzičku školu u Travniku, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.3-02.3-71/10-11, od 10.02.2010. godine.

33. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Handanija džamiju (Handanbegova, Hajdar Ćehajina ili Čaršijska džamija) u Pruscu proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 09-2-17/05-6, od 15.03.2005. godine.

34. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (04. do 04. decembra 2009, Službeni glasnik BiH, broj 88/07) kojom se Gradska vijećnica u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

35. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku br. 07.1-2-126/06-4 od 06. jula 2006., (Službeni glasnik BiH, broj 53/08) kojom se Historijski spomenik – Aškenaski hram u Sarajevu proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

36. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku (01. do 11. septembra 2006., Broj: 02-2.2-40/2009-68) kojom se Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke), proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

37. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 07.3-2.3-59/14-10 od 04.02.2014. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

38. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je svojom Odlukom br. 02-2-131/07-5 od 12.09.2007. ovaj objekat proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

39. Graditeljska cjelina-Franjevački samostan sa crkvom u Širokom Brijegu je proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, broj 88/07).

40. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je Historijsku građevinu – Staru džamiju u selu Šenkovići, Opština Novi Travnik, proglasila nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom br. 07.2-02-77/05-4, od 09.11.2005. godine.

41. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 08.2- 6 – 971/03-5 od 9. oktobra 2003.) kojom se Graditeljska cjelina – Župna crkva u Varešu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

42. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 16. do 22. Januara 2007. godine, donijelo je Odluku (Broj: 02-2.3-59/14-21 2. aprila 2014. godine) kojom se Historijski spomenik – Hastahana (prva javna bolnica) u Tuzli, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine

43. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je Odluku (Broj: 02-6-993/03-1 od 8. oktobra 2003. godine) kojom se Prirodno-graditeljska cjelina – Korito Bregave sa mlinicama, stupama i mostovima, općina Stolac, proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

e) Internetski izvori

1. United Nations Population Fund
https://www.unfpa.org/urbanization#readmore-expand. Pristupljeno: 20. Januar 2023.

2. Korotayev, A., Leonid Grini, L. (2006). "The Urbanization and Political Development of the World System: A comparative quantitative analysis". In Peter Turchin; Leonid Grinin; Victor C. de Munck; and Andrey Korotayev. History & Mathematics: Historical Dynamics and Development of Complex Societies. Vol. 2. pp. 115–153. Archived from the original on 16 August 2021.
https://www.researchgate.net/publication/325569711_Introduction_Modeling_and_Measuring_Cycles_Processes_and_Trends. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

3. Industrial Revolution | Definition, History, Dates, Summary, & Facts. Encyclopedia Britannica. Archived from the original on 31 October 2020.
https://web.archive.org/web/20201031203246/https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

4. Watson, C. (1993). K.B. Wildey; Wm H. Robinson (eds.). Trends in urbanisation. Proceedings of the First International Conference on Urban Pests. CiteSeerX 10.1.1.522.7409.

5. https://web.archive.org/web/20120105193216/https://csxstatic.ist.psu.edu/about/data. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

6. Annez, Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (2009). "Urbanization and Growth: Setting the Context" (PDF). In Spence, Michael; Annez, Patricia Clarke; Buckley, Robert M. (eds.). Urbanization and Growth. ISBN 978-0-8213-7573-0. Archived (PDF) from the original on 25 May 2017.
http://www2.lawrence.edu/fast/finklerm/chapter1urban.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.

7. Ormerod, H. A. (1924), Piracy in the Ancient World, JHU Press, str. 184.
http://www.sno.pro1.ru/lib/ormerod_piracy_in_the_ancient_world/ormerod_piracy_in_the_ancient_world.pdf. Pristupljeno: 18. Januar 2023.
Stjepan II Kotromanić. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58169. Pristupljeno: 12.1.2022.

8. Stolac. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58231. Pristupljeno 17. 1. 2023.

9. "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. – Etnička/nacionalna pripadnost, vjera, maternji jezik". list.gov.ba. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Pristupljeno: 29. Jul 2022.

10. STRATEGIJA RAZVOJA OPĆINE TEŠANJ od 2007. do 2015.
http://www.opcina-tesanj.ba/admin/slike/doc/Strategija-Tesanj-nacrt.pdf, Pristupljeno: 14. Jun 2018.

11. Tešanj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61038, Pristupljeno: 29. Jul 2022.

12. Stanovništvo prema nacionalnoj/nacionalnoj pripadnosti i spolu, prema naseljenim mjestima, popis.gov.ba, Pristupljeno: 26. Jul 2022.

13. Climate in Ljubuski, Bosnia and Herzegovina
https://weather-and-climate.com/average-monthly-Rainfall-Temperature-Sunshine,ljubuski-ba,Bosnia-Herzegovina, Pristupljeno: 16. Decembar 2022.

14. „Naseljena mjesta 1991/2013“ (in Bosnian). Statistical Office of Bosnia and Herzegovina. Retrieved February 27, 2022.
http://www.statistika.ba/?show=12&id=11185. Pristupljeno: 7.25.2022.

15. Strategija razvoja općine Travnik 2016-2020
https://www.opcinatravnik.com.ba/ba/stream.php?kat=1578
Pristupljeno: 14.06.2018.

16. Popis Stanovništva U Bosni i Hercegovini 1879
https://www.scribd.com/document/24776630/Popis-stanovni%C5%A1tva-u-Bosni-i-Hercegovini-1879#. Pristupljeno: 3. Januar 2023.

17. Dugandžić, I., O nastanku grada Širokoga Brijega
http://www.matica.hr/hrrevija/revija2007_2.nsf/AllWebDocs/O_NASTANKU_GRADA_SIROKOGA_BRIJEGA. Pristupljeno: 20. Juni 2013.

18. DEMOGRAFIJA/DEMOGRAPHY 2015, TB 02, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2016.
http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB%20Demografija%202015_BS_ENG_www.pdf.
Pristupljeno: 15.Juli 2022.

19. OLOVO CLIMATE
https://en.climate-data.org/europe/bosnia-and-herzegovina/olovo/olovo-26489/ Pristupljeno: 2. Maj 2020.

20. Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje (raslojavanje). Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58340. Pristupljeno 24. lipnja 2022.

21. Crkva bosanska. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12741. Pristupljeno 23. lipnja 2022.

22. Visoko. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.
http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64842. Pristupljeno 23. lipnja 2022

POPIS SLIKA

URBANIZACIJA
Gradovi do dolaska Osmanlija u Bosnu i Hercegovinu
Antikni grad Daorson kod Stoca

Slika 1.1. Daurson kod Stoca. Lokacija T. I 39
Google Earth. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.2. Helenistički grad Daorson. Plan grada. T. I 40
https://nova-akropola.com/mozaik/zanimljivosti/drevni-grad-daorson/#prettyPhoto. Pristupljeno: 23. Januar 2023.

Slika 1.3. Stari grad Daorson T. I 41
https://www.tourguidestolac.com/turisticki-potencijal/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Stari grad Srebrenik

Slika 1.4. Stari grad Srebrenik. Lokacija T. I 44
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 15. Januar.2023.

Slika 1.5. Stari grad Srebrenik, polovina 18. stoljeća (lijevo) i današnji izgled (desno) T. I 46
Izvor: Basler, Đ. (1957). Stari grad Srebrenik i problem njegove konzervacije", u: Naše starine, IV, Zavod za zaštitu spomenika Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, lijevo.
Izvor: Author (7. August 2021.), desno

Slika 1.6. Stari grad Srebrenik. Današnje stanje (ptičja perspektiva) T. I 48
https://turisticki-leptir.com/index.php/component/k2/item/44-stari-grad-srebrenik.Pristupljeno: 15.Januar 2023.

Slika 1.7. Prilazni most Starom gradu Srebreniku (Pogled sa grada-tvrđave prema pristupu sa vanjske strane) T. I 49
Izvor: Lejla Hadrovic (7. August 2021.)

Slika 1.8. Ulaz u Stari grad Srebrenik. Pogled na ulaz s pristupnog mosta (lijevo) i pogled s ulazne kule prema pristupnom mostu (desno) T. I 50
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.9. Istočna kula T. I 51
Izvor: Lejla Hadrovic (7. August 2021.)
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.10. Pogled iz sjevernog unutarnjeg dvorišta (obora) na okolicu T. I 52
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.11. Sjeverna kula (ostaci nekadašnje džamije) T. I 53
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.12. Glavni (središnji) toranj T. I 54
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.13. Pristupno kameno stubište u stambenu zgradu te južno unutarnje dvorište (lijevo) i unutarnje dvorište-vrt (desno) T. I 59
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.13a. Stambena zgrada T. I 60
Izvor: Autor (7. August 2021.)

Slika 1.15. Scene iz filma "Hasanaginica" snimljene 1983. godine (Scene snimljene u Starom gradu Srebrenik) T. I 63
https://www.google.com/search?q=film+hasanaginica&source=lmns&tbm=vid&bih=969&biw=1920&rlz=1C1GCEA_enBA814BA814&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiA2oPWtdj7AhUCw7sIHb7zAVwQ_AUoAXoECAEQAQ#fpstate=ive&vld=cid:a6fc8988,vid:u-m2U8xE7hY, Pristupljeno: 1. Decembar 2022.

Vidoški grad (Vidoška)

Slika 1.16. Vidoški grad (Vidoška) T. I 68
Izvor: Martinović, M. (2017). Austrougarske utvrde u Hercegovini s posebnim osvrtom na Stolac, Udruga za zaštitu fortifikacija „Werk", Broj 13 lipanj, 2017.
https://fgag.sum.ba/e-zbornik/e_zbornik_13_06.pdf. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.17. Vidoški grad (Vidoška) T. I 69
https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/stari-grad-vidoski-jedan-od-najvecih-gradova-na-prostoru-cijele-bih/364506. Pristupljeno: 17. Januar 2023.
https://radimlja.ba/stari-grad-vidoski-2/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Stari grad Tešanj

Slika 1.18. Historijski grad Tešanj. Lokacija T. I 72
Izvor: https://visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/turizam/27-vmc/geografija, Accessed: 7.25.2022., lijevo
Google Earth: Pristupljeno: 29. Juli 2022., desno

Slika 1.19. Javna česma 'Oaza', Tešanj T. I 73
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.20. Hair-česma u Putešićima (uz put Jelah-Teslić) T. I 73
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.21. Dvije česme na imanju obitelji Korajlić u Hrvatinovićima kod Tešnja T. I 73
Izvor: Autor (27. Juli 2006.)

Slika 1.22. Šume su značajno bogatstvo Tešnja T. I 74
https://opcina-tesanj.ba/obavjesenje-o-izvodjenju-radova-obnove-sumskog-prosjeka/. Pristupljeno: 29. Juli 2022.
https://www.dinarskogorje.com/crni-vrh-kod-tescaronnja.html. Pristupljeno: 29. Juli 2022.

Slika 1.23. Eksploatiranje pločastog kamene (Trebačko brdo kod Tešnja) T. I 75
https://ramblebosniaandherzegovina.wordpress.com/2017/05/04/random-ramble-trebacko-brdo/. Pristupljeno: 29. Juli 2022.

Slika 1.24. Mezar pjesnika Muse Ćazima Ćatića na mezarju 'Obješenica' u centru Tešnja T. I 76
https://www.preporod.info/bs/article/18671/sedamnaest-zena-dragulja-musine-poezije-u-citanju-ismet-ef-dautovica.
Pristupljeno: 29. Juli 2022.

Slika 1.25. Grad Tešanj. Mapa kulturno-historijskih spomenika: 1. Stari grad Tešanj, 2. Gazi Ferhad-begova (Čaršijska ili Sukija) džamija, 3. Sahat-kula, 4. Eminagića kuća T. I 77
Izvor: Google Earth: Pristupljeno: 29. Juli 2022.

Slika 1.26. Stari grad Tešanj T. I 77
http://www.radiotesanj.ba/contents/53#https%3A%2F%2Fwww.radiotesanj.ba%2Ffiles%2Ftesanj%2Ftesanjska-gradina-1.jpg. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.27. Pristup Starom gradu Tešanj (lijevo) i Natpis iznad ulaza u Stari grad Tešanj (desno) T. I 78
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.28. Unutrašnjost Starog grada Tešnja T. I 78
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.29. Pogled sa gornjih zidina na Stari grad Tešanj i čaršiju Tešnja T. I 79
Izvor: Autor (25. Jul 2011.)
Vidici iz Starog grada Tešnja na okolinu

Slika 1.30. Stari grad Tešanj T. I 79
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.31. Čaršija u Tešnju s pogledom na Stari grad Tešanj (lijevo) i Gazi Ferhad-begova (Čaršijska ili Sukija) džamija (desno) T. I 83
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 1.32. Eminagića konak u Tešnju T. I 83
http://tesanj.net/2016/04/02/poziv-za-posjetugradu-i-muzeju-tesanj/. Pristupljeno 14. Juni 2018.
https://www.pinterest.com/pin/432486370461741513/. Pristupljeno 14. Juni 2018.

Slika 1.33. Crkva Sv. Petra i Pavla u Tešnju T. I 84
https://twitter.com/fototesanj/status/855130925641990144. Pristupljeno 14. Juni 2018.

Slika 1.34. Hram Pokrova Presvete Bogorodice u Tešanju T. I 84
https://twitter.com/fototesanj/status/855130925641990144. Pristupljeno 14. Juni 2018.
http://www.eparhijazt.com/sr/323.tesanjska.html/. Pristupljeno 14. Juni 2018.

Slika 1.35. Eko Oaza jezero Rastoke T. I 85
Google Earth. Pristupljeno 15.Januar 2023.
https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipNi-VVhEctDqAQeWwSJQMAuxE1tunVG_sjrn9oI=w1280-h720-pd.
Pristupljeno 11.Januar 2023.

Stari grad Ljubuški

Slika 1.36. Stari grad Ljubuski. Lokacija T. I 87
https://visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/turizam/27-vmc/geografija, Accessed: 11. Januar 2023., lijevo
Google Earth. Pristupljeno 11. Januar 2023, desno

Slika 1.37. Vodopad Kravice T. I 88
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.38. Izvor Klobuk T. I 88
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.39. Polja u Ljubuškom T. I 99
http://ljubusaci.com/2014/10/26/pirinac-ljubusak/. Pristupljeno: 17. Decembar 2022.
https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipMTCTP5jVivyf9tuVNrSghS4OO_MTsD1MWbjqTr=h720. Pristupljeno: 17. Decembar 2022.

Slika 1.40. Tumulus u blizini Ljubuškog T. I 91
https://arheohercegovina.com/2013/08/23/devastacije-lokaliteta-i-dio/dsc_8233/. Pristupljeno: 20. Decembar 2022.

Slika 1.41. Pogled sa Starog grada Ljuboškog na novi dio grada u ravnici T. I 92
Izvor: Autor (7.23.2011.)

Slika 1.42. Ostaci ranokršćanske bazilike u Docima T. I 92
http://medjugorje.info/medjugorje/index.php/hr/o-medugorju/okolna-mjesta/ljubuski. Pristupljeno: 10. Juni 2018.

Slika 1.43. Stari grad Ljubuški T. I 93
Kreševljaković, H. (1991). Izabrana djela, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo

Slika 1.44. Kula hercega Stjepana Vukčića Kosače u Starom gradu Ljubuškom T. I 93
http://medjugorje.info/medjugorje/index.php/hr/o-medugorju/okolna-mjesta/ljubuski. Pristupljeno: 10. Januar 2023.

Slika 1.45. Kula hercega Stjepana Vukčića Kosače u Starom gradu Ljubuškom T. I 95
http://ljubusaci.com/2021/09/12/tvrdava-hercega-stjepana-u-ljubuskom/
https://www.ljportal.com/price-mostar-hercegovinu-stari-grad-ljubuski-10844/
https://lh5.googleusercontent.com/p/AF1QipP7QtUbrarfH77SoX0KdBy2gcCT3n0ekRIeD-8X=h720,
https://www.youtube.com/watch?v=8HlXlfGsEyc
https://hercegovina.in/videostari-grad-ljubuski-uskoro-u-novom-ruhu/. Pristupljeno: 22. Novembar 2022.

Slika 1.46. Humačka ploča T. I 96
http://www.hkv.hr/izdvojeno/vaiprilozi/ostalo/prilozi-graana/24874-m-nosichumacka-ploca.html. Pristupljeno: 17. Novembar 2022.

Slika 1.47. Stećci u okolici Ljubuškog T. I 97
https://kravica.ba/stecci-u-ljubuskom/. Pristupljeno: 16. Novembar 2022.
https://stecakmap.info/nekropola/pod-sekulanom/#Pod%20Sekulanom. Pristupljeno: 16. Novembar 2022.

Slika 1.48. Franjevački samostan i crkva sv. Ante Padovanskog na Humcu kod Ljubuškog T. I 99
http://www.hkv.hr/izdvojeno/vaiprilozi/ostalo/prilozi-graana/24874-m-nosichumacka-ploca.html
http://medjugorje.info/medjugorje/index.php/hr/o-medugorju/okolna-mjesta/ljubuski. Pristupljeno:10. Juni 2022.

Slika 1.49. Javna česma 'Žabljak' u Ljubuškom T. I 100
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.50. Javna česma pored džamije Nesuh-age Vučjakovića u Starom gradu Ljubuškom T. I 101
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.51. Lijevo: Tabak Einlöseami (Otkupna stanica) u Ljubuškom (1900). Desno: Zgrada općine u Ljubuškom (sagrađena za vrijeme austrougarske uprave) T. I 101
https://poskok.info/da-nam-monica-ne-dolaziu-opcinu-pokretanje-postupka-proglasenjaopcine-gradom/. Pristupljeno: 10. Juni 2022.
https://ljubuski.net/22896-program-obiljezavanja-dana-opcine-ljubuski. Pristupljeno: 17. Decembar 2022.

Slika 1.52. Današnji grad Ljubuški T. I 102
https://www.vecernji.ba/vijesti/ljubuski-oazahercegovine-1187073. Pristupljeno: 17. Decembar 2022.

Slika 1.53. Javna česma pored džamije Nesuh-age Vučjakovića u Starom gradu Ljubuškom T. I 103
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.54. Stari grad Ljubuški. Arhitektonske strukture T. I 103
Izvor: Autor (23. Juli 2011.)

Slika 1.55. Muzej duhana u Ljubuškom (uređen u nekadašnjoj zgradi Tabak Einlöseami) T. I 104
https://balkandiskurs.com/2022/07/29/revitalizacija-hercegovackog-duhana/. Pristupljeno: 17. Decembar 2022.

Stari grad Vranduk

Slika 1.56. Stari garad Vranduk T. I 109
https://visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/turizam/27-vmc/geografija. Pristupljeno: 25. Juli 2022., lijevo
Google Earth: Pristupljeno: 25. Juli 2022., desno

Slika 1.57. Vranduk T. I 110
Izvor: Author (24. Juli 2011.)

Slika 1.58. Pogled na Vranduk sa desne obale rijeke Bosne (iz 'podgrađa'), lijevo, i pogled iz starog grada-utvrde na desnu obalu rijeke Bosne ('podgrađe'), desno T. I 113
Izvor: Autor (24. Juli 2011.)

Slika 1.59. Javne česme u današnjem Vranduku (unutar historijske jezgre i u 'podgrađu'-na desnoj obali rijeke Bosne) T. I 114
Izvor: Autor (24. Juli 2011. i 29. Februar 2016.)

Slika 1.60. Glavni trg naselja Vranduk (uz zidove starog grada-tvrđave) T. I 117
Izvor: Autor (24. Juli 2011.)

Slika 1.61. Obilježavanje Dana šehida u Vranduku (5.3.2022.) T. I 117
https://www.zenicablog.com/foto-obiljezen-dan-sehida-u-dzematu-vranduk/obiljezen-dan-sehida-u-dzematu-vranduk-11/
Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Slika 1.62. Održavanje Večeri Kur'ana u starom gradu-utvrdi Vranduk T. I 118
https://muftijstvo.ba/foto-odrzana-vecer-kurana-u-vranduku/. Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Slika 1.63. Noć Rock'N'Rolla u starom gradu-utvrdi u Vranduk (28. July 2018.) T. I 118
http://zenicasummerfest.org/2018/07/28/foto-odrzana-9-noc-rocknrolla-na-tvrdavi-vranduk/. Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Slika 1.64. Noć sevdaha u starom gradu-utvrdi Vranduk T. I 118
http://2.bp.blogspot.com/_vi9X3pVVD-g/SISOk2hcmnI/AAAAAAAATkw/qF2OKi4t0r8/s1600-h/vransev2.jpg.
Pristupljeno: 25. Juli 2022.
https://www.zenicablog.com/odrzan-festival-sevdaha-vranduk-2017-pobjednica-emina-sinanovic-iz-vranduka/.
Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Slika 1.65. Vranduk, stari grad-utvrda T. I 120
Izvor: Autor (24. Juli 2011.)

Slika 1.66. Džamija sultana Mehmeda II El Fatiha-Osvajača T. I 120
Izvor: Autor (24. Juli 2011.)
https://www.mojdzemat.com/foto-dzemat-vranduk-vranducka-dzamija-dzamija-sultan-mehmeda-ii-el-fatiha/.
Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Slika 1.67. Kafić uz vanjske zidine grada-utvrde Vranduka T. I 129
Izvor: Autor (24. Juli 2011.)

Slika 1.69. Planirana hidroelektrana na rijeci Bosni kod Vranduka T. I 128
https://www.akta.ba/vijesti/bih/69374/pocela-gradnja-hidroelektrane-vranduk-kod-zenice. Pristupljeno: 25. Juli 2022.

Stri grad Jajce

Slika 1.70. Tvrđava Jajce T. I 139
https://bosnianvoyager.com/tour/full-day-tour-from-sarajevo-to-travnik-and-jajce/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Gradovi u vrijeme Osmanske Imperije
Sarajevo

Slika 1.71. Pogled na Sarajevo sa Popovog Gaja () i Pogled na Sarajevo sa Sedam Šuma (desno) T. I 165
Izvor: Autor (13. Oktobar 2013.)

Slika 1.72. Vrelo rijeke Bosne T. I 166
Izvor Autor (11. Maj 2013. I 3. Juni 2018.)

Slika 1.73. Materijalni ostaci Butmirske kulture T. I 167
http://sarajevo.ba/sarajevo-kroz-historiju/p-ne/?lang=hr. Pristupljeno: 6.Juni.2018.

Slika 1.74. Stećak T. I 168
https://en.wikipedia.org/wiki/Sarajevo#/media/File:Stecak_Zmeljaski_Muzej_Sarajevo.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.75. Bijela tabija T. I 169
https://bs.wikipedia.org/wiki/Bijela_tabija#/media/File:Bijela_tabija_seen_from_Trebevi%C4%87_mountain_2010.jpg
Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.76. Lijevo: Turbe Gazi Husrev-bega (1480-1541) i turbe prvog mutevelije džamije, Murad-bega Tadrića (?-1545).
Desno: Mezarje poznatih Bošnjaka u haremu Gazi Husrev-begove džamije T. I 170
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.77. Gazi Husrev-begova džamija T. I 172
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.78. Gazi Husrev-begova medresa (Kuršumlija) T. I 173
Izvor: Autor (9. April 2017. i 31. Juli 2011.)

Slika 1.79. Stara pravoslavna crkva (Crkva svetih apostola Mihaila i Gavrila) u Sarajevu T. I 175
Izvor: Autor (9. Juli 2017.)

Slika 1.80. Brusa bezistan (Rustem-pašin bezistan, Mali bezistan) sa dućanima T. I 176
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.81. Morića han (1551) T. I 177
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.82. Saborna crkva Roždenstva Presvete Bogorodice u Sarajevu (1859-1874) T. I 178
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Mostar

Slika 1.83. Rujište T. I 183
http://tourguidemostar.com/blog/bhs/2017/01/08/ruiste-vikend-destinacija-za-mnogemostarce/
https://mostarski.ba/foto-bijeg-iz-gradarujiste/. Pristupljeno: 8. Juni 2018.

Slika 1.84. Rijeka Neretva u gradu Mostaru T. I 184
Izvor: Autor (14.August 2011.)

Slika 1.85. Radobolja u Ilićima i u Mostaru T. I 185
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/19/Ilici_radobolja.jpg. Pristupljeno: 8.Juni 2018.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/68/Radobolja_River.jpg. Pristupljeno: 8.Juni 2018.

Slika 1.86. Vinogradi kod Mostara T. I 185
https://www.winesofillyria.com/vineyards.html. Pristupljeno: 3.Juni 2018.

Slika 1.87. Manastir Žitomislić T. I 186
https://www.zumberackivikarijat.com/monasi-hercegovackogmanastira-zitomislic-1682-godine-prihvacajuuniju-s-katolic-kom-crkvom/
http://www.adristoricallands.hercegovina.ba/index.php/bs/galerija/galerija-blagaj/category/43-manastir-zitomislicmonastery-zitomislic
Pristupljeno: 3.Juni 2018.

Slika 1.88. Nezir-agina džamija T. I 187
http://balkanyb.com/listing/nezir-aginadzamija.html. Pristupljeno: 2. Juni 2018.

Slika 1.89. Stari most u Mostaru T. I 190
Izvor: Autor (1. Maj 2013.)

Slika 1.90. Karađoz-begova džamija T. I 192
Izvor: Autor (1. Maj 2013.)

Slika 1.91. Karađoz-begova medresa T. I 193
Izvor: Autor (14.August 2011.)

Slika 1.92. Hadži-Kurtova (Tabačica) džamija T. I 193
Izvor: Autor (14.August 2011.)

Slika 1.93. Džamija Koski Mehmed-paše T. I 194
Izvor: Autor (1. Maj 2013. i 14.August 2011.)

Slika 1.94. Roznamedži Ibrahim-efendije džamija T. I 195
Izvor: Autor (1. Maj 2013.)

Banjaluka

Slika 1.95. Izvori termalne vode u nekadašnjoj mahali Ilidža u Gornjem Šeheru T. I 213
Izvor: Autor (1.August 2011.)

Slika 1.96. Tvrđava Kaštel T. I 214
https://obidjibosnu.com/post_grad/banjaluka/?type=destinacija. Pristupljeno: 17.Maj 2018.

Slika 1.97. Ferhad-pašina džamija (Ferhadija) T. I 215
https://rtvtk.ba/7-maj-obiljezava-se-kao-dandzamija-na-danasnji-dan-srusenanajpoznatija-dzamija-ferhadija/. Pristupljeno: 17. Maj 2018.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/90/NKD138_Ferhadija2.jpg. Pristupljeno: 17. Maj 2018.

Slika 1.98. Šeranića kuća (1580). Ovo je primjer bogate gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini. T. I 215
Izvor: Autor (1. August 2011.)

Slika 1.99. Dio nekadašnje mahale Ilidža u Gornjem Šeheru T. I 219
Izvor: Autor (1. August 2011.)

Slika 1.100. Samostan Marija Zvijezda T. I 222
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/29/Samostan_Marija_zvijezda_trapisti_%282%29.JPG
http://www.biskupijabanjaluka.org/?p=13253#prettyPhoto[gallery]/6/. Pristupljeno: 17. Maj 2018.

Slika 1.101. Lijevo: Muzej suvremene umjetnosti. Desno: Saborni hram Hrista Spasitelja T. I 223
https://obidjibosnu.com/post_grad/banjaluka/?type=destinacija. Pristupljeno: 17. Maj 2018.

Slika 1.102. Lijevo: Banski dvor. Desno: Hotel Palas T. I 224
https://obidjibosnu.com/post_grad/banjaluka/?type=destinacija. Pristupljeno: 17. Maj 2018.
https://zepterhotelpalace.com/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.103. Lijevo: Narodno pozorište. Desno: Zgrada Hipotekarne banke T. I 225
http://www.aabh.ba/novosti/insta-01/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.
http://www.znanje.org/i/i27/07iv06/07iv0621/bl-znamenitosti.htm. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Foča

Slika 1.104. Aladža džamija T. I 240
Izvor: Autor (19.August 2017.)

Slika 1.105. Careva džamija (Sultan Bajazita Valije II džamija) T. I 248
https://focanskidani.wordpress.com/category/careva-dzamija/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.106. Hram Sv. Nikole T. I 250
http://058.ba/2013/03/odrzan-petitradicionalni-donatorski-rucak-za-obnovuhrama-svetog-nikole/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.107. Ostaci Džamije Mehmed-paše Kukavice nakon njenog rušenja (1995) u ratu 1992-1995. T. I 251
https://focanskidani.files.wordpress.com/2015/11/zaim-i-zaim-_-1233.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
http://i.imgur.com/qrhfb7k.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
http://i.imgur.com/bp2xxws.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.108. Han Mehmed-paše Kukavice (lijevo) i nakon njegovog rušenja (1992), desno T. I 252
http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=galerija&action=spomenici&do=view&id_spomenika=2777&lang=4. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
https://focanskidani.files.wordpress.com/2015/11/zaim-i-zaim-_-1234.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.109. Musluk (Atik Ali-pašina) džamija T. I 253
https://focanskidani.wordpress.com/2016/09/03/foca-ko-tjera-casne-i-postene-imame-izfoce/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
http://www.islamskazajednica.ba/vijesti/vijesti-arhiva/11468-foa-novi-vandalski-napad-namusluk-damiju. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.110. Šehova (Kadi Osman-efendijina) džamija T. I 256
https://focanskidani.wordpress.com/2016/03/22/focasehova-dzamija-kadi-osmanefendijina-dzamija/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 1.111. Kuća Idriz-bega Avdagića u mahali Ortakolo (Begova kuća) T. I 257
https://www.flickr.com/photos/132514145@N05/23900768790. Pristupljeno: 15. Januar 2023.
https://focanskidani.wordpress.com/2017/04/22/stambena-arhitektura-u-foci/. Pristupljeno: 15. Januar 2023.

Stolac

Slika 1.112. Pogled na Stolac iz pravca Ošanića T. I 259
Izvor: Autor (15. Jun 2013.)

Slika 1.113. Slap na rijeci Bregavi u Stocu T. I 259
Izvor: Autor (15. Jun 2013.)

Slika 1.114. Pogled na Stari grad Stolac sa rijeke Bregave iz pravca Begovine T. I 261
Izvor: Autor (15. Jun 2013.)

Slika 1.115. Nekropola stećaka Radimlja kod Stoca T. I 262
Izvor: Autor (15. Jun 2013.)

Slika 1.116. Crkva Sv. Petra i Pavla T. I 264
https://jovanvidakovic.wordpress.com/2016/01/31/crkva-sv-petra-i-pavla-osanici/. Pristup: 12. Januar 2023.

Slika 1.117. Čaršijska džamija u Stocu T. I 265
Izvor: Autor (1. Maj 2011.)

Slika 1.118. Crkva Sv. Nikole u selu Trijebnje T. I 266
http://slobodnahercegovina.com/trijebanj-naszrtvenik-zarad-pokajanja/?lang=lat. Pristupljeno: 12. Januar 2023.

Slika 1.119. Musafirhana u Stocu T. I 266
http://www.tourguidestolac.com/turistickipotencijal/. Pristupljeno: 12. Januar 2023.

Slika 1.120. Hamam na Ćupriji u Stocu T. I 267
https://www.facebook.com/GoricaKrajsinaStolac/posts/10157013536057306:0. Pristupljeno: 12. Januar 2023.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2848. Pristupljeno: 12. Januar 2023.

Slika 1.121. Inat ćuprija u Stocu (17. stoljeće) T. I 268
http://www.tourguidestolac.com/turistickipotencijal/. Pristupljeno: 12. Januar 2023.

Slika 1.122. Sahat-kula u Stocu (Izgrađena poslija 1664. godine). T. I 269
Izvor: Autor (1. Maj 2011.)

Slika 1.123. Podgradska džamija T. I 273
http://starigrad.ba/v2/vijest.php?id=821. Pristupljeno: 12. Jun 2018.
http://miz-stolac.ba/index.php/sample-page/. Pristupljeno: 12. Jun 2018.

Slika 1.124. Džamija Alije Hadžisalihovića (Ćuprijska džamija). Džamija je podignuta (1736) na lijevoj obali Bregave T. I 276
http://www.tourguidestolac.com/turistickipotencijal/. Pristup: 12. Januar 2023.

Slika 1.125. Tekija u Stocu. Tekija je izgrađena 2013. godine. T. I 277
http://www.tourguidestolac.com/turistickipotencijal/. Pristupljeno: 12. Januar 2023.

Travnik

Slika 1.126. Vlašić T. I 278
http://nap.ba/new/vijest.php?id=6269
https://dnevni-list.ba/vlasic-i-dalje-topzimska-destinacija-u-sredisnjoj-bosni/
http://bih-x.info/sportski-turizam-u-srednjojbosni-privlaci-sve-veci-broj-gostiju/vlasicturizam/
https://www.dinarskogorje.com/vlascaroni263.html. Pristupljeno: 15. Januar 2023.

Slika 1.127. Plava voda u Travniku T. I 279
Izvor: Autor (25. Septembar 2009.)

Slika 1.128. Tvrđava u Travniku. T. I 281
https://www.klix.ba/vijesti/bih/travnickatvrdjava-ljepotica-iznad-vezirskog-grada-sveprimamljivija-za-turiste/140413015
Pristupljeno: 15. Januar 2023.

Slika 1.129. Sulejmanija (Šarena) džamija u Travniku T. I 282
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/%C5%A0arena_d%C5%BEamija.jpg. Pristupljeno: 15. Januar 2023. (lijevo)
Izvor: Autor (12. August 2011.), desno

Slika 1.130. Današnja česma pored Turbeta pod lipom T. I 283
Izvor: Autor (12. August 2011.)

Slika 1.131. Hadži Ali-begova džamija T. I 284
Izvor: Autor (12. August 2011.)

Slika 1.132. Tekija sa javnom česmom pred ulazom u Travnik iz pravca Sarajeva T. I 285
Izvor: Autor (12. August 2011.)

Slika 1.133. Franjevački samostan u Gučoj Gori T. I 287
Izvor: Autor (8. Januar 2012.)

Slika 1.134. Kuća obitelji Korkut T. I 288
Izvor: Autor (25. Jun 2016.)

Slika 1.135. Lijevo: Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika. Desno: Crkva Uspenja Presvete Bogorodice T. I 289
http://nedjelja.ba/hr/iz-zivota/reportaza/zupau-docu-kraj-travnika-majka-svih-crkavalasvanske-doline/2628. Pristupljeno: 15. Januar 2023.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Travnik_pravoslavna_crkva.jpg. Pristupljeno: 15.Januar 2023.

Slika 1.136. Velika nadbiskupska gimnazija u Travniku T. I 290
http://www.sjemenistetravnik.info/galerija/misa-zahvalnica-zacasnog-slugu-bozjega-petra-barbarica. Pristupljeno: 15.06.2018.

Slika 1.137. Lijevo: Zgrada Kotarskog ureda (Sada Općinski sud). Zgrada je izgrađena (1893) u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Desno: Muzička škola u Travniku T. I 290
http://travnik-grad.info/opcinski-sud-travnikpresudio-vratiti-zgradu-gimnazijevrhbosanskoj-nadbiskupiji/. Pristup: 15. Januar 2023.

Slika 1.138. Elči Ibrahim-pašina medresa T. I 291
https://bs.wikipedia.org/wiki/El%C4%8Di_Ibrahim-pa%C5%A1ina_medresa. Pristupljeno: 15. Januar 2023.

Slika 1.139. Varoška džamija u Travniku. Džamija je izgrađena (1906) u vrijeme austrougarske uprave
https://www.klix.ba/vijesti/bih/druganajstarija-dzamija-u-travniku-u-zavrsnoj-fazirestauracije-oronula-fasada-dobila-novi-sjaj/170913035 T. I 291
Pristup: 15. Januar 2023.

Slika 1.140. Zavičajni muzej Travnik T. I 292
http://muzejtravnik.ba/wpcontent/uploads/2010/10/Muzej_Travnik.jpg. Pristupljeno: 15. Januar 2023.

Prusac

Slika 1.141. Manifestacija Ajvatovica T. I 292
Izvor: Profesor dr Faruk Mekić (24. Juni 2007.)

Slika 1.142. Pogled na Prusac iz pravca Ajvatovica T. I 294
https://www.flickr.com/photos/mh73/21090559488. Pristupljeno: 3. Januar 2023.

Slika 1.143. Stari grad Prusac T. I 295
http://trip-suggest.com/bosnia-andherzegovina/federation-of-bosnia-andherzegovina/prusac/. Pristupljeno: 3. Januar 2023.

Slika 1.144. Medresa Hasana Kjafi Pruščaka T. I 298
https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/teme/najznamenitiji-ucio-je-studente-kako-sepromislja-i-misli/241329#lg=1&slide=6
https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/teme/pruscakovadzamija/259337#lg=1&slide=5. Pristupljeno: 04. Januar 2023.

Slika 1.145. Džamija Handanija T. I 299
https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/teme/pruscakovadzamija/259337#lg=1&slide=0. Pristupljeno: 4. Januar 2023.
https://ka5an.wordpress.com/2009/09/05/prusac-sinonim-za-alhamijado/. Pristupljeno: 4. Januar 2023.

Slika 1.146. Turbe Ajvaz-dede T. I 300
http://avaz.ba/vijesti/bih/230510/legenda-oajvaz-dedi-i-odlazak-na-ajvatovicu-jetradicija-koja-vijekovima-zivi-i-prenosi-segeneracijama
Pristupljeno: 4. Januar 2023.

Sarajevo

Slika 1.147. Katedrala (Katedralna crkva Srca Isusova) u Sarajevu T. II 20
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.148. Vijećnica T. II 21
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.149. Aškenaska sinagoga u Sarajevu (1902) T. II 22
https://en.wikipedia.org/wiki/Sarajevo_Synagogue. Pristupljeno: 24. Juni 2022.

Slika 1.150. Lijevo: Banka na Obali (objekat bivše Filijale austro-ugarske banke). Desno: Zgrada Slavije T. II 23
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.151. Narodno pozorište T. II 23
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.152. Lijevo: Zgrada Glavna pošta na Obali Kulina Bana. Desno: Palača pravde T. II 24
Izvor: Autor (9. April 2017.)

Slika 1.153. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine T. II 26
https://sarajevo.travel/ba/tekst/zemaljskimuzej-bih/259. Pristupljeno: 6. Juni 2022.

Slika 1.154. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (2002-2008). Lokacija T. II 27
Google Earth. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
Izvor: Autor (Projekat, 2002.)

Slika 1.155. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo T. II 27
Izvor: Autor (Crteži, 2002)

Slika 1.156. Rezidencija ambasadora Kraljevine Katar u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (2002-2008)
Izvor: Autor (2010)

Slika 1.157. Adil-begova džamija u Sarajevu. Nacrti T. II 31
Izvor: Autor (Crteži, 1998)

Slika 1.158. Adil-begova džamija u Sarajevu T. II 33
Izvor: Autor (15.Juli 2017.)

Slika 1.159. Situacija T. II 35
Izvor: Autor (Crteži, 2006)

Slika 1.160. Kuvajtka džamija u Sarajevu T. II 36
Izvor: Autor (15. Juli 2017.)

Široki Brijeg

Slika 1.161. Rijeka Lištica kod Širokog Brijega T. II 39
Izvor: Autor (22. Juni 2013.)
https://www.jabuka.tv/hercegovacki-machupicchu-u-sirokom-se-kriju-ostaci-gradastarog-3-000-godina/. Pristupljeno: 13. Juni 2022.

Slika 1.162. Gradina Mokro. Gradina je predhistorijska struktura koju su izgradili Iliri T. II 40
http://megalitihercegovina.blogspot.com/2015/12/najnovijiuvidmegalitska-gradina-u.html. Pristupljeno: 13. Juni 2022.

Slika 1.163. Srednjovjekovna utvrda T. II 40
https://hiveminer.com/User/Vinko%20Musa. Pristupljeno: 13. Juni 2022.

Slika 1.164. Vodenice na rijeci Lištici T. II 41
Izvor: Autor (22. Juni 2013.)

Slika 1.165. Betonska brana na rijeci Lištici (Dio sistema za navodnjavanje) T. II 42
Izvor: Autor (22. Juni 2013.)

Slika 1.166. Franjevački samostan sa crkvom T. II 44
Izvor: Autor (22. Juni 2013.)

Slika 1.167. Zavod Svete Obitelji u naselju Puringaj kod Širokog Brijega T. II 44
Izvor: Autor (22. Juni 2013.)

Novi Travnik

Slika 1.168. Stara džamija u selu Šenkovići T. II 46
https://www.ont.gov.ba/index.php/nacionalni-spomenici. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.169. Novi Travnik (Stambene četvrti). Stambena četvrt (sa dječijim obdaništem) u Novo Travniku (50-e godine 20. stoljeća). Današnje stanje T. II 47
http://mapio.net/pic/p-7028598/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.
http://mapio.net/pic/p-760803/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.170. Zgrada općine Novi Travnik (lijevo) i Dom kulture Novi Travnik T. II 47
http://mapio.net/pic/p-760803/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.
http://mapio.net/pic/p-7028598/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.171. Crkva Presveto Trojstvo. Crkva je izgrađena 2003. godine. T. II 47
https://nedjelja.ba/hr/vijesti/najave/patronzupe-u-novom-travniku/5288. Pristupljeno: 17. Januar 2023.
http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=39688&index=3. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

Slika 1.172. Islamski centar u Novom Travniku (2016) T. II 48
Izvor: Vladimir Obradović (6. Jul 2017., dron-kamera), lijevo, i Autor (20. Jul 2011.), desno

Slika 1.173. Javna česma u Novom Travniku T. II 49
Izvor: Autor (23. Oktobar 2011.)

Slika 1.174. Novi Travnik danas Slika 1.174. Novi Travnik danas T. II 49
http://tntportal.ba/2018/01/novi-travnikosigurana-sredstva-za-recikliranje-otpadavideo/. Pristupljeno: 17. Januar 2023.

RURIZAM
Selo Umoljani na Bjelašnici

Slika 2.1. Selo Umoljani. Lokacija T. II 52
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 19. Januar 2023.
Izvor: Autor (20. Decembar 2014.)

Slika 2.2. Arhitektonski Definirani Prostor (ADP) T. II 53
Izvor: Autor (1987)

Slika 2.3. Pogled sa Obalja na Gradinu i katunsko naselje iznad Umoljana T. II 56
Izvor: Autor (17. Oktobar 2015.)

Slika 2.4. Dugo polje. Pogled sa vrhova Bjelašnice T. II 57
Izvor: Autor (31. Jul 2017.)

Slika 2.5. Ostaci Gradine iznad Umoljana T. II 58
Izvor: Autor (20.Decembar 2014.)

Slika 2.6. Nekropola stećaka na lokaciji Dolovi kod Umoljana (lijevo) i četiri mezara (Šehidi vojske Mehmeda II Fatiha, desno) T. II 59
Izvor: Autor (1. Februar 2020.)

Slika 2.7. Džamija u Umoljanima T. II 60
Izvor: Autor (1. Februar 2020.)

Slika 2.8. Atmosfera u tradicionalnoj kući u Umoljanima T. II 61
Izvor: Svadbeni običaji na Bjelašnici (1980-e)
https://www.facebook.com/BiHFolk/videos/555696468121483/, Pristupljeno: 24. Januar 2020.

Slika 2.9. Narodni teferič (selo Umoljani) T. II 64
Fotos: Prof. dr Ahmet Hadrović (02.09. 2011.)

Slika 2.10. Plato Bjelašnice: pogled sa vrha Bjelašnice prema Visočici T. II 65
Izvor: Autor (31. Jul 2017.)

Slika 2.11. Centralna seoska česma u Umoljanima (lijevo) i spomen-česma Bosanskim Šehidima (1992-1995) sa pojilištem za stoku u Gornjim Umoljanima T. II 66
Izvor: Autor (30. Jun 2013.)

Slika 2.12. Izvor-potok-vodenice (Sedrenik) u selu Umoljani T. II 66
Izvor: Autor (3. Jun 2012. i Novembar 2010)

Slika 2.13. Hair-česma uz put Šabići-Umoljani (lokalitet Dolovi) T. II 67
Izvor: Autor (2008)

Slika 2.14. Vrtovi i livade uz kuće u Umoljanima T. II 67
Izvor: Autor (30. Jun 2013.)

Slika 2.15. Tradicionalna kuća u Umoljanima T. II 68
Izvor: Dokumentarni film Svadbeni običaji na Bjelašnici (1980-e)
https://www.facebook.com/BiHFolk/videos/555696468121483/, Pristupljeno: 24. Januar 2020.

Slika 2.16. Ruševine tradicionalnih struktura u Umoljanima T. II 68
Izvor: (1. Februar 2020.)

Slika 2.17. Neki novoizgrađeni objekti prate obrasce tradicionalne arhitekture T. II 69
Izvor: Autor (1. Februar 2020.)

Slika 2.18. Sezonski boravak ljudi u Umoljanima T. II 69
Izvor: Autor (30. Jun 2013.)

Slika 2.19. Restorani domaće hrane sa prenoćištem „Umoljani“ (lijevo i u sredini) i „Studeni potok“ (desno) T. II 70
Izvor: Autor (30. Jun 2013.)

Slika 2.20. Restoran domaće hrane „Koliba“ sa prenoćištem (lijevo) i kuća za izdavanje-’boravak na selu’ (desno) T. II 70
Izvor: Autor (1. Januar 2020.)

Selo Lukavac na Bjelašnici

Slika 2.21. Selo Lukavac. Lokacija T. II 71
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 8. Februar 2021.)

Slika 2.22. Selo Lukavac zimi T. II 72
Izvor: Helifilm. Pristupljeno: 8. Februar 2021.)

Slika 2.23. Vrtovi i njive uz sezonski potok u selu Lukavac (lijevo).Vrtovi neposredno uz kuće (desno) T. II 72
Izvor: Autor (1. Februar 2020.)

Slika 2.24. Selo Lokavac (ljeti) T. II 73
Izvor: Autor (17. Juni 2012.)

Slika 2.25. Selo Lokavac. Resursi T. II 74
Izvor: Autor (17. Novembar 2012.)

Slika 2.26. Selo Lukavac (1970-ih 2000-ih) T. II 74
https://m.facebook.com/OdKulinaBanaDoDanasnjihDana/posts/412398143097372 8?locale2=sw_KE, accessed 10.15.2021., lijevo
https://www.ins.ba/bs/article/6398/mevlud-na-bjelasnici-ef-drkic-mevludi-cuvaju-nase-duhovne-vrijednosti, accessed 10.15.2021., desno

Slika 2.27. Ostaci struktura nekadašnjih objekata u selu Lukavac T. II 75
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.28. Obnovljeni objektu na ostacima struktura ranijih objekata (lijevo) i nova staja (desno) T. II 75
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.29. Današnji izgled sela Lukavac T. II 77
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.30. Dvije farme pilića u selu Lukavac T. II 78
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.31. Prenoćište (lijevo) i restoran zdrave hrane sa prenoćištem u selu Lukavac (desno) T. II 78
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.32. Spomen-česma (na mjestu nekadašnje javne seoske česme) u selu Lukavac T. II 79
Izvor: Autor (2019.)

Slika 2.33. Džamija sa grobljem u selu Lukavac T. II 80
Izvor: Autor (2019.)

Selo Bukov Do na rijeci Krivaji

Slika 2.34. Bukov Do. Location T. II 81
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Bosnia_and_Herzegovina_in_Europe.svg. Pristupljeno: 19. Januar 2023
Google Earth. Pristupljeno: 19. Januar 2023

Slika 2.35. Pogled na Bukov Do sa puta Hadre-Glavično (lijevo) i pogled sa Drenove glavice (desno) T. II 82
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.36. Mnoštvo izvora pitke vode na padinama Bijelog vrha iznad Bukovog Dola T. II 85
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.37. Javne česme uz cestu Zunova-Bukov Do iu naselju Bukov Do T. II 85
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.38. Veliko stablo tise u selu Bukov Do (staro oko 300 godina) T. II 86
Izvor: Saima Hadrovic (19. Maj 2018.)

Slika 2.39. Jedno domaćinstvo u Bukovom Dolu (u pozadini se vidi selo Kovačići i planina Velika glava na čijem vrhu se nalaze sela Ligatići i Mižunovići) T. II 87
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.40. Vrtovi i voćnjaci uz kuće T. II 88
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.41. Njive i livade T. II 89
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.42. Pašnjaci T. II 89
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.43. Šume oko sela Bukov Do T. II 90
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.44. Kuće u Bukovom Dolu građene šezdesetih godina prošlog stoljeća T. II 94
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.45. Kuće u Bukovom Dolu građene 1980-ih godina do danas T. II 97
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.46. Staje i pomoćni objekti u Bukovom Dolu T. II 98
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.47. Džamija u Bukovom Dolu T. II 99
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.48. Slobodni prostor unutar fizičkih struktura sela T. II 100
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Slika 2.49. Groblje u Bukovom Dolu T. II 101
Izvor: Autor (21. Maj 2020.)

Selo Čuništa na rijeci Krivaji

Slika 2.50. Selo Ćuništa na rijeci Krivaji. Lokacija T. II 106
Lijevo: https://maps-bosnia.com/bosnia-location-on-world-map. Pristupljeno: 5. Oktobar 2021
Desno: Google Earth. Pristupljeno: 5. Oktobar 2021

Slika 2.51. Pogled na selo Čuništa sa Ibrahimovića Brda (Vukotići) T. II 106
Izvor: Autor (19. Maj 2020.)

Slika 2.52. Rijeka Krivaja kod čeličnog mosta (lijevo) na lokalitetu Kamenica (desno) T. II 109
Izvor: Autor (30. April 2011)

Slika 2.53. Čelični most na rijeci Krivaji na lokalitetu Kamenica (most se nalazi oko 400 metara nizvodno od čelično-rešetkastog mosta ispod sela Čuništa) T. II 109
Izvor: Autor (30. April 2011)

Slika 2.54. Rječica Liješnica u selu Čunista T. II 109
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.55. Rječica Smršnjica u zaseoku Mahala T. II 110
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.56. Javne česme u selu Čuništa i zaseoku Mahala T. II 110
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.57. Vrtovi i voćnjaci uz kuće u selu Čuništa T. II 111
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.58. Pašnjaci u selu Čuništa T. II 111
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.59. Šuma crnog bora kod sela Čuništa (lijevo) i tragovi smolanja (desno) T. II 111
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.60. Željeznička stanica Čuništa (1963. i 1970.) T. II 113
Izvor: historijska fotografija, ljubaznošću Izet Kopić

Slika 2.61. Četverorazredna osnovna škola u selu Čuništa (područna škola osmorazredne osnovne škole "Hasan Kikić" u Solunu na rijeci Krivaji) T. II 113
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.62. Molitveno mjesto ('Dovište') u selu Ćuništa uređeno je kao amfiteatar u prirodi. Uređen mezar na 'Dovištu' (vjeruje se da je to mezar šehida iz vremena El Fatihovog osvajanja Bosne, 1463.) T. II 114
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.63. Obiteljska fotografija: Bračni par Kopić (oko 1950.) T. II 115
Izvor: Obiteljske fotografije, ljubaznošću Izeta Kopića

Slika 2.64. Rekonstruirana i renovirana kuća građena prije Drugog svjetskog rata T. II 115
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.65. Kuće izgrađene neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata T. II 116
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.66. Rekonstruirana i renovirana kuća u naselju Čuništa građena 60-ih godina prošlog stoljeća. T. II 117
Izvor: Autor (2020)

Slika 2.67. Rekonstruirana i renovirana kuća građena šezdesetih godina prošlog stoljeća u zaseoku Mahala T. II 117
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.68. Kuće u selu Ćuništa građene osamdesetih godina prošlog stoljeća do danas T. II 118
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.69. Kuće uz rijeku Smršnjicu u zaseoku Mahala (građene 1960-ih i 1980-ih godina) T. II 119
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.70. Kuća za odmor u luci Radakovica kod sela Čuništa T. II 119
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.71. Ljetna kuhinja (koliba, mutvak) uz kuću Naima (Mehmeda) Kopića u selu Čuništa (lijevo). Kuće s jedne i staje s druge strane seoske ulice u selu Čuništa (desno) T. II 120
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.72. Stara štala građena u potpunosti od drveta (zaseok Mahala) T. II 120
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.73. Staje u selu Čunista T. II 121
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.74. Nova džamija u Ćuništu (2015) T. II 122
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.75. Rekreacijski centar Kamenica (na rijeci Krivaji kod sela Čuništa) T. II 122
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Slika 2.76. Spomen (šehidska) česma u Ćuništu, uz cestu Olovo-Zavidovići. T. II 123
Izvor: Autor (2014)

Slika 2.77. Hair česme u selu Čuništa, uz cestu Olovo-Zavidovići T. II 123
Izvor: Autor (2014)

Slika 2.78. Centralno groblje i manja obiteljska groblja u selu Ćuništa T. II 124
Izvor: Autor (19. Maj 2020)

Naselje Goduša kod Visokog

Slika 2.79. Naselje Goduša kod Visokog. Lokacija T. II 127
Izvor: Google Earth. Pristupljeno (23. Jun 2022.)

Slika 2.80. Pogled na naselje Godušu iz zaseoka Rajčići T. II 129
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.81. Pogled na Godušu iz pravca sela Vele (Općina Ilidža, Sarajevo) T. II 129
Izvor: Autor (15. April 2017)
Lijevo: Potok, desna pritoka rječice Godušice, teče kroz naselje
Desno: Rječica Godušicaa teče kroz istoimeno naselje

Slika 2.82. Vodotoci u naselju Goduša T. II 130
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.83. Ušće rječice Goduše u Rujeku Fojnicu T. II 131
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.84. Plodna polja uz rječicu Godušicu T. II 132
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.85. Livade, njive i voćnjaci u Goduši T. II 132
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.86. Voćnjaci u cvatu u Goduši T. II 133
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.87. Pogled od stare džamije u Goduši na zaselak Rajčići T. II 133
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.88. Ploča sa Crkve bosanske Kulina bana pronađena u Biskupićima (danas Muhašinovići) kod Visokog. Ploča je datirana u 1195. godinu T. II 136
Izvor: Kulin. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 24. 6. 2022. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34526. Pristupljeno 24. 6. 2022.

Slika 2.89. Stari grad Visoki T. II 138
Izvor: Autor (11. Oktobar 2014.)

Slika 2.90. Stara džamija u Goduši T. II 140
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.91. Tradicionalni zanati u naselju Goduša, drvodjelstvo i grnčarstvo T. II 142
Izvor: Autor (8. April 2017)
https://www.klix.ba/vijesti/bih/cibucari-uvijek-imaju-posla-najbolji-majstor-za-frule-bio-gluhonijem/131126054. Pristupljeno: 25. Jun 2017)

Slika 2.92. Tipična aglomeracija fizičkih struktura („seoska domaćinstva“) u naselju Goduša (zaselak Rajčići) T. II 143
Izvor: Google Earth: Pristupljeno (24. Jun 2017), iznad
Izvor: Autor (8. April 2017), ispod

Slika 2.93. Tredicionalna domaćinstva u Goduši T. II 144
Izvor: Autor (15. April 2017)

Slika 2.94. Tipična kuća u okolini Visokog (19. stoljeće) T. II 145
Izvor: Autor (18. Jun 2017.)
Lijevo: Nova džamija u Goduši
Desno: poslovni prostori, javna česma, autobusko stajalište

Slika 2.95. Centar naselja Goduša T. II 145
Izvor: Autor (15. April 2017.)
Lijevo: Četverorazredna osnovna škola u Goduši. Desno: Prodavnica mješovite robe u Goduši

Slika 2.96. Objekti društvenog standarda T. II 146
Izvor: Autor (15. April 2017.)

Slika 2.97. Javne česme u Goduši T. II 147
Izvor: Autor (15. April 2017.)

Slika 2.98. Jedno tipično domaćinstvo u Goduši (zaselak Račići) T. II 148
Izvor: Autor (15. April 2017.)

Slika 2.99. Vlasnik vodenice na riječici Godušica je Sead Rizvo T. II 151
Izvor: Autor (8. April 2017.)

Slika 2.100. Suvremena farma koka-nosilja u naselju Goduša T. II 152
https://visoko.ba/wp-content/uploads/2018/04/godusa-put-4.jpg. Pristupljeno: 24. Jun 2022.

Slika 2.101. Borba bikova („Bosanska korida“) u Goduši (lijevo) i spomenik “Jelenku”- biku šampionu (desno) T. II 153
https://visoko.ba/wp-content/uploads/2021/09/jelenko-spomenik6.jpg. Pristupljeno: 24. Jun 2022., lijevo
https://www.federalna.ba/po-cemu-je-to-poznata-godusa-kraj-visokog-qmfcv. Pristupljeno: 24. Jun 2022, desno

Slika 2.102. Vidikovac u Goduši (iznad zaseoka Rajčići) T. II 153
Izvor: Autor (8. April 2022.)

BIOKLIMATSKA ARHITEKTURA
Gradska kuća orijentalnog tipa u Sarajevu

Slika 3.1. Kuća Alije Đerzeleza. Lokacija T. II 167
Google Earth. Pristupljeno: 6.Januar 2016.)
Izvor: Autor (18.mart 2016.)

Slika 3.2. Kuća Alije Đerzeleza. Osnova prizemlja (lijevo): 1. muška avlija, 2. magaza, 3. ženska avlija, 4. ljetni mutvak, 5. halvat, 6. huđera, 7. mutvak, 8. halvatić, 9. Halvat; Osnova kata (desno): 10. muška divanhana, 11. kamerija, 12. muški čardak (ćošak), 13. kahveodžak, 14. čardačić, 15. dimluk, 16. ženska divanhana, 17. abdesthana, 18. ženski čardak, 19. čardačić T. II 168
Izvor: Ljilja Pehar, Diplomski rad, Arhitektonski fakultet u Sarajevu (1984)

Slika 3.3. Kuća Alije Đerzeleza: vrata na čardaku (lijevo), dio dimluka (u sredini) i obrada unutarnjih površina halvata (desno) T. II 168
http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2581. Pristup: 19. Decembar 2015.

Slika 3.4. Kuća Alije Đerzeleza. Pogled iz avlije T. II 169
Izvor: Ahmet Hadrović (Crtež, 1984)

Slika 3.5. Panjina kuća. Lokacija T. II 171
Google Earth: 43º52’23.26”N, 18º25’43.81”E, E: 728 m. Pristup: 6. Januar.2016.

Slika 3.6. Panjina kuća. Situacija: 1. Haremluk, 2. Selamluk, 3. Ženska avlija, 4. Muška avlija, 5. Bašta i bostanluk T. II 172
Izvor: Živojin Vekić i Gorčin Jovanović (Crtež, 1958)

Slika 3.7. Panjina kuća. Osnova prizemlja haremluka (lijevo): 1. muška avlija, 2. ženska avlija, 3. hajat sa huđerom, 4. halvat, 5. Mutvak; Osnova kata haremluka (desno): 1. veliki čardak (ćošak), 2. čardak, 3. sandukhana, 4. dimluk, 5. divanhana, 6. kamerija, 6a. kamerija T. II 172
Izvor: Živojin Vekić i Gorčin Jovanović (Crtež, 1958)

Slika 3.8. Panjina kuća (Stanje 1. Jula 2009) T. II 173
Izvor: http://www.klix.ba/vijesti/bih/uskoro-obnova-panjine-kule-i-kozije-cuprije/090701045. Pristup: 19. Decembar 2015.

Slika 3.9. Panjina kuća (Obnova objekta 2009-2011) T. II 174
Izvor: Autor (18.mart 2016.)
http://www.mojportal.ba/novost/27769/zavrsena-prva-faza-rekonstrukcije-panjine-kule. Pristup: 19. Decembar 2015.

Slika 3.10. Saburina kuća. Lokacija T. II 176
Google Earth. Pristupljeno: 6. Januar 2016.

Slika 3.11. Saburina kuća. Osnove prizemlja i kata (lijevo) i presjeci (desno) T. II 177
Izvor: Zavod za zaštitu spomenika culture grada Sarajeva (Crtež, 1984)

Slika 3.12. Saburina kuća. Drveni strop (šiše) u velikom čardaku T. II 177
Izvor: Autor (Crtež 1983 i fotografija 19. Decembar 2015.)

Slika 3.13. Vrata na čardaku i detalj dekoracije krila vrata T. II 178
Izvor: Autor (19. Decembar 2015.)

Slika 3.14. Saburina kuća: dolaf (lijevo) i obrada unutarnjih površina prostora (desno) T. II 179

Slika 3.15. Saburina kuća: pogled sa ulice (lijevo) i pogled iz avlije kuće (desno) T. II 179
Izvor: Ahmet Hadrović (Crtež, 1984. i fotografija 19. Decembar 2015.

Slika 3.16. Svrzina kuća. Lokacija T. II 181
Google Earth. Pristupljeno: 6. Januar 2016.

Slika 3.17. Svrzina kuća. Osnova prizemlja (lijevo): 1. muška avlija, 2. zahod (ćenifa), 3. drvarnik (odunluk), 4. hajat, 5. Kahve-odžak, 6. muški halvat, 7. staja za konje (ahar), 8. magaza, 9. ljetni mutvak, 10. ženska avlija, 11. Vrt (bostanluk), 12. halvatić, 13. hajat, 14. ženski halvat, 15. halvatić, 16. huđera (ostava), 17. halvatić, 18. mutvak, 19. zahod (ćenifa), 20. Bašta. Osnova kata (desno): 1. muška divanhana, 2. abdesthana, 3. kamerija, 4. momačka soba, 5. Kahve-odžak, 6. muški čardak (ćošak), 7. mubedin, 8. zahod (ćenifa), 9. ženska divanhana, 10. kamerija, 11. čardačić, 12. čardak, 13. čardak T. II 181
Izvor: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Sarajeva

Slika 3.18. Svrzina kuća. Musandera T. II 182
Izvor: Fatima Mehić (studentica arhitekture), arhiv Katedre za razvoj arhitekture (1984)

Slika 3.19. Svrzina kuća. Perspektiva iz muške avlije T. II 182
Izvor: Autor (Crtež na licu mjesta, 1983)

Slika 3.20. Svrzina kuća. Unutarnje uređenje prostora kuće T. II 183
Izvor: http://faktor.ba/svrzina-kuca-u-sarajevu-dragulj-kulturno-historijskog-naslijeda-foto/. Pristup: 18. Decembar 2015.

Slika 3.21. Svrzina kuća. Obrada unutarnjih površina prostora. T. II 183
http://www.bhsavez.org/portal/index.php?option=com_k2&view=item&id=413:svrzina-kuca-uzor-bosnjacke-gradanske-kulture-stanovanja&Itemid=144
http://www.source.ba/clanak/Cooltura/387978/Svrzina-kuca--Sarajevski-dragulj-kulturno-historijskog-naslijedja
Pristup: 27. Januar 2016.

Slika 3.22. Svrzina kuća. Obrada eksterijera T. II 184
Izvor: Prof. dr Ahmet Hadrović (18.Mart 2016.)
http://www.visitmycountry.net/bosnia_herzegovina/bh/index.php/37-kultura/muzeji/sarajevo-muzeji/80-svrzina-kuca
Pristup: 19. Mart 2016.

Gradska kuća orijentalnog tipa u Mostaru

Slika 3.23. Kajtazova kuća u Mostaru: prizemlje (lijevo) i kat (desno) T. II 189
Izvor: Ahmet Hadrović (Crtež, 1984.)

Slika 3.24. Kajtazova kuća, Mostar T. II 189
Izvor: Autor (Crtež, 1984.)

Slika 3.25. Kuća obitelji Kajtaz T. II 190

Slika 3.26. Bišćevića ćošak u Mostaru T. II 191

Slika 3.26. Bišćevića ćošak u Mostaru T. II 191

Gradska kuća orijentalnog tipa u Stocu

Slika 3.28. Stambeni kompleks Begovina u Stocu T. II 194
Izvor: Autor (Crtež, 1983.)

Slika 3.29. Đulhanumina kuća, Begovina kod Stoca T. II 195
Izvor: Autor (Crtež, 1985.)

Slika 3.30. Kuće u Stocu T. II 195
Izvor: Autor (Crtež, 1985.)

Slika 3.31. Kuće u Stocu T. II 196
Izvor: Autor (Crtež, 1984.)

Gradska kuća orijentalnog tipa u Blagaju na Buni

Slika 3.32. Vrelo rijeke Bune i kompleks Velagićevina T. II 201
Izvor: H. Bradić (2006)

Slika 3.33. Kompleks Velagića kuća: prizemlje (lijevo) i kat (desno) T. II 201
Izvor: Autor (Crtež, 1984.)

Slika 3.34. Kompleks Velagića kuća (Pogled iz avlije) T. II 202
Izvor: Autor (Crtež, 1984.)

Bosanska kuća čardaklija

Slika 3.35. Ishodište bosanske kuće čardaklije T. II 205
Izvor: Autor (2016)

Slika 3.36. Kuća u selu Umoljani na platou Bjelašnice. Katunsko naselje Gradina T. II 205
Izvor: Autor (26. Oktobar 2014.)

Slika 3.37. Kuća u selu Čuhovići kod Konjica. Pojava kata ('čardak među rogovima') T. II 206
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.38. Osnovne sheme horizontalnog plana kuće T. II 207
Izvor: Autor (2016)

Slika 3.39. Osnovne sheme vertikalnog plana kuće T. II 207
Izvor: Autor (Crteži, 2016)

Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice

Slika 3.40. Kuća obitelji Osmić (Redžo i Mina Osmić) u Maloj Brijesnici kod Gračanice. Lokacija T. II 209
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 9. Jul 2016

Slika 3.41. Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice T. II 210
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.42. Kuća obitelji Osmić u Maloj Brijesnici kod Gračanice. Dispozicija T. II 211
Izvor: Autor (Crtež, 2016)

Slika 3.43. Lijevo: ulaz u magazu (magazu). Desno: podrumski prostor. Ispod stropa, u kutu, vidi se posebna konstrukcija s debelim slojem troske koja je napravljena ispod peći u sobi. Radilo se o protupožarnoj zaštiti drvenih elemenata podrumsko-prizemnih konstrukcija. T. II 212

Slika 3.44. Trijem na jugoistočnoj strani kuće T. II 212
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.45. Lijevo: priručna ostava uz ulazni trijem na sjeverozapadnoj strani kuće. Desno: abdestana (niša za ritualno pranje) na spratu (iznad ulaznog trijema na jugoistočnoj strani kuće) T. II 213
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.46. Lijevo: konzolni prijelaz prizemlja dodatno je naglašen dekorativnom profiliranom daskom. Desno: otvor za dim ('bedža') od prostora tavana do otvorenog prostora T. II 213
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.47. Lijevo i desno: galerijski prikaz prostora 'kuće'. Dole: galerija s ljestvama za izlazak na tavan T. II 214
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.48. Lijevo: detalj prostora 'kuće' (u jugoistočnom dijelu objekta) u prizemlju sa ulaznim vratima sobe. Desno: prostor 'kuće' u sjeverozapadnom dijelu imanja gleda na ulazna vrata i prema sobici T. II 215
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.49. Lijevo: pogled iz prostora 'kuće' kroz otvorena vrata u maloj sobi. Desno: ulaz u 'veliku sobu' T. II 215
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.50. Lijevo: 'velika soba' u prizemlju, iznad podruma. Desno: pogled iz 'velike sobe' kroz otvorena vrata na prostor 'kuće' i prema sobi u trećem traktu. T. II 216
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.51. Lijevo: pogled iz prostora 'kuće' prema potkrovlju i krovu. Desno: pogled od ulaznog vjetrobranskog stakla na stepenište do poda i divanhane T. II 216
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.52. Lijevo: pogled na prostor divanhane sa stepeništa; Desno - Pogled iz divanhane na stepenište i na ulazna vrata u čardak i galeriju iznad 'kuće' T. II 217
Izvor: Autor (9. Jul 2016)

Slika 3.53. Lijevo i sredina: 'mali čardak' sa ulazom iz prostora divanhane. Desno: 'mali čardak' sa ulazom na galeriju T. II 217
Izvor: Autor (9. Jul 2016)

Slika 3.54. Lijevo: Detalj ograde na galeriji. Desno: Završna obrada vanjskih zidnih površina - bijelo bojena glinena žbuka sa slamom i pljevom T. II 218
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.55. Detalji konstruktivnog sklopa kuće. Lijevo i sredina: podrumski zid od poluobrađenog kamena. Desno: bondruk sustav sa čerpićem (prizemlje i kat) T. II 219
Izvor: Autor (9. Jul 2016)

Slika 3.56. Krovna konstrukcija (vidi se drvena rešetka-polica za sušenje sira) T. II 219
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.57. Lijevo: prizemno-spratna konstrukcija iznad jednog dijela prostora 'kuće'. Desno: drvena tavanica ('šiše') u prostoru divanhane T. II 220
Izvor: Autor (9. Jul 2016)

Slika 3.58. Drveni strop u velikom čardaku T. II 220
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.59. Lijevo: vrata na zidu podruma. Desno: ulazna vrata u kuću (iz trijema na jugoistočnoj strani kuće) T. II 221
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.60. Lijevo: vrata na ulazu u mali čardak (divanhana). Desno: vrata na ulazu u sobu T. II 221
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.61. Vrata na 'trezoru' u velikom čardaku T. II 222
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.62. Lijevo: vrata na maloj galeriji (galerijsko). Desno: vrata male sobe i vrata na ulazu u prostor 'kuće' iz uskog hodnika sa stubištem (u pozadini) T. II 222
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.63. Lijevo: izvorni prozor u zidu prizemlja. Desno gore: pogled kroz prozor u velikom čardaku. Desno dole: pogled kroz prozor u malom čardaku T. II 223
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.64. Gore: poklopac u podu kroz koji je ulazio topli zrak iz prizemne prostorije u kojoj je ložila peć. Dole lijevo: otvor u podu odakle je kabel išao do ulaznih vrata kuće - sistem 'daljinskog upravljanja'. Dole desno: pod u prostoru 'kuće', u prizemlju T. II 224
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Slika 3.65. Lijevo: pogled na nišu za ritualno pranje (abdesthanu) iz divanhana. Desno: mala soba (orijentirana na 'kuću') koja je služila i kao ostava ('huđera') T. II 225
Izvor: Autor (9. Juli 2016)

Kuća Mare Popović u Gračanici

Slika 3.66. Kuća Mare Popović u Gračanici. Lokacija T. II 228
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 1. Mart 2020.

Slika 3.67. Kuća Mare Popović u Gračanici. Dispozicija T. II 229
Izvor: Autor (Crtež, 2016)

Slika 3.68. Kuća Mare Popović u Gračanici. Lijevo: Jugoistočni pogled na kuću. U sredini: pogled na kuću s istoka. Desno: pogled na kuću sa zapada T. II 230
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.69. Prostor nekadašnjeg spremišta adaptiran je u modernu kuhinju T. II 230
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.70. Lijevo: gradacija planova. Desno: Prizemlje 'kuće' iz koje se vidi prizemlje T. II 231
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.71. Lijevo: pogled sa stepenica na prostor divanhane na spratu. Desno: pogled iz divanhane za pristup drvenim stepenicama T. II 232
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.72. Uređenje 'velike sobe'. Novi elementi ugrađeni u sačuvane autentične elemente fizičke strukture doma T. II 232
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.73. Lijevo: prostor divanhane. Desno: pogled na doksat divanhanu iz prostora divanhane T. II 233
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.74. Lijevo: pogled na doksat divanhanu i ulazna vrata u čardak. Desno: pogled sa vrata malog čardaka na prostor divanhane T. II 233
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.75. Pogled iz divanhane na ulicu T. II 234
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.76. Uređenje 'velikog čardaka' T. II 234
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.77. Prostorno-konstruktivni sklop kuće T. II 235
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.78. Lijevo i sredina: Stropna konstrukcija podrum ('magaza') - prizemlje, podrumski prostor. Desno: drvena greda na stropu gdje je prvobitno stajala pregrada između dva čardaka T. II 236
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.79. Lijevo: potpuno očuvana, autentična krovna konstrukcija. Desno: stubište za izlaz iz prostora potkrovlja T. II 236
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.80. Lijevo: replika originalnih vrata (na velikoj prostoriji). Sredina i desno: originalna replika vrata (na maloj sobi) T. II 237
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.81. Lijevo: Novi prozor slijedi dizajn izvornih prozorskih rješenja. Desno: pogled kroz prozor na predvorje kuće T. II 238
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.82. Lijevo: drveni strop u velikom čardaku. Desno: sačuvan autentični drveni strop u čardaku (gdje su nekada bila dva čardaka) T. II 238
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.83. Drvene rendisane daske kao jedina podna obloga. U narodu se ovaj pod zvao 'goli pod' T. II 239
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.84. Lijevo: prvobitni okrugli stol (sinija, sofra) i danas ima istu funkciju. Desno: renovirana (sačuvana) autentična zidana pećnica s keramičkim 'lončićima' T. II 240
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.85. Lijevo: Rukotvorine udruge "Gračaničko keranje" ukrašavaju prostor kuće. Desno: izvorni sanduk s blagom ('sehara') T. II 240
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.86. Rukotvorine Udruge "Gračaničko keranje" dopunjuju izvorne rabljene predmete u kući T. II 241
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.87. Rukotvorine udruge "Gračaničko keranje" dopunjuju izvornu opremu u kući (dječji krevetić – 'bešika'). Desno: na mjestu gdje je bila sobica (također služila kao pomoćna prostorija), suvremeni toaleti T. II 241
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.88. U jednom od čardaka (pristup s galerije u izvornoj verziji kuće) postavljeni su autentični 'stanovi' za tkanje platna, ćilima i raznih ćilima. T. II 241
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Slika 3.89. Umjetničko stvaralaštvo udruge "Gračaničko keranje" ima mjesta u svakom kutku kuće T. II 243
Izvor: Autor (29. Juli 2016)

Kuća obitelji Čolić u Varešu

Slika 3.90. Kuća obitelji Čolić u Varešu. Lokacija T. II 245
Source: Google Earth. Pristupljeno: 1. Mart 2020.)

Slika 3.91. Kuća obitelji Čolić u Varešu T. II 247
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.92. Kuća obitelji Čolić u ulici Nikovac br. 8., Vareš. Dispozicija T. II 248
Izvor: Autor (Crtež, 2016)

Slika 3.93. Kuća obitelji Čolić u Varešu. Kuhinja stambene jedinice izgrađena u prizemlju T. II 249
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.94. Lijevo: kuhinjski element u prizemlju. Desno: kuhinja stambene jedinice na prvom katu T. II 249
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.95. Dnevni boravak stambene jedinice u prizemlju T. II 250
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.96. Prostorije jedinice u prizemlju T. II 250
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.97. Stubište prizemlje-prvi kat T. II 251
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.98. Lijevo: prostor divanhane gledan sa pristupnog stepeništa na kat. Desno: pogled na divanhanu sa stepenica T. II 251
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.99. Lijevo: divanhana (kao dnevni boravak). Desno: pogled iz prostora divanhane na okolinu kuće T. II 252
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.100. Lijevo: konstrukcija prizemlje-prvi kat (u kuhinji prizemne jedinice). Desno: prvi kat-potkrovlje (strop divanhane) T. II 253
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.101. Noviji dizajn vrata (druga polovica 20. stoljeća) T. II 254
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.102. Arhaičan dizajn vrata T. II 255
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.103. Vrata na čardaku (visoke zanatske i umjetničke vrijednosti) T. II 255
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.104. Različiti dizajn prozora T. II 256
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.105. Lijevo i sredina: Drveni pod i grubi tepih u prizemnom dijelu dnevnog boravka. Desno: bosanski ćilim u jednoj od soba na katu T. II 257
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.106. Rukotvorine kao ukras svemirske opreme. Lijevo: noćni ormarić u sobi. Desno: vrata jednog od prizemnih stanova T. II 258
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.107. Elementi opreme prostora. Lijevo: sat s njihalom i šivaći stroj 'Singer'. Desno: europska stolica i bosanski tepih u jednoj od soba u prizemlju T. II 258
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.108. Raspored jedne prostorije na katu T. II 259
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.109. Stari drveni stol (hastal) i stolica (štokrlja) u dnevnoj sobi (prizemlje) T. II 259
Izvor: Autor (16. April 2016)

Slika 3.110. Slika Isusa Krista u jednoj od soba (prizemlje) T. II 260
Izvor: Autor (16. April 2016)

Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci kod Kaknja

Slika 3.111. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci. Lokacija T. II 262
Izvor: Google Earth (Pristupljeno: 10. Februara 2020.)

Slika 3.112. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci T. II 263
Izvor: Autor (Crtež: 2016.)

Slika 3.113. Kuća obitelji Dusper u Kraljevoj Sutjesci T. II 264
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.114. Vizure iz velike divanhane prema pristupu sa ulice (lijevo) i dio divanhane na katu orijentirane na baštu uređen kao krojačka radionica (desno) T. II 265
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.115. Ognjište u prostoru 'kuće' (na katu) T. II 266
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.116. Prostor 'kuće' sa ognjištem (lijevo) i ostava uz ognjište T. II 266
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.117. Drveni sanduk za čuvanje kućnog pribora i posuđa u prostoru 'kuće' (lijevo) i djevojački drveni sanduk-sehara u sobi na katu (desno) T. II 267
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.118. Uređenje velike sobe na katu T. II 267
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.119. Uređenje jednog od čardaka T. II 268
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.120. Uređenje drugog čardaka T. II 268
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.121. Prostor dimluka, od ognjišta prema tavanu (lijevo) i stubište sa divanhanom na ulaznoj fasadi (desno) T. II 269
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.122. Drveni stropovi ('šiše') u prostorijama T. II 270
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.123. Uređenje podne površine T. II 270
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.124. Vrata na pristupnim stubištima za kat T. II 271
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.125. Vrata na sobama pored ognjišta (lijevo) i vrata na čadracima (u sredini i desno) T. II 271
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.126. Različiti dizajn prozora T. II 272
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Slika 3.127. Prozor za nadziranje ulaza iz djevojačke sobe (na katu) T. II 273
Izvor: Autor (29. Jul 2016.)

Kuća obitelji Džider u Crnoču kod Kaknja

Slika 3.128. Kuća Zumre Džider u selu Crnoč kod Kaknja. Lokacija T. II 275
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 1. Mart 2020.

Slika 3.129. Kuća Zumre Džider u selu Crnoč kod Kaknja. Dispozicija T. II 277
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.130. Kuća obitelji Džider u selu Crnoč kod Kaknja. T. II 278
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.131. Lijevo: ulaz u prizemlje i pristup stubištu za kat. Desno: prostor ispred magaze T. II 278
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.132. Kamerija na katu kuće: kuća u prirodi i priroda u kući T. II 278
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.133. Lijevo: ulaz u prostor 'kuće' na na njenoj sjeverozapadnoj strani (Moguće je da je i ovdje nekada bio trijem). Desno: mala soba u prizemlju T. II 279
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.134. Pristupno stubište za divanhanu (na katu) T. II 279
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.135. Stubište u prostoru 'kuće' kojim se izlazi na galeriju T. II 279
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.136. Lijevo: prostor malog čardaka kome se pristupa sa galerije. Desno: pogled kroz prozor iz malog čardaka na okolinu kuće T. II 280
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.137. Lijevo: prostor divanhane sa abdesthanom (sada čajna kuhinja). Desno: abdesthana (sada čajna kuhinja uz kameriju) T. II 280
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.138. Kamerija (prošireno mjesto divanhane) T. II 281
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.139. Uređenje velikog čardaka T. II 281
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.140. Konstrukcija i materijalizacija. Lijevo: obodni zidovi suterena. Desno: bondruk konstrukcija prizemlja i kata T. II 282
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.141. Detalji autentične konstrukcije i materijalizacije T. II 282
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.142. Detalj originalnog drvenog stupa trijema T. II 282
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.143. Lijevo: detalj krovne strehe. Desno: stropna konstrukcija prizemlje-kat (galerija) saglediva iz prostora 'kuće' T. II 283
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.144. Autentične drvene grede u zračnom prostoru „kuće" prema tavanu. (Nove daske su kasnije postavljene, nakon prestanka korištenja otvorenog ognjište) Izvor: Autor (28. Maj 2016.) T. II 283
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.145. Lijevo: različita rješenja dizajna vrata. Desno: autentična vrata na magazi T. II 284
Izvor: Autor (Maj 2016.)

Slika 3.146. Autentični dizaj vrata na čardaku (iznad dijela prostora 'kuće'). Desno: ulazna vrata u proctor 'kuće' (dizajn iz polovine 20. stoljeća) T. II 284
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.147. Lijevo: vrata za pristup na galeriju iz prostora divanhane. U sredini desno: autentična vrata na čardaku kome se pristupa sa galerije T. II 285
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.148. Galerija dizajna prozora T. II 285
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.149. Lijevo: autentični prozor u prostoru 'kuće' orijentiran na ulazni trijem sa stubištem na kat. Desno: autentični prozor na čardačiću (orijentiranom na avliju) T. II 286
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.150. Udvojeni prozori u sobama i čardakovima T. II 288
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.151. Pogled na baštu kroz prozor na čardaku T. II 288
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.152. Lijevo: drveni strop u sobi iznad magaze. Desno: drveni strop u čardaku u koji se pristupa sa galerije T. II 289
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.153. Lijevo: strop divanhane. Desno: strop u malom čardaku T. II 289
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.154. Arhaična rješenja polica (rafa) i 'otvorenog garderobera' u prostoru čardaka sa ulazom s galerije T. II 290
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.155. Lijevo i u sredini: autentični drveni sanduci za čuvanje posuđa i pribora za jelo. Desno: razni upotrebni predmeti obješeni na zid (u malom čardaku) T. II 290
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.156. Banica od izdubljenog kamena (izvorno je bila postavljena u sobi iznad suterena T. II 290
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Slika 3.157. Lijevo: prirodni izvor u podu suterena. U sredini i desno: bašta uz kuću T. II 291
Izvor: Autor (28. Maj 2016.)

Kuća obitelji Alagić u Cazinu

Slika 3.158. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Lokacija T. II 293
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 28. Jul 2016.)

Slika 3.159. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Dispozicija T. II 294
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.160. Kuća obitelji Alagić u Cazinu T. II 295
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.161. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Stubište (basamaci) prizemlje-kat T. II 296
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.162. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Dio nekadašnje divanhane sa stubištem (lijevo). Čardak (desno) T. II 298
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.163. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Mali čardak (prolazni) sa velikim čardakom u nastavku (lijevo). Jedan od čardakova preuređen u suvremenu trpezariju (desno) T. II 298
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.164. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Bosanski ćilimi na podu čardakova T. II 298
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.165. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Kuhinja (sa 'mokrim čvorom' u kutu) T. II 299
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.166. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Kuhinja sa ostavom (špaizom) T. II 299
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.167. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Moderna tepiserija na zidu jednog čardaka (lijevo) i zastori na prozorima (desno) T. II 299
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.168. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. U kući je novi, industrijski namještaj T. II 300
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.169. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Hodnik prema 'vodnici' (gore). 'Vodnica' - abdesthana i zahod (u sredini i dole) T. II 301
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.170. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Konzolno prepuštanje kata u odnosu na konturu prizemlja T. II 302
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.171. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat od tesanih drvenih greda i podnica (prostor bivše staja, danas velika kućna ostava) T. II 303
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.172. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Ulazna vrata (lijevo i u sredini). Unutarnja vrata – u 'magazi' (desno). T. II 303
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Slika 3.173. Kuća obitelji Alagić u Cazinu. Prozor sa željeznim demirima u prizemlju i na katu T. II 304
Izvor: Autor (25. Jul 2016.)

Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina

Slika 3.174. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Lokacija T. II 305
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 26. Juli 2016.

Slika 3.175. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina T. II 306
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.176. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina T. II 307
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.177. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Ulaz za ljude u stan i ulaz za stoku u staju stoje jedan uz drugi. Ovo je opredmećena slika životne filozofije čovjeka u Bosanskoj Krajini T. II 308

Slika 3.178. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Dispozicija T. II 309
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.179. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prostor nekadašnje staje u prizemlju (lijevo). Zahod u kutu prizemlja (desno) T. II 310
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.180. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Hajat u prizemlju sa stubištem za kat. Lijevo od stubišta je prolaz do zahoda (lijevo). Pogled iz prostora staje prema hajatu sa stubištem za kat (desno) T. II 311
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.181. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Pogled sa stubišta na prostor divanhane (lijevo). Prostor divanhane sa stubištem (desno) T. II 311
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.182. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Doksatno istureni dio divanhane (lijevo). Uređenje čardaka (desno) T. II 312
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.183. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Čitljivost svih elemenata kuće (način života, konstrukcija, materijalizacija) T. II 312
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.184. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prostor prizemlja (staja) sa konstruktivnim sklopom T. II 313
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.185. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat (izrađena od drveta kestena) T. II 313
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.186. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Krovna konstrukcija T. II 313
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.187. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Obrada površina prostora divanhane (lijevo). Masivne drvene podnice u divanhani (desno) T. II 314
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.188. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Drveni strop u velikom čardaku (lijevo). Drveni strop u čardaku iznad hajata (desno) T. II 314
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.189. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Drveni strop u čardaku na jugoistočnom kutu kata T. II 314
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.190. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Arhaični dizajn ulaznih vrata u stambeni dio kuće i u staju (lijevo). Vrata na čardakovima (u sredini i desno) T. II 315
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.191. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Prozori. Spajanjem prozora se pojačava njihova funkcionalnost i estetko-psihološki utisak čovjeka, kako unutar prostora tako i u otvorenom prostoru pri sagledavanju objekta T. II 315
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.192. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Pogled kroz prozore na doksatu divanhane vani T. II 315
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.193. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina. Kuhinjski ormar ('kredenac') u prostoru divanhane (lijevo). Vitrina u čardaku iznad hajata (desno) Izvor: Autor (25.Jul .2016.) T. II 316
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.194. Originalni motivi veza (iz kuće obitelji Abazović) u suvremenoj umjetničkoj kompoziciji (Radovi Esmire Farah Budimlić izloženi u „Art Galery Farah" u Cazinu). T. II 317
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Slika 3.195. Kuća obitelji Abazović u Donjoj Koprivni kod Cazina je čest motiv na slikama umjetnika. Na fotosu je rad Esmire Farah Budimlić izložen u „Art Galery Farah" u Cazinu T. II 318
Izvor: Autor (25.Jul .2016.)

Kuća obitelji Trešnjo u selu Čuhovići na Bjelašnici

Slika 3.196. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Lokacija T. II 319
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 15. August 2016.

Slika 3.197. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Pogled na kuću iz pravca juga (lijevo) i pogled na kuću iz pravca jugozapada T. II 320
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.198. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Od kuće obitelji Trešnjo širi se vidik prema selu Čuhovići (na dio sela situiranog na sjeverno orijentiranoj padini) i putu prema Konjicu (lijevo). Domaćica u kući, nana Trešnjo (rođena Bandić) Raha (1937), iskazuje veliko poštovanje prema gostu koji posjećuje njenu kuću (desno) T. II 320
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.199. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Dispozicija T. II 321
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.200. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Prostor 'kuće' sa vratima koja se koriste kao ekonomski ulaz-izlaz (lijevo). Usko drveno stubište koje uvezuje nivoe prizemlja i kata (desno) T. II 322
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.201. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Pogled iz prostora 'kuće' u sobu kroz otvorena vrata (lijevo). Prelazak praga iz 'kuće' u sobu je svečan trenutak (desno) T. II 323
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.202. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Uređenje sobe T. II 323
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.203. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Elementi stubišta su masivni, izrađenji tesanjem. Dugogodišnjim izlagenjem dimu sa ognjišta, drvo je dobilo boju meda i izuzetnu čvrstoću T. II 324
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.204. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Premda je otvoreno ognjište u funkciji, na njegovom je mjestu peć sa loženjem drva. Dimovod iz peći izlazi samo do prostora tavana T. II 324
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.205. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. U debelom kamenom zidu, uz ognjište, uređene su niše (dulafi) T. II 325
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.206. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Drveni strop u sobi T. II 326
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.207. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat (tavan) u prostoru 'kuće'. Drveni elementi impregnirani dimom T. II 327
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.208. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Naknadno postavljeni limn a postojuću pokrivku od šindre: učinkovita zaštita od ekstremnog djelovanja atmosferilija T. II 327
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.209. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Arhaični dizajn vrata T. II 327
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.210. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na ulazu u suteren, 'magazu' (lijevo). Pogled na glavna ulazna vrata (na jugoistočnoj strani kuće) iz prostora 'kuće' (desno) T. II 329
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.211. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na ulazu u sobu iz prostora 'kuće'. Detalj vrata ('štedni otvor' za propuštanje svjetla iz 'kuće' u sobu (lijevo) T. II 330
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.212. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Prozor sa drvenim kapkom T. II 331
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.213. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Iznad otvorenog ognjišta su uređeni debeli štapovi za vješanje kotlova za kuhanje jela (lijevo). Elementi opreme u prostoru 'kuće': drveni sanduk (lokalno se zove 'hambar') za čuvanje brašna, niski drveni stol za objedovanje – sinija (desno) T. II 331
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.214. Kuća obitelji Trešnjo u Čuhovićima kod Konjica. Neki upotrebni predmeti u prostoru 'kuće' (lijevo). Banjica u kutu sobe, iza ulaznih vrata (desno) T. II 332
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Kuća obitelji Ćukas u selu Čuhovići na Bjelašnici

Slika 3.215. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica, lokacija (lijevo). Pogled na selo Čuhovići iz pravca jugozapada (desno) T. II 334
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 15. August 2016., lijevo
Izvor: Autor (13. August 2016.), desno

Slika 3.216. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica T. II 334
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.217. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Dispozicija T. II 335
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.218. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Ulaz u kuću T. II 336
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.219. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Prostor oko starog ognjišta danas je ograđen i preuređen u ulaznu partiju kuće sa priručnom kuhinjom T. II 337
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.220. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Peć na drva. Dim odlazi u prostor potkrovla (predprostor čardaka i u tavan) T. II 337
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.221. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. U novouređenom dnevnom boravku zadržan je stari dolaf, ali su unešeni novi elementi (drvena lamperija staklena vitrina, električni šporet) T. II 338
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.222. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Soba kojoj se pristupa iz prostora 'kuće' je naročito vedra i svečana (lijevo). Pogled iz sobe prema ulaznim vratima u prostoru 'kuće' (desno) T. II 339
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.223. Čardak (lijevo) i potkrovlje (desno). Vide se vrata od čardaka, ljestve za tavan iznad čardaka, te drvene grede i pod tavana (u prvom planu) u prostoru potkrovlja. Veliki drveni sanduk je 'hambar' za brašno T. II 339
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.224. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Potkrovlje je ostava raznih kućanskih i poljoprivrednih alatki. Letve krovne pokrivke služe kao vješalice T. II 340
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.225. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Iako fizički neveliki prostor, mnogi u njemu složeni upotrebni predmeti čine prostor potkrovlja potencijalno golemim T. II 340
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.226. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Međukatna konstrukcija prizemlje-kat je urađena od tesanih drvenih greda i talpi-podnica T. II 341
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.227. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Konstrukcija krova je jednostavna (rogovi sa raspinjačom) T. II 341
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.228. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Tesane drvene grede i debele talpe u međukatnoj konstrukciji potkrovlje-tavan. Drvene grede i talpe su dobile karakterističnu boju i učinkovitu zaštitu permenentnim izlaganjem dimu T. II 342
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.229. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Drveni strop u prostoru „kuće“ (danas dnevnog boravka) T. II 342
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.230. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Lijevo: bosanski ćilim kao svečana podna obloga u sobi. Dasno: Banjica u kutu sobe, iza vrata. Iznad banjice je rafa T. II 343
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.231. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vanjske površine zidova su omalterisane grubim malterom i bijelo krečene T. II 343
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.232. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. U svakom dijelu sobe, na njenim zidovima, prozorima, podu i stropu su proizvodi ljudskog duda i ruku, sa simboličkim poretkom i porukom T. II 344
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.233. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Dulaf u zidu, rafa na stropnim gredama T. II 345
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.234. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Naročito dizajnirana spremišta za pribor kućne ekonomije – preslice i vretena (lijevo). Drvena stropna greda kao ‘spremište’ raznog kućnog pribora T. II 345
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.235. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Sehara, dušeci, jorgani, vuneni pokrivači, ćilim, prostirka za obavljanje molitve T. II 346
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.236. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Mali drveni stolac (ćemlija) sa svečanim zastorom (Na ćemliji se sjedi prilikom obradnog pranja, ‘uzimanja abdesta’ na banjici (lijevo). Mnogo dušeka i jorgana naloženih vunom mogu sobu pretvoriti u prostranu spavaonicu (desno) T. II 346
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.237. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na magazi (lijevo) i vrata na sobi (u sredini i desno) T. II 347
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.238. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Vrata na čardaku T. II 347
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.239. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Prozori T. II 349
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Slika 3.240. Kuća obitelji Ćukas u Čuhovićima kod Konjica. Gospođa Azra (rođena Elezović) Gakić u hladu jasena pored kuće T. II 350
Izvor: Autor (13. August 2016.)

Kuća Obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog

Slika 3.241. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Lokacija T. II 352
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 20. Juli 2016.

Slika 3.242. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled na kuću iz pravca jugoistoka T. II 353
Izvor: Autor (19. Juli 2016.)

Slika 3.243. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled na kuću iz pravca sjeverozapada (lijevo) i pogled na kuću iz pravca juga (desno) T. II 353
Izvor: Autor (19. Juli 2016.)

Slika 3.244. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostrani privatni park oko kuće T. II 354
Izvor: Autor (19. Juli 2016.)

Slika 3.245. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Dispozicija T. II 355
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

Slika 3.246. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostor prizemlja je ispregrađivan u više posebnih prostorija, prema vrsti namirnica (stvari, opreme...) koje se u njima čuvaju. U zidu se vide uski prozori koji su, u vrijeme izgradnje objekta, bili puškarnice za odbranu od eventualnih napadača T. II 356
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.247. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Dijelovi magaze su uređeni kao kućna ostava T. II 356
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.248. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Drveno stubište prizemlje-kat T. II 356
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.249. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled iz prostora divanhane na stubište (lijevo) i prostor stubišta na katu i njegov odnos prema prostoru divanhane T. II 357
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.250. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostor 'donje divanhane' viđen kroz otvorena vrata dva čardaka T. II 358
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.251. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Uređenje prostora 'gornje divanhane' T. II 358
Izvor: Autor (19. Juli 2016.)

Slika 3.252. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Uređenje malog čardaka (lijevo).Uređenje čardaka u sjevernoistočnom kutu kata (desno) T. II 359
Slika 3.253. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. U uređenju enterijera čardaka je i umjetnička slika kuće obitelji Zaimović T. II 359
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.254. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Prostorija sa ognjištem (na katu) T. II 360
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.255. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Konstrukcija i materijalizacija zida u prizemlju T. II 360
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.256. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Očuvana originalna međukatna konstrukcija prizemlje-kat T. II 361
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.257. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Krovna konstrukcija T. II 361
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.258. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Drveni strop u prostoru divanhane T. II 362
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.259. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Podna obloga u prizemlju (magazama) su kamene ploče T. II 362
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.260. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Podne obloge u prostorima kata (lijevo) i obiteljska slika na zidu divanhane (desno) T. II 363
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.261. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Ulazna vrata u kuću T. II 363
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.262. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Originalna vrata na ostavi, kojoj se pristupa sa podesta stubišta (lijevo) i vrata na čardakovima i na prostoru mutvaka (desno) T. II 364
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.263. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Vrata na čardakovima, sjeverozapadni dio kata (lijevo) i vrata na jednom od čardakova (desno) T. II 364
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.264. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Različita rješenja dizajna prozora T. II 365
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.265. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Pogled kroz prozor u velikom čardaku T. II 365
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.266. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. U pojedinim dijelovima kuće čuvaju se originalni upotrebni predmeti čija je starost duža i od starosti same kuće T. II 366
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.267. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Kamin i hamamdžik u malom čardaku (lijevo) i prostorija uz mali čardak odakle se potpaljivao kamin i grijala voda za hamamdžik (desno) T. II 366
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.268. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Hamamdžik u malom čardaku (lijevo) i ormar u malom čardaku (desno) T. II 367
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.269. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Peć i hamam u velikom čardaku (lijevo) i Mangala u jednom od čardaka (desno) T. II 367
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.270. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Hamam u velikom čardaku (lijevo) i obrada površina i oprema prostora 'donje divanhane' (desno) T. II 368
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.271. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Oprema prostora jednog od čardakova (čardak u jugo-istočnom kutu kata) T. II 368
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Slika 3.272. Kuća obitelji Zaimović u Gornjem Zoviku kod Brčkog. Razni stari upotrebni predmeti, kao suveniri. T. II 370
Izvor: Autor (19. Jul 2016.)

Sakralna arhitektura i arhitektura javnih sadržaja

Slika 3.273. Džamija u Umoljanima T. II 372
Izvor: Autor (1. Februar 2020.)

Slika 3.274. Stara džamija u Solunu na Krivaji T. II 374
Izvor: Lejla Hadrović (2006)

Slika 3.275. Džamija Huseina Čauša (Džindijska džamija) T. II 375
Izvor: Autor (25. Maj 2013.)

Slika 3.276. Dželali Vaiz Mehmed Ali-efendijina (Mejdanska) džamija T. II 377
Izvor: Autor (25. Maj 2013.)

Slika 3.277. Crkva u Romanovcima T. II 378
https://mapio.net/pic/p-61760652/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.278. Crkva u Malom Blašku T. II 378
https://www.glaslaktasa.com/upoznaj-laktase-crkva-brvnara-u-malom-blasku/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.279. Crkva u Jelićki T. II 379
https://miruhbosne.files.wordpress.com/2015/11/75484-p3150156.jpg. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.280. Crkva u Palačkovcima T. II 379
https://www.prnjavor.info/crkva-brvnara-u-palackovcima-2/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.281. Crkva u Krupi na Vrbasu Slika 3.281. Crkva u Krupi na Vrbasu T. II 380
https://seesrpska.com/en/krupa-na-vrbasu-kao-nenadan-odmor-za-oci-i-dusu/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.282. Drvena katolička crkva na Palama. Slika lijevo potiče iz 1913. godine T. II 381
https://www.nedjelja.ba/hr/kultura/foto-iz-starine/crkva-sv-josipa-na-palama-godine-1913/1351. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/5/7/stogodisnje-svjedocanstvo-drvene-crkve-na-palama. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.283. Crkva sv. Mihovila u Varešu Slika 3.283. Crkva sv. Mihovila u Varešu T. II 381
https://www.bosnasrebrena.ba/vares-zupa-sv-mihovila-arkandela. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
https://hercegovina.in/foto-crkva-sv-mihovila-u-varesu/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Slika 3.284. Hastahana u Tuzli T. II 383
https://bastina.ba/hastahana-najstarija-bolnica-u-tuzli/. Pristupljeno: 16. Januar 2023.
http://ivanajuric7.blogspot.com/2015/06/hastahana-strma-bolnica-u-tuzli.html. Pristupljeno: 16. Januar 2023.

Temporarna stambena arhitektura (stočarski katuni)
Katunsko naselje Gradina kod sela Umoljani na Bjelašnici

Slika 3.285. Selo Umoljani. Lokacija T. II 386
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 29. Januar 2020.

Slika 3.286. Pogled sa Obalja na Gradinu i katunsko naselje iznad Umoljana T. II 387
Izvor: Autor (17. Oktobar 2015.)

Slika 3.287. Umoljani (Pogled sa Gradine. U pozadini je planina Treskavica) T. II 387
Izvor: Autor (20. Decembar 2014.)

Slika 3.288. Katunsko naselje Gradina iznad sela Umoljani T. II 390
Izvor: Autor (20. Decembar 2014.)

Slika 3.289. Katunsko naselje Gradina iznad sela Umoljani T. II 391
Izvor: Autor (26. Oktobar 2014.)
Izuzetno važan resurs je zaravan na kojoj vijuga Studeni potok koji se kod Badnjeg ulijeva u slap Rakitnicu. Ova visoravan se koristi kao livada (na kojoj rastu mnoge vrste ljekovitog bilja) (Slika 16, desno).

Slika 3.290. Javna česma sa hranilicom za stoku (lijevo) i Studeni potok uz katunsko naselje Gradina (desno) T. II 392
Izvor: Autor (17. Oktobar 2015.)

Slika 3.291. Studeni potok T. II 392
Izvor: Autor (31. Oktobar 2011.)

Utilitarna arhitektura
Tradicionalne kovačnice (majdani) u Očevlju kod Vareša

Slika 3.292. Tradicionalni način proizvodnje drvenog ugljena (kupa): 1. potpaljivanje (glavni dimnjak), 2. naslagane bukove cjepanice, 3. obloga od busenja i ugljene prašine (tupa), 4. otvori za dovod zraka T. II 395
Izvor: Autor (crtež, 1989)

Slika 3.293. Kompleks majdana vlasnika Mije Barkića u selu Očevlje (lijevo). Horizontalni plan majdana Mije Barkića (desno) T. II 396
Izvor: Autor (crtež, 1988)

Slika 3.294. Majdan Mije Barkića, danas T. II 396
Izvor: Autor (2007)

Slika 3.295. Unutrašnjost majdana T. II 397
Izvor: Autor (2007)

Mlinice i stupe u Stocu

Slika 3.296. Mlinice na Bregavi u Stocu T. II 398
https://www.klix.ba/lifestyle/putovanja/mlinice-na-bregavi-najljepsi-spoj-prirode-i-kulturno-historijskih-bogatstava/170722020.
Pristupljeno: 21. Januar 2023.

Vodenice

Slika 3.297. Vodenica T. II 401
Izvor: Autor (Crtež, 2002)

Slika 3.298. Potok u Žepi na kome je nekada bilo više vodenica (lijevo). Vodenice na rijeci Plivi u Jajcu (desno) T. II 401
Izvor: Sakim Hodžić (2008)
Izvor: Autor (12. August 2011.)

Slika 3.299. Vodenice u selu Umoljani na platou Bjelašnice (lijevo). Izvor potoka na kome je izgrađeno osam vodenica (desno) T. II 402
Izvor: Autor (2008 i 3. Juni 2012.)

Slika 3.300. Vodenica na rijeci Vojnica (u blizini Careve Ćuprije na Krivaji) T. II 402
Izvor: Autor (11. Juni.2011.)

Slika 3.301. Ratna vodenica obitelji Kljajić na Žunovskom potoku (1992-1995) T. II 403
Izvor: Autor (2002)

Slika 3.302. Vodenica u selu Čadovina kod Rogatice T. II 403
Izvor: Autor (23. April 2011.)

Slika 3.303. Vodenica u kompleksu kuće Dimitrija-Mite Reljića u Martin Brodu T. II 403
Izvor: Autor (16. Juni 2013.)

Slika 3.304. Vodenica 'Murić' u Maloj Kladuši T. II 404
Source: Author (20. Juli 2011.)

Bučnice

Slika 3.305. ‚Bučnica' Dimitrija-Mite Rakića u Martin Brodu T. II 405
Source: Author (16. Juni 2013.)

Čatrnje

Slika 3.306. Lokacija čatrnje (cisterne) za vodu u tvđavi u Doboju. (geografske koordinate: N: 44°44'16.06", E: 18°05'16.20", nadmoraska visina: 169 m) T. II 406
Google Earth: Pristupljeno: 10. Januar 2023.

Slika 3.307. Čatrnja (cisterna) za vodu u tvrđavi, u Doboju T. II 407
Izvor: Autor (29. Juli 2011.)

Slika 3.308. Čatrnja (cisterna) za vodu, Stari grad Vranduk na rijeci Bosni. (geografske koordinate: N: 44°17’29.45”, E: 17°54’14.45”, nadmorska visina: 314 m) T. II 407
Izvor: Google Earth. Pristupljeno: 10. Januar 2023.
Izvor: Autor (25. Juli 2011.)

Slika 3.309. Čatrnja sa kamenim koritom (pojilom za stoku) u selu Narati u Fatničkom polju T. II 408
Izvor: Autor (15. Juni 2013.)

Slika 3.310. Velika (‘državna’) čatrnja u selu Ošanići kod Stoca (izgrađena 1934) T. II 409
Izvor: Autor (15. Juni 2013.)

INDEKS IMENA

Abazović, Bajram T. II – 305
Ajas-paša T. II – 137
Ajvaz-dedo T. I – 298
Al-Farabi T. II – 156
Alfonso the Magnanimous T. I – 65

Barkić, Mijo T. II – 396
Bela IV, kralj T. I – 36, 148
Borić, bosanski ban T. I – 36
Brđanović, Smiljka T. II – 245
Brown, Mark T. I – 18
Brundtland, Gro Harlem T. II – 19
Buckley, Robert M. T. II – 31
Budimlić, Esmira Farah T. II – 305, 317, 318

Calatrava, Santiago T. I – 23
Clarke, Annez Patricia T. I – 31

Čelebija, Evlija T. I – 158, 182, 197, 212, 228, 231, 233, 239, 255; T. II – 51, 204, 397
Ćatić, Musa Ćazim T. I – 75, 76

Damjanov, Andrej T. I – 178
Des Fosses, Chaumatte T. II – 158 (T. I), 156, 163, 164

Džider, Zumra T. II – 275-278, 280, 291

Đerzelez, Alija T. II – 166-169

Elči-Ibrahim-paša T. I – 272, 292, 293
Engelhard, Wolf T. II – 200

Felix V, papa T. II – 228
Ferhad-beg T. I – 71, 77, 82, 83, 154, 199, 200, 218
Fortis, Alberto T. I – 63
Foster, Ser Norman T. I – 23

Gakić, Azra T. II – 333, 350
Gazi Husrev-beg T. I – 150, 151, 154, 169, 170, 174, 218
Glođo, Ahmed Munib-efendija T. II – 180
Goldner, Josif T. I – 225
Gradaščević, Husein-kapetan T. I – 158
Gregorije IX, papa T. I – 36
Grgur VII, papa T. I – 36
Grimshaw, Nicholas T. I – 23
Grini, Leonid T. I – 31

Hasagawa, Itsuko T. I – 23
Hasan Kafi Pruščak T. I – 300, 301
Hasan Nazir T. I – 231, 239, 240, 247
Honorije III, papa T. I – 36
Hopkins, Michael T. I – 23
Hrvatinić, Hrvoje Vukčić T. I – 131, 134, 271

Inocentije III, papa T. I – 36
Inocentije IV, papa T. I – 36
Ishaković, Isa-beg T. I – 148, 149, 154
Iveković, Ćirilo M. T. I – 292; T. II – 20

Karađoz-beg T. I – 193
Kasim-beg T. I – 231
Katerinić, Jovanka Bončić T. I – 224
Klaić, Vjekoslav T. I – 36; T. II – 78, 227
Korotayev, Andrey T. I – 31
Korvin, Matija T. I – 45, 46, 132
Kosača, Stjepan Vukčić T. I – 98, 181, 228, 255

Koski Mehmed-paša T. I – 194
Kotera, Jan T. II – 22
Kotromanić, Radivoje T. I – 71
Kotromanić, Stjepan I T. I – 36; T. II – 135-137
Kotromanjić, Stjepan II T. I – 47, 279
Kulin, bosanski ban T. I – 36; T. II – 136

Le Corbusier T. II – 163, 186

Malcolm, Noel T. II – 16, 17, 78, 277
Malkočević, Bali-beg T. I – 150
Marg, Von Garkan T. I – 23
Mehmed El Fatih T. I – 126, 149, 154, 215, 272; T. II – 59, 261
Mickiewicz, Adam T. I – 63
Mimar Sinan T. I – 150, 190, 192, 198, 218, 239
Mustafa paša T. I – 150, 231

Nicolaus V, papa T. I – 228
Ninoslav, bosanski ban T. I – 36, 48
Nouvel, Jean T. I – 23

Olgyay, Aladar T. I – 22
Olgyay, Victor T. I – 22
Ormerod, Henry Arderne T. I – 39
Osmić, Hajrudin T. II – 225
Ostojić, Stjepan Toma T. I – 37, 131

Pařík, Karlo T. II – 21, 22, 24, 25
Partusier, Charles T. I – 158; T. II – 163
Piano, Renzo T. I – 23
Popović, Mara T. II – 210, 227, 228230, 233, 235, 237, 239, 240, 244
Porfirogenit, Konstantin T. I – 35
Pullet, putopisac T. II – 164
Pushkin, Alexander Sergeyevich T. I – 63

Reljić, Dimitrije T. II – 403, 405
Rizvanbegović, Ali-paša T. I – 159, 182, 255, 258, 267; T. II – 194
Rizvo, Sead T. II – 151
Rogers, Ser Richard T. I – 23
Ruhija, Sulejman T. I – 282-284
Rustem-paša T. I – 154, 192

Savojski, Eugen T. I – 108, 159; T. II – 137, 180
Scott, Walter T. I – 63
Selim Veličanstveni T. I – 71, 150, 154, 190
Sofi Mehmed-paša T. I – 198, 199
Spaho, Mehmed T. II – 13

Tomas, Stjepan T. I – 47, 108, 116
Tomašević, Stjepan T. I – 71, 131, 134, 135, 138
Tönnies, Rudolf T. II – 22
Toromanović, Ramo T. II – 304
Trešnjo, Raha T. II – 319, 320
Trešnjo, Hamid T. II – 319
Tvrtko I T. I – 36, 47; T. II – 135-137
Tvrtko II T. I – 45, 47, 107

Ulgiati, Sergio T. I – 18

Vancaš, Josip pl. T. I – 84, 291; T. II – 19, 24
Vasić, Miodrag T. I – 225
Vučjaković, Nesuh-aga T. I – 90, 100, 101

Zaimović, Mehmed T. II – 351, 355, 369
Zlatar, Mustafa T. I – 158

Zulfikarpašić, Adil-beg T. II – 29, 90

Watson, C. T. I – 31
Wildey, K.B. T. I – 31
Wittek, Alexandar T. II – 20

INDEKS NASELJA I GEOGRAFSKIH POJMOVA

Ajvatovica, lokalitet T. I – 296, 297, 299, 302

Banjaluka T. I – 34, 35, 108, 118, 138, 144, 197–200, 209–214; T. II – 16, 18
Baščaršija T. I – 150, 168, 174, 318
Bentbaša, lokalitet 161
Bihać T. I – 37, 287; T. II – 12, 37
Bijača T. I – 90, 97
Bijeli vrh T. II – 81, 90
Bjelašnica, planina T. I – 154, 161, 164, 165, 167; T. II – 51, 53–55, 57–65, 70–72, 79, 205, 319, 333, 371, 385, 396, 402, 411, 412, 414
Blagaj T. I – 181, 192; T. II – 197
Blažuj T. I – 34, 36
Bobovac T. I – 37, 47, 108; T. II – 137, 261
Bosna, rijeka T. I – 165; T. II – 134
Breza T. II – 11, 135, 137, 395
Brčko T. II – 16, 18, 300, 351
Bregava, rijeka T. I – 65, 254–259, 263, 266, 267; T. II – 188, 193, 194, 197, 397–399, 404
Bukov Do, selo T. II – 81, 82, 84–86, 90–92, 98–100, 102, 103
Buna, rijeka T. I – 108, 192; T. II – 197, 198, 201
Busovača T. I – 34; T. II – 137
Butmir T. I – 147, 167
Bužim T. I – 108

Cazin T. I – 108; T. II – 293, 305
Cernica T. I – 36
Cincar, planina T. II – 385
Crnoč T. II – 275–278, 280, 291

Čitluk T. I – 33
Čuhovići, selo T. II – 319, 320, 333, 334
Čuništa, selo T. II – 105, 106, 108–114, 117–126

Ćeće T. I – 36
Ćehotina, rijeka T. I – 227, 229, 231, 232, 239, 240, 250, 253

Daorson T. I – 38–41, 81, 255, 258, 259
Debelo brdo T. I – 147
Doboj T. I – 107, 108; T. II – 18, 48, 406, 407
Donja Koprivna T. II – 305
Drina, rijeka T. I – 34, 35, 62, 227, 231, 232, 236, 250; T. II – 16
Dubrovnik T. I – 87, 104, 227
Dvorišće T. I – 36

Fatničko polje T. II – 408
Foča T. I – 37, 227–229, 231, 232, 236, 239; T. II – 18
Fojnica T. I – 37, 131; T. II – 137

Glasinac T. I – 35
Goražde T. I – 36; T. II – 16, 18
Gornja Tuzla T. II – 300, 352, 354, 375
Gornji Studenci T. I – 96, 97
Gornji Zovik T. II – 351, 352, 369
Goruša, naselje T. II – 128, 134
Gradac T. I – 36, 147
Gradačac T. II – 18
Gradina, katunsko naselje T. I – 56, 62, 66, 67, 205, 385
Gradina Mokro T. I – 40
Gradiška T. I – 37, 210; T. II – 377
Guča Gora T. I – 288

Hrvatinovići T. I – 73; T. II – 354

Ilidža (kod Sarajeva) T. I – 34, 147; T. II – 135
Ilijaš T. II – 15, 18, 137, 203

Jajce T. I – 34, 45, 108, 131, 132–136, 138, 143, 144, 154, 197; T. II – 18

Kakanj T. I – 37; T. II – 11
Kamenica T. I – 36; T. II – 105
Kiseljak T. I – 34, 167; T. II – 127, 135, 137
Kladanj T. II – 84
Klobuk T. I – 90
Ključ T. I – 37, 108, 154
Konjic T. I – 34, 37, 144, 192; T. II – 62, 315, 319, 320, 332, 333
Konjuh, planina T. II – 84, 203
Kraljeva Sutjeska T. I – 37; T. II – 261
Kramari, selo T. II – 58
Kreševo T. I – 36; T. II – 127, 137
Krivaja, rijeka T. I – 11; T. II – 81–84, 91, 102, 105, 107, 108, 112, 114, 118, 123, 124, 371
Kriva Rijeka T. II – 83, 107
Kulen Vakuf T. II – 404
Kuzmadanje, selo T. I – 71

Lašva, rijeka T. I – 132, 271, 272, 277, 289; T. II – 15, 45
Lištica, rijeka T. I – 192; T. II – 37–39, 41, 42
Livanjsko polje T. I – 33, 34
Livno T. I – 144, 200
Lukavac, selo T. II – 71, 72
Lukomir, selo T. II – 56, 333,

Ljubuški T. I – 34, 37, 87, 89, 90, 91, 93, 96–104, 105; T. II – 18
Ljubuško polje T. I – 89, 90, 104

Maglaj T. II – 18
Mahala, zaselak T. II – 108, 124
Mala Brijesnica T. II – 209, 218, 225
Mala Kladuša T. II – 404
Malo Blaško T. II – 377
Martin Brod T. II – 404
Matijevići, gradska četvrt T. II – 255
Međugorje T. II – 37
Miljacka, rijeka T. I – 147–150, 153, 154, 164, 165; T. II – 20, 22
Mostar T. I – 144, 181–183, 185, 186, 190, 192, 194; T. II – 12, 13, 16, 18, 37
Mostarsko Blato T. II – 37
Mošćanica, rijeka T. I – 150, 165
Moštre T. II – 134, 135

Narati, selo T. II – 408
Neretva, rijeka T. I – 34–37, 39, 89, 181–187, 190, 192–194; T. II – 37, 54, 55, 190, 191
Novi Travnik T. II – 15, 18, 45

Obalj T. II – 56, 66
Očevica, rijeka T. II – 394
Očevlje, selo T. II – 394
Olovo T. I – 36; T. II – 84, 108, 112, 114, 125, 203
Omanjska, selo T. I – 71
Ostrožac T. I – 37
Ostružnica T. I – 36
Ošanići, selo T. I – 181, 255, 258, 262, 269; T. II – 409

Palačkovci T. II – 377
Pale T. I – 165; T. II – 380, 381
Pećigrad T. I – 37
Plava voda T. I – 277
Pliva, rijeka T. I – 132, 134, 136
Počitelj T. I – 37
Porin T. I – 37
Prenj, planina T. II – 54, 55, 385
Prusac T. I – 297, 298

Radimlja, nekropola stećaka T. I – 255, 258

Radobolja, rijeka T. I – 185
Rajčići, zaselak T. II – 152
Rakitnica, rijeka T. II – 54–56, 58, 64, 65, 71, 72
Ripač T. I – 37
Rogatica T. I – 144
Romanovci T. II – 377

Sana, rijeka T. I – 33, 35
Sarajevsko polje T. I – 34, 35, 147, 165
Sava, rijeka T. I – 34, 35, 43, 44, 62, 214; T. II – 16
Sedrenik, potok T. II – 66
Selo Brodac T. I – 149
Skakavac, vodopad T. I – 165
Sokol, stari grad T. I – 37, 43
Split T. I – 87, 104; T. II – 13
Srebrenik T. I – 37, 43–50, 57–59, 61–63
Stolac T. I – 144, 255–259
Studenci T. I – 90, 96, 97, 104
Studeni potok T. II – 392

Šćit, planina T. II – 385
Široki Brijeg T. II – 18, 37–39, 41, 42, 44
Špionica T. II – 352

Tešanj T. I – 72–74, 76
Tešanjka, rijeka T. I – 73, 74
Travnik T. I – 34, 138, 144, 271, 272, 277, 279, 284, 285, 287, 291, 293; T.II – 12
Trebačko brodo T. I – 74
Trebinje T. I – 35, 37, 87, 144; T. II – 18, 188
Trebižat, rijeka T. I – 34, 88, 98, 104
Treskavica, planina T. I – 164, 167; T. II – 54, 55, 64, 385
Tuzla T. I – 35, 144; T. II – 11–13, 15, 16, 18, 92, 103, 117, 126, 375, 382

Umoljani, selo T. II – 51, 53, 54, 57, 58, 61– 63, 65–68, 70, 385
Usora, rijeka T. I – 71, 73
Ustiprača T. I – 36

Varcar Vakuf T. I – 144
Vareš T. II – 137, 203, 245, 371, 394
Velagićevina, stambeni kompleks T. II – 197, 198
Velika Kladuša T. II – 15
Vid T. I – 34, 65, 90
Vidoški, stari grad T. I – 65, 66, 68, 69, 255, 259
Vijaka T. II – 393
Visočica, planina T. II – 54, 55, 64, 65, 135, 137, 385
Visoki, stari grad T. I – 108; T. II – 135–138
Vidovo polje T. I – 256
Visoko T. I – 35—37, 131; T. II – 18, 127, 134–138, 140, 147
Vlašić, planina T. I – 272; T. II – 385
Vojnica, rijeka T. II – 402
Vranduk T. I – 37, 107–109, 115, 116, 119, 126, 128
Vranica, planina T. II – 45, 385
Vratar T. I – 37
Vratnik, naselje u Sarajevu T. I – 152, 154, 168
Vrbas, rijeka T. I – 35, 62, 132, 134, 136, 167, 198–201, 213, 214, 218, 220, 297
Vrelo Bune T. I – 108

Zelengora, planina T. II – 385
Zenica T. I – 37, 74, 107, 109, 115, 126, 128; T. II – 11, 15, 16, 18, 203
Zvijezda, planina T. II – 203
Zvornik T. I – 37, 45, 131, 144

Žepa, naselje T. II – 16
Žepče T. I – 107; T. II – 395

BIOGRAFIJA AUTORA

Autor u posjeti Arhitektonskom fakultetu (College of Engineering and Islamic Architecture), Umm Al-Qura University (arapski: ال قرى أم عةجام = Jāmi'at'Umm Al-Qurā) u Meki (26.04.2008), Kraljevina Saudijska Arabija

Ahmet Hadrović rođen je 01. 05. 1957. u Hadrama, Bosna i Hercegovina. Diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu (1980), specijalizirao i magistrirao na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu (1985, 1986). Doktorirao je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu (1988). Od 1982. radi na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, gdje prolazi sva zvanja, od asistenta do redovnog profesora (2000). U dva mandata (2005-2007 i 2007-2011) je

bio dekan fakulteta. Izabran je za redovnog člana Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (BANU) 21. decembra 2022. godine.

Do sada je objavio:

a) Knjige:

1. Gradska kuća orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Avicena, (1993, Prvo izdanje, 1995, Drugo izdanje),

2. Arhitektonska fizika, Sarajevo, AB Technics, 1996.,

3. Građevinski materijali (udžbenik), Sarajevo, Ministarstvo obrazovanja, kulture i sporta FBiH, 1998.,

4. Definiranje arhitektonskog prostora na primjeru gradske kuće orijentalnog tipa u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i Makedoniji, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2004.,

5. Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and

Macedonia, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2006.,

6. Defining Architecrural Space on the Model of the Oriental Style City House in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2007.,

7. Bioklimatska arhitektura, traženje puta u raj, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2008.,

8. Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet uSarajevu, 2008.,

9. Bioclimatic Architecture, Searching for a Path to Heaven, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2008.,

10. Hadre, evolucija bioklimatske arhitekture, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2009.,

11. Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2009.,

12. Hadre, The Evolution of Bioclimatic Architecture, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2009.,

13. Konstruktivni sistemi u arhitekturi, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2009.,

14. Structural Systems in Architecture, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2009.,

15. Structural Systems in Architecture, Booksurge, LLC, North Charleston, SC, USA, 2009.,

16. Studije o arhitekturi i ogled o arhitekti, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.,

17. Research study on Architecture and Overview of the Architect's Experience, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.,

18. Arhitektonska fizika (Drugo dopunjeno izdanje), Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.,

19. Architectural Physixs, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2010.,

20. Arhitektura u kontekstu, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.,

21. Architectura in Context, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.,

22. Dolina rijeke Kozice: život na način samoodrživosti, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.,

23. The Kozica river valley: sustainable living, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2011.,

24. 100+ arhitektonskih realizacija, Sarajevo, Avicena, 2012.,

25. 100+ most interesting architectural realizations, Sarajevo, Avicena, 2012.,

26. Voda i čovjek u autohtonoj simbiozi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Avicena, 2014.,

27. Water and man in autoshthonous symbiosis in Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Avicena, 2014.,

28. Velike svjetske izložbe. Arhitektura kao prethodnica budućnosti, Sarajevo, Avicena, 2015.,

29. Stadioni, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.,

30. Primjena drveta na gradskoj kući orijentalnog tipa u Sarajevu, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.,

31. Novi pristup konceptualizaciji i materijalizaciji arhitektonski definiranog prostora, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2016.,

32. Bosanska kuća čardaklija, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.,

33. Arhitektonsko kulturno-historijsko nasljeđe i energetska efikasnost, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.,

34. Moj pristup projektiranju džamija, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.,

35. Arhitektura kao energetski sistem, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2017.,

36. Arhitektura u crtežima i slikama, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.,

37. Detalji u Arhitekturi, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.,

38. Arhitektura u putopisima jednog arhitekte. Knjiga 1. Balkan, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.,

39. Arhitektura u putopisima jednog arhitekte. Knjiga 2. Mediteran, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.,

40. Arhitektura u putopisima jednog arhitekte. Knjiga 3. Azija, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2018.,

41. Arhitektura uklesana u stijene, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2019.,

42. Čovjek: nešto ili ništa, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2019.,

43. Perspektive arhitekture, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.,

44. Kriva Rijeka u dolini rijeke Krivaje : život na način samoodrživosti, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.,

45. Plato Bjelašnice : život na način samoodrživosti, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.,

46. Biografija jednog arhitekte, 1. dio, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2020.,

47. Arhitektura u ekstremnim klimatskim uvjetima, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2021.,

48. Mreža puteva arhitekture: trajektoriji bioklimatske arhitekture i arhitekture apstraktnih formi, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2021.,

49. Svjetlost u sakralnoj arhitekturi, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.,

50. EARTH AIR ARCHITECTURE (ARHITEKTURA U ZRAKU), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.,

51. EARTH WATER AIR ARCHITECTURE (ARHITEKTURA NA VODI), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.,

52. EARTH WATER ARCHITECTURE (PODVODNA ARHITEKTURA), Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

b) Znanstveni radovi, arhitektonski projekti i realizacije:

Preko stotinu znanstvenih radova, više studija te preko 350 projekata (kuće, vile, hoteli, domovi kulture, stambeni objekti, dječija obdaništa, poslovni i privredni objekti, apoteke, ambulante, sakralni i memorijalni objekti, urbanistički projekti...).

Od realiziranih objekata navodimo: Vila R. Kurtuma, Kladanj (1980), Svečana pozornica u vojnom garnizonu Aleksinac (1982), Kuća M & S Spahić, Solun na Krivaji (1983), Kuća Ostojić Ž., Solun na Krivaji (1985), Kuća I. Kopić, Čuništa na Krivaji (1988), Kuća S&H Alihodžić, Olovo (1988), Kuća T. Halilović, Solun na Krivaji (1988), Kuća Ostojić M.., Križevići na Krivaji (1988), Džamija u Tarčinu (1989-2008), Džamija u Binježevu kod Hadžića (1989-2010), Kuća E. Voloder, Poljine, Sarajevo (1989), Poslovni objekat Karasalihović, Olovo (1989), Poslovnostambeni objekat Sirćo, Olovo (1990), Kuća S. Ćehajić, Vratnik, Sarajevo (1995-2000), Zgrada Raiffeisen Bank u Sarajevu, u ulici Daniela Ozme (1996-1998), Vila Deumić, Sarajevo (1996-1998), Kuća S. Konaković, Vogošća (1997), Restoran Hajo, Hrasnica kraj Sarajeva (1997), Objekat Pošta, ambulanta, apoteka i stanovanje, Kobilja Glava, Sarajevo (1997), Spomen (šehidska) česma, Grivići kod Hadžića (1997), Montažnodemontažni mihrab i mimbera za musalu (Dvoranu Mirza Delibašić, Skenderija, 1997. Strukture se montiraju za obavljanje masovne molitve (bajram), od 1997.), Kafe Kogo, Sarajevo (1997-1998), Robna kuća Minedo market, K. Glava, Sarajevo (1997-2000), Kuća Memić u Oseniku kod Tarčina (1998), Mezaristani Igman I i Igman II na Igmanu (1998), Vila Jarović na Ilidži kod Sarajeva (1998-1999), Benzinska pumpa Dokso u Raštelici, na magistralnom putu Sarajevo-Mostar, (1998), Kafe Brazil, Sarajevo (1998-1999), Adilbegova džamija u Sarajevu (1999), Kuća S. Radončić, Ilidža kod Sarajeva (1999), Kuća A. Hasanspahić, Sarajevo (2000), Kuća S. Musa, Rakovica kod Sarajeva (2000), Kuća Bašić, Sarajevo (2000), Poslovni centar u Adilbegovu džamiju u Sarajevu (2000-), Islamski centar u Novom Travniku (2000-2015), Restoran Park prinčeva, Hrid, Sarajevo (2001), Kuća E & E Lekić, Semizovac kod Sarajeva (2002), Kuća A. Hadrović, Sarajevo (2002), Hotel Hollywood na Ilidži (2002), Hotel Butmir, Sarajevo (2002), Džamija u Konjodoru kod Cazina (2002), Stambeni objekti Čekaluša 1 (2002), Ambulanta sa apotekom Sedrenik, Sarajevo (2002), Pansion Balić na Baščaršiji, Sarajevo (2002), Vila Kovači, Ilidža kod Sarajeva (2002), Kuća Zeir, Ilidža kod Sarajeva (2002), Kuća Branković, Sarajevo (2002), Vila Baljić (sada

rezidencija ambasadora Qatara u BiH, u Sarajevu (2002-2008), Gradska džamija u Brezi (2002-2013), Kuća S. (Huseina) Hadrović-Sejo, Vogošća (2003), Kuća M. Kustura, Vogošća (2003), Kulturno-poslovni centar uz Adil-begovu džamiju, Sarajevo (2003-), Kuća za odmor S. Druškić, Čevljanovići kod Sarajeva (2004), Kuća M. Mulić, Ilidža kod Sarajeva (2004), Kuća Z&D Delić, Slavinovići (Tuzla, 2004), Spomenik bosanskom šehidu, naselje K. Glava (2004), Kuća Jašarević, Sarajevo (2004), Autoservis Saradis, Hotonj kod Sarajeva (2004), Stambeni objekat Skenderija 1 u Sarajevu (2005), Apoteka Pozorište, Sarajevo (2005), Sahat-kula, donator Cerić, u Brezi (2006), Proizvodno-prodajni centar INSIDE BY ECO (Eco Company), Ilidža kod Sarajeva (2006), Kuvajtska džamija u Sarajevu (2006), Obiteljska kuća M. i Š. Maksumić, Olovo (2006), Obiteljska kuća Ćutahija, Sarajevo (2006), Kuća za odmor E. Voloder, Borač, Gacko (2006), Džamija u Križevićima na Krivaji (2007), Stambeno-poslovni objekat Kozadra u Vogošći (2007), Apartmansko naselje Aquareumal hotela Reumal u Fojnici (2007), Osnovna škola Zajko Delić u Vogošći (2007), Autoservis AUTODELTA, Sarajevo (2007), Obiteljska kuća A. Omerović, Vogošća (2007), Terminal ASPEK u Vogošći (2008), Džamija u Rakitnici, plato Bjelašnice (2008), Poslovni objekat Ahmetspahić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Prehrambeni kompleks ASPEK na Ilidži kod Sarajeva (2000-2008), Vila Ahmetspahić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Vila Mulić na Ilidži kod Sarajeva (2008), Vila Druškić u Sarajevu (2008), Kuća Hujić, Sarajevo (2008), Sportski centar Kurtović u Sarajevu (2009), Rezidencija japanskog ambasadora u Bosni i Hercegovini, u Sarajevu (2009), Poslovni objekat Durić, K. Glava, Sarajevo (2009), Poslovni objekat Bjelak, K. Glava, Sarajevo (2009-2014), Kuća za odmor F. Mekić, Kaćuni kod Busovače (2010), Obdanište Sultan El Fatih u Novom Travniku (2010), Kuća Velić u Rakitnici, plato Bjelašnice (2011), Zgrada za produ-ženi boravak uz Osnovnu školu Zajko Delić, naselje K. Glava, Vogošća (2013), Šadrvan uz Kuvajtsku džamiju u Sarajevu (2014).

Na arhitektonskim natječajima je dobio sedam prvih nagrada (četiri objekta realizirana) i dvije treće nagrade.

Držao je predavanja na Karadeniz Technic University, Trabzon, Turska (2007), TU Delft, Delft, Nizozemska (2008), King Saud University, Riyadh, Kraljevina Saudijska Arabija (2008). U periodu 2009-2011 je bio gostujući profesor na International University Sarajevo (IUS), Sarajevo.

BILJEŠKE

BILJEŠKE